

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Τομέας Ανθρωπιστικών Σπουδών
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Ιστορία και διδακτική της Ιστορίας

ΤΖΙΟΜΑΚΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ

A.M. 213560

ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1910:
ΤΟ ΚΟΜΜΑ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΟΦΡΟΝΩΝ
ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΓΟΥΝΑΡΗ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χαράλαμπος Μπαμπούνης: Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών, Επιβλέπων

Χρήστος Καρδαράς: Καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, Συνεπιβλέπων

Νικόλαος Αναστασόπουλος: Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων,
Συνεπιβλέπων

2018

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ-ABSTRACT	3
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
1. ΤΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΣΤΟ ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ ΔΥΟ ΑΙΩΝΩΝ (1892-1909)	
1.1. Από την απόπειρα εκσυγχρονισμού στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο	13
1.2. Τα κόμματα της εποχής	17
1.3. Ο δικομματισμός και ο κοινοβουλευτισμός σε κρίση.....	26
1.4. Προς την αμφισβήτηση των κομμάτων.....	35
2. Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ	
2.1. Το κόμμα των Φιλελευθέρων.....	41
2.2. Τα «αντιβενιζελικά» κόμματα.....	47
2.3. Οι επιπτώσεις του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην ελληνική πολιτική ζωή	54
3. ΤΟ ΚΟΜΜΑ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΟΦΡΟΝΩΝ ΕΩΣ ΤΗ ΔΙΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΟ 1916	
3.1. Η πρώτη πρωθυπουργία του Δημήτριου Γούναρη.....	62
3.2. Η ίδρυση του κόμματος των Εθνικοφρόνων	66
3.3. Οι εκλογές του Μαΐου 1915	73
3.4. Η κομματική στήριξη στον Στέφανο Σκουλούδη και οι εκλογές του Δεκεμβρίου 1915.....	83
3.5. Η Κυβέρνηση του Αλέξανδρου Ζαΐμη.....	87
4. ΟΙ ΕΘΝΙΚΟΦΡΟΝΕΣ ΧΩΡΙΣ ΤΟΝ ΦΥΣΙΚΟ ΤΟΥΣ ΑΡΧΗΓΟ	
4.1. Η αντίδραση των Εθνικοφρόνων στην Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης	92
4.2. Ο Δημήτριος Γούναρης στην εξορία.....	98
4.3. Προς τις εκλογές του 1920	106
4.4. Τα κυριότερα στελέχη των Εθνικοφρόνων	115
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	120
ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	126

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η κυριαρχία του Ελευθέριου Βενιζέλου στη ελληνική πολιτική σκηνή κατά την περίοδο 1910-1914 οδήγησε τους αντιβενιζελικούς στη σκέψη ότι ένα νέος πολιτικός σχηματισμός ήταν απαραίτητος για την έκφραση των ιδεών τους, καθώς όλα τα παλαιά κόμματα είχαν απαξιωθεί. Το κόμμα του Δημήτριου Γούναρη, οι «Εθνικόφρονες», παρουσιάστηκε ως μια πολιτική κίνηση αντιτιθέμενη στο Κόμμα των Φιλελευθέρων του Βενιζέλου το 1915. Οι «Εθνικόφρονες» και ο Γούναρης ήταν μεταξύ των πρωταγωνιστών της περιόδου 1915-1922, κατά τη διάρκεια της οποίας οι πολιτικοί και ο λαός χωρίστηκαν σε δύο τελείως αντίθετα πολιτικά στρατόπεδα. Αυτή η εργασία προσεγγίζει την ιστορία των «Εθνικοφρόνων» έως την μετονομασία τους σε «Λαϊκόν Κόμμα» το 1920. Αλλά η μελέτη κάθε πολιτικού σχηματισμού δε θα θεωρούνταν ολοκληρωμένη χωρίς την επισκόπηση των κοινωνικών συνθηκών, οι οποίες συνέβαλαν στην ίδρυση του κόμματος και επηρέασαν ως ένα βαθμό τη δράση του. Επομένως, αυτή η μελέτη εξετάζει, επίσης τα οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα, τα οποία αντιμετώπιζε η χώρα από το 1892 έως την απόφαση του Γούναρη να σχηματίσει το δικό του κόμμα καθώς και τον τρόπο με τον οποίο τα κόμματα προσπαθούσαν να επιλύσουν τα συγκεκριμένα προβλήματα.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΕΙΔΙΑ: Γούναρης, Βενιζέλος, Κόμμα, Εκλογές, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κωνσταντίνος, Εθνικός Διχασμός, Σύνταγμα, Εθνικόφρονες, Πολιτική, Λαϊκό Κόμμα.

ABSTRACT

Eleftherios Venizelos' domination in Greek political scene during the 1910-1914's period led the anti-venizelists to the thought that a new political formation was needed in order to express their ideas, since all old existing parties had lost credibility. Dimitrios Gounaris' party, «Ethnikofrones» (Nation-minded), presented itself as the opposing political movement to Venizelos' Liberal Party in 1915. «Ethnikofrones» and Gounaris were among the protagonists of the 1915-1922 period, during of which the politicians and the people were divided into two radically opposed political camps. This study approaches the history of the “Ehtnikofrones” Party up until they had their name changed into “Laikon Party” in 1920. Any political formation's study though couldn't have been considered complete without the survey of the social conditions that contributed to party's establishment and up to a point affected its action. Therefore, this thesis also examines the economical, political and social

problems Greece had been facing since 1892 up to Gounaris' decision to form his own party and the way the parties attempted to solve those problems.

KEY WORDS: Gounaris, Venizelos, Political Party, Elections, World War One, Konstantinos, National Schism, Constitution, Ethnikofrones, Politics, Laikon Party.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται ένα θέμα το οποίο άπτεται της ιστορικής περιόδου του Εθνικού Διχασμού. Συγκεκριμένα επιχειρείται η παρουσίαση του κομματικού σχηματισμού των Εθnikοφρόνων του Δημήτριου Γούναρη, ο οποίος αποτέλεσε τον αντιθετικό πόλο του Κόμματος των Φιλελευθέρων. Έναν αιώνα περίπου μετά τα γεγονότα η συγκεκριμένη περίοδος παραμένει ακόμα θελκτική προς τις ιστορικές έρευνες και προσεγγίσεις, όπως αποδεικνύεται κι από τον αριθμό των νέων εκδόσεων.

Στην επιλογή του θέματος συνέβαλε η ενασχόλησή μου με τη διδακτική αξιοποίηση αντιθετικών πηγών κατά την διδασκαλία της Ιστορίας στο πλαίσιο της εργασίας μου στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Έχοντας στο νου τη φράση «Η ιστορία γράφεται από τους νικητές» μου γεννήθηκε η επιθυμία να ερευνήσω τους αντιπάλους μιας από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της Νεοελληνικής Ιστορίας, του Ελευθέρου Βενιζέλου. Βασικό στόχο αποτέλεσε η εξεύρεση των κινήτρων, των σκέψεων, των απόψεων και των αρχών των Εθnikοφρόνων αλλά και του τρόπου με τον οποίο προσπαθούσαν να αντιπαρατεθούν στο κυρίαρχο κόμμα της εποχής, τους Φιλελευθέρους.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον επιβλέποντα την εργασία μου Καθηγητή της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας κ. Χαράλαμπο Μπαμπούνη. Η συνεχής βοήθειά του με τις ακριβέστατες υποδείξεις και τις καίριες προτάσεις του στάθηκαν κομβικές για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Επιπλέον, θα ήθελα να τον ευχαριστήσω για την κατανόηση, την ενθάρρυνση αλλά και την υπομονή που επέδειξε δίνοντας λύση σε οποιοδήποτε πρόβλημα αντιμετώπισα. Ενώ η επιστημοσύνη του μου ήταν εκ των προτέρων γνωστή, μέσω των μαθημάτων του αλλά και της συνεργασίας μας στο πλαίσιο της συγγραφής της διπλωματικής μου εργασίας είχα την ευκαιρία να γνωρίσω έναν Δάσκαλο με ήθος και όρεξη να βοηθήσει όλους τους φοιτητές του.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω, επίσης, και τους δύο συνεπιβλέποντες καθηγητές μου, τον Καθηγητή Νεοελληνικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου κ. Χρήστο Καρδάρá, το μάθημα του οποίου στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος αποτελούσε έναυσμα για ιστορικές αναλύσεις και ερμηνείες θεμάτων της Νεοελληνικής Ιστορίας με θέαση των αντιθετικών απόψεων, και τον Επίκουρο Καθηγητή της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ.

Νικόλαο Αναστασόπουλο για την πολύτιμη βοήθειά του κατά τη διάρκεια συγγραφής της παρούσας εργασίας.

Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου για την ηθική της συμπαράσταση και ιδιαιτέρως τον αδερφό μου, Γιώργο, ο οποίος με παρότρυνε να δοκιμάσω τις δυνάμεις μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα της Ιστορίας και Διδακτικής της Ιστορίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ελληνική ιστοριογραφία καταγράφει τη συγκρότηση ελληνικών κομμάτων ήδη από τα χρόνια της Επανάστασης του 1821. Παρά την κριτική που τους ασκήθηκε για τον τρόπο δράσης, την έλλειψη τυπικής οργάνωσης και τα κίνητρά τους, τα πρώτα ελληνικά κόμματα, τα λεγόμενα «ξενικά» λόγω της άτυπης ονομασίας τους (Αγγλικό, Γαλλικό, Ρωσικό), επέδειξαν ανθεκτικότητα κατά την περίοδο της απόλυτης μοναρχίας επιβιώνοντας μέχρι την Επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843. Με την παραχώρηση του πρώτου Συντάγματος το 1844 και την εισαγωγή του αντιπροσωπευτικού συστήματος συνέχισαν στα πλαίσια του Κοινοβουλίου την πολιτική τους δράση, η οποία, όμως, εξασθένησε από το 1857 και το τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου σε τέτοιο βαθμό, ώστε ο Βασιλιάς Όθων να ασκεί τελείως προσωπική πολιτική αγνοώντας τους εκπροσώπους του λαού και τις συνταγματικές επιταγές, γεγονός που αποτέλεσε έναν από τους λόγους έκπτωσής του από τον Θρόνο.

Με το Σύνταγμα του 1864 και ιδιαίτερα με την θέσπιση της «Αρχής της Δεδηλωμένης» το 1875 ο Κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα απέκτησε ισχυρότερες βάσεις δημιουργώντας ταυτόχρονα την ανάγκη μετεξέλιξης των πολιτικών σχηματισμών σε κόμματα τα οποία δε θα βάσιζαν την ενότητά τους μόνο στη διεκδίκηση της εξουσίας και την πολιτική επιρροή του ηγέτη τους αλλά και στην ύπαρξη πρωτογενών ιδεολογικών αρχών. Με αυτόν τον τρόπο οι ελληνικές κυβερνήσεις θα αποκτούσαν δύναμη μια σταθερότητα, απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη της χώρας, και η λαϊκή βούληση και κυριαρχία, εκπεφρασμένη μέσω των εκλογών, θα γινόταν περισσότερο σεβαστή.

Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} οι δυσμενείς οικονομικές συνθήκες και η ήττα στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 επέφεραν ένα κλίμα απαισιοδοξίας και κοινωνικής αναταραχής επηρεάζοντας τα κόμματα αλλά και τον Κοινοβουλευτισμό εν γένει. Οι εθνικές αποτυχίες συνδέθηκαν με την λειτουργία των κομματικών σχηματισμών επιφέροντας κρίση νομιμοποίησής τους. Το κίνημα στο Γουδή το 1909 εισήγαγε στον πολιτικό λόγο τον όρο του «παλαιοκομματισμού», στο νόημα του οποίου συμπυκνώθηκαν με έναν τρόπο αφοριστικό όλες οι αρνητικές πρακτικές των κομμάτων που εμπόδιζαν, κατά τους υποστηρικτές του κινήματος, την πολύπλευρη ανάπτυξη της Ελλάδας. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το κόμμα των

Φιλελευθέρων χρησιμοποιούσαν συχνά τον όρο θέλοντας να μεμφθούν τους αντιπάλους τους για τις «συντηρητικές» πολιτικές τους απόψεις και προσπαθώντας, παράλληλα, να παρουσιαστούν ως οι μοναδικοί φορείς της νεωτερικότητας.

Ο Δημήτριος Γούναρης, ωστόσο, αποτελούσε μια από τις ιδιαίτερες προσωπικότητες της εποχής. Πολιτευόμενος ήδη από το 1902 είχε επιδείξει κατά την κοινοβουλευτική του δράση έντονη προοδευτικότητα, ειδικά στα ζητήματα εργατικής νομοθεσίας και οικονομικής πολιτικής. Πρόσωπο ευρείας αποδοχής, έχαιρε εκτιμήσεως από πολιτικούς φίλους και αντιπάλους και με την πολιτική του σταδιοδρομία μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχε δώσει λαβές για να θεωρηθεί «παλαιοκομματικό» στέλεχος ή εκπρόσωπος του συντηρητισμού. Αντιθέτως, ως πρωτεργάτης της «Ομάδας των Ιαπώνων» κατά την περίοδο 1906-1908 επέδειξε δείγματα ριζοσπαστικών απόψεων και ανανεωτικών τάσεων. Αρχής γενομένης από το 1912 θεωρήθηκε ότι θα ήταν δυνατόν να αποτελέσει το αντίπαλο πολιτικό δέος του Ελευθέριου Βενιζέλου.

Η δράση του «Κόμματος των Εθνικοφρόνων» -του πολιτικού σχηματισμού, τον οποίο ίδρυσε ο Γούναρης- εκτείνεται χρονικά από το έτος ίδρυσής του το 1915 έως και την μετονομασία του σε «Λαϊκό Κόμμα» το 1920. Η συγκεκριμένη περίοδος αποτέλεσε μία από τις πιο ταραγμένες της ελληνικής ιστορίας με «πυκνά» πολιτικά γεγονότα, τα οποία οδήγησαν τους πολίτες στον άκρατο φανατισμό και εν τέλει στον πολιτικό διχασμό τους. Φιλελεύθεροι και Εθνικόφρονες αναδείχθηκαν πρωταγωνιστές κατά την περίοδο αυτή και με τη δράση τους σφράγισαν τις πολιτικές εξελίξεις. Τα «τραύματα» αυτής της εξαετίας παρέμειναν για δεκαετίες ανοικτά επηρεάζοντας την πολιτική σκηνή της Ελλάδας τουλάχιστον μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η δράση των Φιλελευθέρων και του αρχηγού τους, Ελευθέριου Βενιζέλου, έχει γίνει πολλάκις αντικείμενο συστηματικής έρευνας, αν και νέες ιστορικές πραγματείες αποδεικνύουν ότι το θέμα δεν έχει εξαντληθεί. Αντίστοιχη διεξοδική και συστηματική μελέτη για τους Εθνικόφρονες δεν έχει παρατηρηθεί, μολονότι ο ηγέτης τους έχει απασχολήσει τους ιστορικούς ερευνητές, κυρίως μετά τη δεκαετία του 1980. Το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ της συγγραφής του κυρίου όγκου των μελετών και της ζωής του Δημήτριου Γούναρη συνέβαλε στην ιστορική καταγραφή και ερμηνεία των ιδεών, των προθέσεων και των ενεργειών του με μια πιο ψύχραιμη ματιά, μακριά από πολιτικά πάθη. Η ισχυρή, ούτως ή άλλως, προσωπικότητά και το τέλος του ενδέχεται να συντέλεσαν στην επισκίαση του

ενδιαφέροντος για τον κομματικό του φορέα, ενώ δεν πρέπει να παραγνωρίζεται και το γεγονός ότι στην υπό εξέταση εποχή τα κόμματα ήταν ακόμα συνυφασμένα με τον αρχηγό τους και μόλις τότε εξελισσόταν μια ουσιαστική προσπάθεια για τον μετασχηματισμό τους σε πολιτικά όργανα με σταθερή οργανωτική δομή και σαφείς καταστατικές διαδικασίες.

Λαμβάνοντας υπόψη τις θέσεις του Δημ. Γούναρη περί ίδρυσης και λειτουργίας των κομμάτων στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού συστήματος γίνεται αντιληπτό ότι και ο ίδιος επιθυμούσε τη δημιουργία ενός πολιτικού φορέα παραγωγής πολιτικής σκέψης σχετικά αυτόνομου από τις προσωπικές απόψεις του αρχηγού. Υπό το πρίσμα αυτών των παρατηρήσεων η παρούσα εργασία πραγματεύεται την ιστορία του κομματικού σχηματισμού των Εθνικοφρόνων. Με το ενδιαφέρον να εστιάζεται στη δράση τους, χωρίς, βεβαίως, να είναι δυνατόν αυτή να αποσυνδεθεί από την προσωπική πολιτική ιστορία του Δημ. Γούναρη, απώτερος σκοπός είναι η αποτίμηση της κίνησής τους στις ραγδαίες εξελίξεις που καθόρισαν τη φυσιολογία και την πορεία του ελληνικού κράτους στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού γίνεται προσπάθεια διερεύνησης μιας σειράς επιμέρους ερωτημάτων, τα οποία μπορούν να συνοψισθούν στα εξής:

- Ποιες ήταν οι κοινωνικές συγκυρίες, οι οποίες συνέβαλαν στην ίδρυση των «Εθνικοφρόνων»;
- Ιδρύθηκαν οι Εθνικόφρονες σύμφωνα με τις προϋποθέσεις τις οποίες ο Δημ. Γούναρης είχε κρίνει ως απαραίτητες για τη δημιουργία ενός σύγχρονου κόμματος;
- Ποιες ήταν οι βασικές αρχές του κόμματος;
- Πώς επέδρασε η δράση των Φιλελεύθερων στον προσδιορισμό των θέσεων των Εθνικοφρόνων;
- Σε ποιους παράγοντες οφείλονταν τα εκλογικά αποτελέσματα του κόμματος του Δημ. Γούναρη;
- Ποιο ήταν το νομοθετικό έργο της Βουλής του Δεκεμβρίου του 1915, στην οποία πλειοψηφούσαν οι Εθνικόφρονες;
- Πώς εξελίχθηκε εν γένει ο πολιτικός λόγος του κόμματος από το 1915 έως το 1920;

Για την διερεύνηση του κεντρικού θέματος προκρίθηκε η ιστορικοερμηνευτική μέθοδος, καθώς η απλή παράθεση ιστορικών γεγονότων θα ήταν ανεπαρκής για την

αποσαφήνιση των κινήτρων, συνειδητών ή μη, των ενεργούντων προσώπων και ομάδων¹. Κάθε ιστορική εργασία έχει ως σκοπό να ανασυνθέσει το παρελθόν προσπαθώντας να κατανοήσει και, αν είναι δυνατόν, να ερμηνεύσει τη διαδοχή των ιστορικών γεγονότων². Η αναζήτηση, λοιπόν, των κινήτρων μιας πράξης ή της λήψεως μιας απόφασης κρίνονται απαραίτητα, ειδικά όταν το υπό πραγμάτευση θέμα αφορά στην ιστορία ενός πολιτικού σχηματισμού, ο οποίος αποτελεί εκ των πραγμάτων φορέα κάποιας ιδεολογίας³ και στοχεύει στην «κατάκτηση» της εξουσίας μέσω της λαϊκής αποδοχής⁴. Επομένως, πέρα από τις βασικές αρχές του, ο τρόπος με τον οποίο ένα κόμμα απευθύνεται προς τους πολίτες και επικοινωνεί τις ιδέες του επιδιώκοντας να πείσει είναι ιδιαίτερος σημαντικός.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο έγινε προσπάθεια να αξιοποιηθούν πρωτογενείς πηγές, όπως οι Εφημερίδες των Συζητήσεων της Βουλής, τα Πρακτικά του Κοινοβουλίου, οι δημόσιες αγορεύσεις των δρώντων ιστορικών προσώπων, οι αυτοβιογραφίες και τα Ημερολόγια τους, ώστε να αναδειχθούν σαφέστερα οι πεποιθήσεις, οι προθέσεις και οι ιδέες τους, οι οποίες καθίστανται χρήσιμες για εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων σχετικά με τα γεγονότα μιας καθοριστικής για την Ελλάδα εποχής.

Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στον Τύπο καθώς, μέσω αυτού προσεγγίζεται ακριβέστερα το πολιτικό κλίμα της εποχής. Ειδικότερα, κατά την υπό εξέταση χρονική περίοδο οι εφημερίδες ήταν ιδιαίτερα μαχητικές και, συνήθως, προσκείμενες σε κάποιον κομματικό σχηματισμό διαδραματίζοντας, παράλληλα, κομβικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης και την κινητοποίηση των κομματικών οπαδών. Επομένως, αποτελούν αξιοσημείωτη πηγή για τη διερεύνηση της κομματικής «προπαγάνδας» αλλά για τον τρόπο με τον οποίον τεκμηρίωναν οι πολιτικοί ηγέτες τις ιδέες, τις αποφάσεις και τις πράξεις τους αντιμαχόμενοι, παράλληλα, τις αντίστοιχες των αντιπάλων τους. Για αυτόν το λόγο, άλλωστε, παρατίθενται χαρακτηριστικά αυτούσια αποσπάσματα δημοσιευθέντων άρθρων, συνεντεύξεων και ειδήσεων.

Αυτονόητα, βεβαίως, χρησιμοποιήθηκαν ιστορικά έργα που πραγματεύονται, ειδικά οικονομικά και κοινωνικά θέματα, βιογραφίες πολιτικών προσώπων, ιδιαίτερος του Δημ. Γούναρη, αλλά και γενικές ιστορίες, οι οποίες υποβοήθησαν την εποπτεία του ιστορικού υλικού. Σε όσα σημεία εντοπίστηκε διάσταση ανάμεσα

¹ Χ. Μπαμπούνης, *Ιστορική αφήγηση και πηγές*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 2013, σ. 20

² *Ο.π.*, σ. 13

³ Θ. Διαμαντόπουλος, *Κόμματα και κομματικά συστήματα*, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1989, σ. 44

⁴ L. Epstein, *Political Parties in the Western Democracies*, εκδ. «Praeger», New York 1967, σ. 9

στους ιστορικούς είτε ως προς τις αξιολογικές κρίσεις είτε ως προς τα ίδια τα γεγονότα παρατίθενται οι αντιθετικές απόψεις προς αποφυγή της μονομέρειας.

Αν και η ίδρυση των Εθνικοφρόνων τελέστηκε το 1915, κρίθηκε σκόπιμο να ερευνηθούν οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα καθώς και η λειτουργία των κομματικών σχηματισμών από το 1892, όταν ο δικομματισμός δέχτηκε τα πρώτα πλήγματα. Κατά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού βρέθηκαν αντιμέτωπες δύο αντίρροπες δυνάμεις, από τις οποίες η μία είχε αναδυθεί μετά το 1909 και η άλλη όφειλε τη δύναμή της στα κυβερνητικά αξιώματα που κατείχε πριν από αυτό το έτος. Επίσης, η Βασιλική εξουσία εκμεταλλεζόμενη τις εγγενείς αδυναμίες των κομμάτων είχε βρει τρόπο να επεμβαίνει στα πολιτικά ζητήματα υπονομεύοντας τη δύναμη του Κοινοβουλίου. Η παρεμβατική αυτή διάθεση, δείγματα της οποίας εμφανίστηκαν ήδη από το 1892, μεγεθύνθηκε κατά πολύ το 1915.

Η εργασία διαρθρώνεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο ερευνώνται οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που συντέλεσαν στην κρίση νομιμοποίησης των κομμάτων. Παρουσιάζονται, επίσης, οι κομματικοί σχηματισμοί της περιόδου 1892-1909 -οι ιδεολογικές τους θέσεις και συνοπτικά η κοινοβουλευτική τους δράση- αλλά και οι αλλαγές των κυβερνήσεων με σκοπό να αναδειχθούν τα κοινοβουλευτικά ειωθότα της περιόδου και η τυχόν επίδραση εξωκοινοβουλευτικών παραγόντων στην πολιτική ζωή.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξιστορείται η ίδρυση των Φιλελευθέρων και η επικράτησή τους στην ελληνική πολιτική σκηνή καθώς και οι απόψεις των κομμάτων, τα οποία αντιπολιτεύονταν την Κυβέρνηση του Βενιζέλου, με στόχο την εξεύρεση των αντιθέσεων μεταξύ των δύο πολιτικών «στρατοπέδων» τόσο σε επίπεδο ιδεολογίας όσο και κοινοβουλευτικής πρακτικής. Επίσης, εξετάζονται τα γεγονότα, τα οποία επέφεραν την σύγκρουση του Κωνσταντίνου με τον Βενιζέλο, και η στάση των «αντιβενιζελικών» κομμάτων επί του συνταγματικού ζητήματος, όπως εγέρθηκε εκείνη την εποχή.

Στο τρίτο κεφάλαιο περιγράφεται η πρώτη πρωθυπουργία του Δημ. Γούναρη και η ίδρυση του κόμματος των Εθνικοφρόνων. Παρουσιάζονται οι βασικές αρχές του κόμματος, οι προεκλογικές του πρακτικές και επιχειρείται η ερμηνεία των αποτελεσμάτων των δύο εκλογικών αναμετρήσεων του 1915. Γίνεται αναφορά στη δράση και το κοινοβουλευτικό έργο των Εθνικοφρόνων μέχρι τη διάλυση της

Βουλής τον Ιούνιο του 1916 και τις προετοιμασίες για τις επικείμενες εκλογές, οι οποίες δεν διεξήχθησαν ποτέ.

Στο τέταρτο κεφάλαιο καταγράφεται η αντίδραση του κόμματος στη δημιουργία της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, η λειτουργία των Εθnikοφρόνων κατά το διάστημα της εξορίας του φυσικού τους αρχηγού, του Δημ. Γούναρη, στην Κορσική καθώς και η προσπάθειά τους για συνεργασία με τα υπόλοιπα κόμματα της αντιπολίτευσης. Επιπλέον, αναλύεται το προεκλογικό τους πρόγραμμα για τις εκλογές του 1920 όπως και η οξύτατη σύγκρουσή τους με το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Τέλος, μνημονεύονται οι κυριότεροι συνεργάτες του Δημ. Γούναρη και εν συντομία η πολιτική τους δράση. Η εργασία ολοκληρώνεται με την εξαγωγή σύντομων συμπερασμάτων και την αποτίμηση του έργου των Εθnikοφρόνων.

1. ΤΑ ΚΟΜΜΑΤΑ ΣΤΟ ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ ΔΥΟ ΑΙΩΝΩΝ (1892-1909)

1.1. Από την απόπειρα εκσυγχρονισμού στον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο

Μισό αιώνα περίπου μετά την ανεξαρτησία η Ελλάδα, παρά την αργή πρόοδο που είχε επιτελεστεί, συνέχιζε να αντιμάχεται τις εγγενείς αδυναμίες της στον οικονομικό τομέα. Το δημόσιο χρέος έβαινε ασταμάτητα διογκούμενο, καθώς μάλιστα οι βαυαρικές κυβερνήσεις αρνήθηκαν την εξυπηρέτηση των δανείων της ανεξαρτησίας με αποτέλεσμα τον αποκλεισμό της χώρας από τις διεθνείς αγορές για δεκαετίες⁵. Η οικονομική ένδεια εμπόδιζε τις κρατικές επιδοτήσεις σε αναπτυξιακά έργα και αποθάρρυνε τους γηγενείς αλλά και ξένους κεφαλαιούχους από το να επενδύσουν τα χρήματά τους στην Ελλάδα. Έτσι στα μέσα του 19^{ου} αιώνα ο αγροτικός πληθυσμός παρέμενε στο 80% του συνολικά ενεργού⁶ και η ανάπτυξη της βιομηχανίας εξακολουθούσε να είναι εξαιρετικά ισχνή λόγω της περιορισμένης εσωτερικής αγοράς και της έλλειψης ικανοποιητικών κεφαλαίων. Ούτε η λειτουργία της Τράπεζας της Ελλάδας μπόρεσε να δώσει την κατάλληλη ώθηση στους έλληνες επιχειρηματίες για δημιουργία εργοστασίων, αφού η πιστωτική πολιτική της μέχρι τη δεκαετία του 1860 ήταν αρνητική για τους υποψηφίους επενδυτές⁷. Η Ελλάδα έδειχνε να μη μπορεί να πλησιάσει τις οικονομίες των χωρών-προτύπων της Δυτικής Ευρώπης, οι οποίες διένυαν την κορύφωση της βιομηχανικής επανάστασης.

Η προσπάθεια επίλυσης αυτών των προβλημάτων δυσχεραίνονταν κι από τον έντονο «αλυτρωτισμό»⁸, ο οποίος βρισκόταν σε αναντιστοιχία με τη βούληση των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής και λειτουργούσε σε αρκετές περιπτώσεις παρελκυστικά⁹ για την οικονομική ανόρθωση του κράτους. Παρόλο που η «Μεγάλη Ιδέα» αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της ελληνικής πολιτικής μέχρι και το 1922, αφού όλα, σχεδόν, τα πολιτικά πρόσωπα την είχαν ασπαστεί και, επιπλέον, ήταν συνδεδεμένη με όλες τις προσπάθειες για εκσυγχρονισμό της χώρας¹⁰, τα

⁵ Α. Ανδρεάδης, *Ιστορία των εθνικών δανείων*, εκδ. «Τυπογραφείον Εστία», Αθήνα 1904, σ. 64

⁶ Ν. Γ. Σβορώνος, *Ανάλεκτα της νεοελληνικής ιστορίας*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1994, σ. 241

⁷ Χ. Αργιαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, εκδ. «Κατάρτι», Αθήνα 2010, σ. 172

⁸ Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία», τόμ. Β', Αθήνα 2008, σσ. 201-202

⁹ Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1977, σσ. 129-131

¹⁰ J.A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, εκδ. «ΜΙΕΤ», Αθήνα 1997, σσ. 632-633

αποτελέσματα στον τομέα της επέκτασης των συνόρων θεωρήθηκαν πενιχρά¹¹. Ακόμα και η παραχώρηση των Ιονίων νήσων από την Αγγλία το 1863 δεν θεωρήθηκε ελληνικό επίτευγμα, μιας και αποτελούσαν ένα είδος «προίκα» για την ανακήρυξη του Γεωργίου ως Βασιλιά των Ελλήνων¹². Επιπρόσθετα, η υπογραφή της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου το 1878, παρόλο που δεν εφαρμόστηκε ποτέ, μαζί με την έντονη διστακτικότητα της ελληνικής ηγεσίας στην λήψη της απόφασης κήρυξης του πολέμου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δημιούργησαν την αίσθηση ότι το πολιτικό προσωπικό της χώρας ήταν ανάξιο των περιστάσεων¹³. Ούτε η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας το 1881 αντέστρεψε αυτό το κλίμα, μιας και θεωρήθηκε ότι οι κακοί χειρισμοί της τότε κυβέρνησης περιόρισαν δραματικά το εδαφικό όφελος της χώρας¹⁴.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες εμφανίστηκε ο Χαρίλαος Τρικούπης, το πολιτικό πρόγραμμα του οποίου χαρακτηρίστηκε από το σύνολο σχεδόν της ελληνικής ιστοριογραφίας ως εκσυγχρονιστικό. Οι διεθνείς και εγχώριες οικονομικές συνθήκες έδιναν στην ελληνική οικονομία μία ευκαιρία να γεφυρώσει κάπως το χάσμα που την χώριζε από τις προηγμένες χώρες της δυτικής εκβιομηχανισμένης Ευρώπης. Αρχικά, η Κυβέρνηση Κουμουνδούρου είχε διευθετήσει το 1878 τις παλιές δανειακές υποχρεώσεις της χώρας και, μάλιστα, τον επόμενο χρόνο είχε συνάψει ένα δάνειο 60.000.000 φράγκων, «εγκαινιάζοντας» την αποκατάσταση της πιστοληπτικής αξιοπιστίας. Επιπλέον, η μεγάλη οικονομική ύφεση του 1873 είχε στρέψει τους επενδυτές προς τις λιγότερο αναπτυγμένες οικονομίες της περιφέρειας, όπως της Ελλάδας¹⁵.

Το μεταρρυθμιστικό έργο του Τρικούπη έθετε ως απαραίτητη προϋπόθεση για την προώθηση των εθνικών συμφερόντων την οικονομική εξυγίανση της χώρας¹⁶. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας, η βελτίωση των μεταφορών, η αξιοποίηση της τεχνολογίας σε κάθε φάσμα της οικονομικής δραστηριότητας και η θωράκιση των ένοπλων δυνάμεων, τομείς στους οποίους δόθηκε έμφαση, είχαν ανάγκη μεγάλης

¹¹ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, εκδ. «Πάπυρος», τόμ. Β', Αθήνα 1966, σ. 153

¹² Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, εκδ. «Πολύτυπο», Αθήνα 1988, σ. 294

¹³ Κ. Γαρδίκας, «Χαρίλαος Τρικούπης: Προγραμματικές δηλώσεις 1882», *Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία», Αθήνα 2010, σ.98

¹⁴ Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο»...ό.π.*, σ. 323

¹⁵ Β. Τσοκόπουλος, «Ο Εκσυγχρονισμός που άλλαξε το τοπίο στην εποχή του Τρικούπη», *Ιστορία των Ελλήνων*, εκδ. «Δομή», τόμ. 11, Αθήνα 2006, σ.59

¹⁶ R. Clogg, *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, εκδ. «Ιστορητής», Αθήνα 1995, σ.71

χρηματοδότησης. Καθώς, όμως, ο κρατικός προϋπολογισμός θα έπρεπε να είναι αυστηρά ισοσκελισμένος, τα επιπλέον κρατικά έσοδα θα εξασφαλιζόνταν από την αύξηση των φορολογικών εσόδων, την παροχή κινήτρων στο ομογενειακό κεφάλαιο για επενδύσεις και τον εξωτερικό δανεισμό.

Κατά την περίοδο 1879-1890 το ελληνικό κράτος συνήψε οκτώ εξωτερικά δάνεια ονομαστικής αξίας 630.000.000 δραχμών, τα οποία όμως εκδόθηκαν κάτω του αρτίου ποσού, με αποτέλεσμα το τελικό ποσό που εισπράχτηκε από τα δημόσια ταμεία να περιοριστεί στα 458.622.000 δραχμές και τα πραγματικά επιτόκια να κυμαίνονται από 5,50% έως 8,18%¹⁷, καθιστώντας τα μεγαλύτερα από τα τρέχοντα στην Ευρώπη εκείνης της εποχής. Η προσπάθεια εξυπηρέτησης των τοκοχρεολυσίων αυτών των δανείων επέφερε την αύξηση της φορολογίας, κυρίως της έμμεσης. Από το εισπραχθέν ποσόν, όμως, μόνο το μισό χρησιμοποιήθηκε για τις αναπτυξιακές ανάγκες της χώρας, αφού το υπόλοιπο χρηματοδότησε τους ελλειμματικούς προϋπολογισμούς του κράτους και την αποπληρωμή του δημόσιου χρέους¹⁸. Από το 1890 η απροθυμία του ξένου κεφαλαίου για νέο δανεισμό και η υποτίμηση της δραχμής¹⁹ και έφεραν το θέμα της χρεοκοπίας στο προσκήνιο. Η ύστατη προσπάθεια του Τρικούπη για σύναψη νέου δανείου και η απόπειρα κεφαλαιοποίησης του χρέους από την Κυβέρνηση Σωτηρόπουλου απέτυχαν κι έτσι αναπόφευκτα το ελληνικό κράτος το Δεκέμβριο του 1893 οδηγήθηκε στην πτώχευση.

Η πτώχευση του ελληνικού κράτους έπληξε τις ελληνικές τράπεζες, αφού είχαν τοποθετήσει μεγάλα κεφάλαια στα εξωτερικά δάνεια του κράτους, καθώς και το εμπόριο, λόγω της έλλειψης πίστης εκ μέρους των διεθνών εμπορικών οίκων. Μεγάλες απώλειες υπέστησαν και όσοι έλληνες του εξωτερικού ή ιδρύματα ελληνικών συμφερόντων κατείχαν ελληνικά χρεόγραφα. Η ελληνική κυβέρνηση εξυπηρετούσε το 30% του δόσεων των εξωτερικών δανείων και διαπραγματευόταν με τους δανειστές μια ολική συμφωνία ρύθμισης του δημόσιου χρέους. Οι διαπραγματεύσεις διεξάγονταν με αργούς ρυθμούς ως τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.

¹⁷ Α. Ανδρεάδης, *Εθνικά Δάνεια και Εθνική Δημόσια Οικονομία*, εκδ. «Καραβιάς Διονύσιος», Αθήνα 2010, σ. 83

¹⁸ *Ο.π.*, σσ. 84-85

¹⁹ *Ο.π.*, σσ. 169-170

Ήδη από το 1895 οι Κρήτες είχαν εξεγερθεί ζητώντας την πλήρη εφαρμογή της Συνθήκης της Χαλέπας²⁰. Η πολιορκία του Βάμου από τους εξεγερμένους και η καταστροφή του χωριού από τους Τούρκους, οι διώξεις και δολοφονίες χριστιανών στα Χανιά, η αποστολή τουρκικών στρατιωτικών ενισχύσεων και η ελληνική απάντηση με αποστολή πολεμοφοδίων, αρχικά, κι, εν συνεχεία, τριών πολεμικών πλοίων και μονάδων στρατού είχαν δημιουργήσει μια έκρυθμη κατάσταση. Η τελική απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων για απόδοση αυτονομίας στο νησί βρήκε αντίθετους τους Κρήτες, οι οποίοι επιθυμούσαν την ένωση με την Ελλάδα²¹. Η μη απόσυρση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων από την Κρήτη οδήγησε στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, το τέλος του οποίου βρήκε την Ελλάδα ηττημένη, ταπεινωμένη και με την υποχρέωση να πληρώσει μια βαριά πολεμική αποζημίωση.

Από την προκαταρκτική συνθήκη ειρήνης κιόλας, το Σεπτέμβριο του 1897, η αποπληρωμή της πολεμικής αποζημίωσης συνδέθηκε με τα προηγούμενα αρρυθμιστά λόγω της πτώχευσης χρέη του ελληνικού κράτους²². Μετά από διαπραγματεύσεις αποφασίστηκε τον Ιανουάριο του 1898 η δημιουργία μιας Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής (ΔΟΕ), με την θέσπιση της οποίας η ελληνική κυβέρνηση ουσιαστικά απεμπολούσε το δικαίωμα άσκησης ανεξάρτητης οικονομικής πολιτικής. Στην ΔΟΕ εκχωρήθηκε το δικαίωμα είσπραξης των εσόδων από διάφορα κρατικά μονοπώλια, το φόρο καταναλώσεως καπνού, τα τέλη χαρτοσήμων και τους δασμούς του τελωνείου του Πειραιά καθώς και η εποπτεία όλων των υπηρεσιών που εμπλέκονταν στην είσπραξη των προαναφερθέντων προσόδων²³. Αφού ρυθμίστηκαν οι λεπτομέρειες της λειτουργίας της ΔΟΕ, συνάφθηκε ένα δάνειο 170.000.000 χρυσών φράγκων, με το οποίο πληρώθηκε η πολεμική αποζημίωση προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία και καλύφθηκαν τρέχοντα ελλείμματα²⁴.

Ενώ η προσπάθεια αποφυγής της χρεοκοπίας και, μετέπειτα, η διαχείριση των επιπτώσεών της μονοπωλούσαν το ενδιαφέρον των κυβερνήσεων της δεκαετίας του '90, μαζί φυσικά με τη διαχείριση της ήττας στον πόλεμο του 1897, ένα ακόμα πρόβλημα οικονομικής αλλά και κοινωνικής φύσης πήρε εκείνη την εποχή τεράστιες διαστάσεις, το σταφιδικό ζήτημα. Η σταφίδα ήταν το κυριότερο εξαγωγίμο αγροτικό

²⁰ Σ. Α. Ξανθουδίδης, *Επίτομος ιστορία της Κρήτης*, εκδ. «Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία», Αθήνα 1909, σ. 159

²¹ *Ο.π.*, σ. 161

²² Ε. Χουρμούζη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», τόμ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σ. 164

²³ Α. Ανδρεάδης, *Εθνικά Δάνεια...ό.π.*, σσ. 315-316

²⁴ *Ο.π.*, σ. 165

προϊόν του 19^{ου} αιώνα²⁵ και επομένως οι διακυμάνσεις στην τιμή της επέφεραν σοβαρές επιπτώσεις στον προϋπολογισμό του κράτους αλλά και στην ποιότητα ζωής των κατοίκων²⁶. Λόγω της καταστροφής των γαλλικών αμπελιών, η παραγωγή της αυξήθηκε πολύ για να εξυπηρετήσει τις εξαγωγές προς τη Γαλλία. Όταν, όμως, τα γαλλικά αμπέλια ανέκαμψαν, η υπερπαραγωγή της ελληνικής σταφίδας οδήγησε σε δραματική πτώση των τιμών προκαλώντας απελπισία στον αγροτικό κόσμο και δημιουργώντας τοπικές εξεγέρσεις²⁷. Παρά τα μέτρα που θεσπίστηκαν²⁸ το σταφιδικό πρόβλημα αμβλύθηκε κυρίως με την μετανάστευση στο εξωτερικό²⁹ αλλά και τα μεγάλα αστικά κέντρα³⁰.

Συνοψίζοντας, η τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα διέγνευσε όλες τις προσδοκίες που είχαν καλλιεργηθεί περί «ανορθώσεως» των οικονομικών του κράτους, η οποία θα επέφερε και την ικανοποίηση των εδαφικών διεκδικήσεων της χώρας. Η αισιοδοξία του Χαρ. Τρικούπη ότι ο εξωτερικός δανεισμός θα βοηθούσε στη δημιουργία μιας ισχυρής και εκσυγχρονισμένης οικονομίας, η οποία, με τη σειρά της, θα βρισκόταν σε θέση να ξεπληρώσει τα δάνεια, αποδείχτηκε αβάσιμη. Επιπλέον, η προσπάθεια επίδειξης αποφασιστικότητας και πυγμής στα εθνικά ζητήματα, αγνηφώντας ή υπολογίζοντας λανθασμένα τον διεθνή παράγοντα λίγο έλειψε να οδηγήσει σε απώλεια εδαφών το 1897. Έτσι, ο 20^{ος} αιώνας βρήκε την Ελλάδα σε μια εσωστρέφεια και σε αναζήτηση των υπευθύνων για την αποτυχία της χώρας σε όλα τα επίπεδα³¹. Επομένως, η πολιτική ηγεσία του τόπου, ο Βασιλιάς Γεώργιος αλλά και τα κόμματα, είχαν πολλές προκλήσεις να αντιμετωπίσουν.

1.2. Τα κόμματα της εποχής

Όλη η πολιτική ζωή της χώρας ρυθμιζόταν από το Σύνταγμα του 1864, το οποίο περιέγραφε, χωρίς να κατονομάζει, το πολίτευμα της βασιλευόμενης δημοκρατίας³² και χαρακτηρίστηκε ως φιλελεύθερο για τα δεδομένα της εποχής, χωρίς όμως να

²⁵ Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 2006, σσ. 91-92

²⁶ Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης...ό.π.*, σ. 277

²⁷ Κ. Αρώνη-Τσίχλη, «Ο πόλεμος της σταφίδας», *Μνήμων* 22 (2000), σ. 249

²⁸ Για την προσπάθεια επίλυσης του ζητήματος εκ μέρους των ελληνικών κυβερνήσεων βλ. Π. Πιζάνιας, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912*, εκδ. «Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδας-Ιστορικό Αρχείο», Αθήνα 1988, σ. 98 κ.ε.

²⁹ Α. Φραγκιάδης, «Αγροτική οικονομία και εξωτερικό εμπόριο», *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, εκδ. «Αλεξάνδρεια», Αθήνα 2006, σσ. 167-168

³⁰ Κ. Αρώνη-Τσίχλη, «Ο πόλεμος της...» ό.π., σ. 258

³¹ R. Clogg, *Συνοπτική Ιστορία...ό.π.*, σσ. 75-77

³² Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στην νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, εκδ. «Πόλις», Αθήνα 2011, σ. 119

κάνει καμία μνεία σε κόμματα. Ακόμα και το εκλογικό σύστημα που είχε επιλεγεί, εκείνο των σφαιριδίων, έδινε έμφαση στην επιλογή προσώπων και όχι κομμάτων³³. Ουσιαστικά η δύναμη των κομμάτων μετά από κάθε εκλογική αναμέτρηση φαινόταν κατά την πρώτη συνεδρίαση του Κοινοβουλίου, στη διάρκεια της οποίας γινόταν η εκλογή του Προέδρου της Βουλής. Καθώς ο κάθε σχηματισμός συνήθως πρότεινε ένα στέλεχος του για τη θέση, και η ψήφος του κάθε βουλευτή έδειχνε επί της ουσίας την κομματική του τοποθέτηση, αυτή η ψηφοφορία απέκτησε χαρακτήρα ψήφου εμπιστοσύνης προς τον κάθε νεοπαγή κυβερνητικό σχηματισμό³⁴ αλλά και καταμέτρησης της δυναμικής των εκπροσωπούμενων στο Κοινοβούλιο κομμάτων.

Η εκλογική δύναμη των κομμάτων δεν ήταν δεδομένη για όλη την κοινοβουλευτική περίοδο, καθώς δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που οι βουλευτές «μεταπηδούσαν» από τον ένα κομματικό σχηματισμό στον άλλο, όταν διαφωνούσαν με την κεντρική ηγεσία του κόμματος ή «δελεάζονταν» από την πολιτική ή τις κινήσεις άλλου κόμματος. Η μετακίνηση ή η αποστασία βουλευτών ήταν ένας αποδεκτός τρόπος για να αυξήσει κάποιο κόμμα την κοινοβουλευτική του δύναμη και να κερδίσει με αυτόν τον τρόπο την εξουσία ή να δημιουργήσει πρόβλημα εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση³⁵. Επίσης, οι βουλευτές με την αποχή τους και μόνο από το κοινοβούλιο δημιουργούσαν έλλειψη απαρτίας, αναστέλλοντας ή και, τελικά, αποτρέποντας την ψήφιση κάποιου νομοσχεδίου, ενίοτε «εκβιάζοντας» κάποιες πολιτικές αποφάσεις.

Παρόλο που ο Χαρ. Τρικούπης στηλίτευσε τα προσωποπαγή κόμματα και υποσχέθηκε τη δημιουργία ενός κόμματος αρχών, το οποίο δε θα εξαρτιόταν από τη βούληση και τις διαθέσεις του ηγέτη του, στην πράξη τόσο ο δικός του πολιτικός σχηματισμός του όσο και οι υπόλοιποι της εποχής απείχαν πολύ από το να αποβάλουν την εξάρτηση από τον αρχηγό τους. Κανένα κόμμα δεν είχε κάποιο καταστατικό λειτουργίας και οι τοπικές οργανώσεις τους, που είχαν δημιουργηθεί σε όλη τη χώρα, λειτουργούσαν κυρίως ως *όμιλος φίλων* του εκάστοτε κόμματος, χωρίς να λαμβάνουν μέρος στη διαμόρφωση της πολιτικής τους παρά μόνο στην επιλογή των θεωρούμενων ως κατάλληλων υποψηφίων βουλευτών για τις περιφέρειές τους. Για αυτό το λόγο πιθανώς στις εφημερίδες της εποχής σπανίως αναφέρονται τα

³³ Σύνταγμα της Ελλάδος (1864), άρθρο 66, Εφημερίς της Κυβερνήσεως φ. 48, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1864

³⁴ Α. Προβατάς, *Πολιτική ιστορία της Ελλάδος 1821-2002*, χ.ε., Αθήνα 1980, σ. 366

³⁵ Κ. Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», τόμ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σ. 22

ονόματα των κομμάτων και προτιμούνταν προσδιορισμοί που εμπεριείχαν το όνομα του αρχηγού, για παράδειγμα τρικουπικό, δηλιγιαννικό κτλ ή τη σχέση του κόμματος με την κυβέρνηση, για παράδειγμα κυβερνητικό, αντιπολιτευτικό³⁶. Τα κόμματα της εποχής ήταν κατά βάση «άτυποι σχηματισμοί χωρίς πρόβλεψη τυπικών διαδικασιών για τη λήψη αποφάσεων»³⁷ αλλά εκμεταλλευόμενα τον ημερήσιο Τύπο ήταν σε θέση να κινητοποιούν σχετικά μεγάλες μάζες υποστηρικτών είτε για διοργανώσεις προεκλογικών συγκεντρώσεων είτε για συλλαλητήρια διαμαρτυρίας. Η δημοσίευση καταλόγων με τους εκλεκτούς του κόμματος υποψήφιους βουλευτές σε κάθε περιφέρεια περιόρισε την ψήφο σε ανεξάρτητους υποψηφίους και οδήγησε σταδιακά στο φαινόμενο της αυστηρά κομματικής ψήφου προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα.

Το *Νεωτερίκο κόμμα* του Τρικούπη, με σήμα ένα κλαδί ελιάς, είχε πρωταγωνιστήσει κατά την περίοδο του δικομματισμού στην προσπάθεια εκσυγχρονισμού της χώρας. Στις δύο εκτεταμένες πρωθυπουργίες του, τις περιόδους 1882-1885 και 1886-1890, ο Τρικούπης επεδίωξε να καταστήσει τη χώρα διεθνώς αξιόπιστη, να ενθαρρύνει την έναρξη της εκβιομηχάνισης, να βελτιώσει τις συγκοινωνίες και να εκσυγχρονίσει το στρατό και το ναυτικό³⁸, αντλώντας κεφάλαια από την αύξηση της φορολογίας και τον εξωτερικό δανεισμό. Την τελευταία δεκαετία του αιώνα, όμως, φάνηκε ότι η όλη προσπάθεια είχε πλήρως αποτύχει και η χώρα αντιμετώπιζε ευθέως το φάσμα της χρεοκοπίας. Όλες οι δυνάμεις του κόμματος, κατά τις δύο πρωθυπουργίες του Τρικούπη το διάστημα 1892-1893 και 1893-1895 –είχε μεσολαβήσει η κυβέρνηση Σωτηρόπουλου- στράφηκαν στα οικονομικά³⁹, με την προσπάθεια εξασφάλισης νέου δανεισμού από την Μεγάλη Βρετανία. Όταν κηρύχτηκε η χρεοκοπία, το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στην αντιμετώπιση των επιπτώσεών της στο εσωτερικό αλλά και στο εξωτερικό. Η συντριβή του Νεωτερίκου κόμματος στις εκλογές του 1895 οδήγησε στην απόσυρση του Τρικούπη από την ενεργό πολιτική σκηνή και την «αυτοεξορία» του στη Γαλλία, όπου και πέθανε τον επόμενο χρόνο. Στην τελευταία του δημόσια ομιλία προέτρεψε τους λίγους, πλέον,

³⁶ K. Gardikas., *Parties and politics in Greece, 1875-1885: Towards a two party system*, Διδακτορική διατριβή, Λονδίνο 1988, σ. 439

³⁷ Κ. Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια...» ό.π., σ. 22

³⁸ R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία ...ό.π.*, σ. 71

³⁹ Στο πλαίσιο της εξεύρεσης πόρων ψηφίστηκε ένας νόμος που καθόριζε για πρώτη φορά στην Ελλάδα δίδακτρα στην εκπαίδευση, κάτι που ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων από την αντιπολίτευση. Βλ. Χ. Μπαμπούνης-Εμμ. Φυριπής, «Βουλή του 1892, Το Νομοσχέδιο θέσπισης εκπαιδευτικών τελών-διδάκτρων στους φοιτητές. Κομματικές θέσεις και αντιθέσεις, ιδεολογικές παραδοχές και συγκρούσεις», *Ιστορίας Μέριμνα (Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Γεώργιο Ν. Λεοντσίνη)*, εκδ. «ΕΚΠΑ», τόμ. Α2, Αθήνα 2011, σσ. 895-906

βουλευτές του *Νεωτερικού* κόμματος να πορευτούν όπως έκαστος επιθυμούσε με γνώμονα μόνο το συμφέρον του έθνους⁴⁰.

Το κόμμα πορεύτηκε ακέφαλο μέχρι την 8^η Νοεμβρίου του 1898, όταν εξήντα οκτώ περίπου πολιτευτές, με τη φυσική τους παρουσία ή με εξουσιοδοτικές επιστολές, προέκριναν τον Γεώργιο Θεοτόκη ως άξιο να ηγείται των εργασιών του κόμματος⁴¹. Έτερος διεκδικητής της αρχηγίας ήταν ο Στέφανος Δραγούμης, ο οποίος, μετά την εκλογή Θεοτόκη, αποχώρησε θιγμένος από το κόμμα και συνέχισε να πολιτεύεται ανεξάρτητος, αντιπολιτευόμενος συνεχώς τον συνδιεκδικητή του⁴². Στα προγράμματα που δημοσιοποιούσε το *Νεωτερικό* κόμμα παρουσιαζόταν ως υπέρμαχος του εκσυγχρονιστικού πλάνου του ιδρυτή του και έδινε έμφαση στην ανάγκη εξισορρόπησης του προϋπολογισμού αλλά και τη γενικότερη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης. Επαγγελλόταν, επίσης, μεταρρυθμίσεις στην παιδεία και τη δημόσια διοίκηση⁴³ καθώς και περαιτέρω ανάπτυξη των συγκοινωνιών.

Το κόμμα με αρχηγό τον Θεοτόκη νίκησε σε δύο εκλογικές μάχες –το 1899, εξασφαλίζοντας το 56% των εδρών, και το 1906, με το 62%- και σχημάτισε τέσσερις κυβερνήσεις⁴⁴. Όταν βρέθηκε στην εξουσία, προχώρησε στη δημιουργία ιδρυμάτων και σχολείων για την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας, προσπάθησε να αποκεντρώσει την δημόσια διοίκηση με το σχηματισμό είκοσι έξι μικρών νομών αντί των δεκαέξι μεγαλύτερων⁴⁵ και βελτίωσε τα οικονομικά⁴⁶. Το πιο σημαντικό, όμως, έργο επιτελέστηκε στον στρατιωτικό τομέα, καθώς περιόρισε προσωρινά τον αριθμό του στρατεύματος, εξοικονομώντας έτσι πόρους για την αγορά εξοπλισμού και την καλύτερη εκπαίδευση των μονίμων αλλά και των εφέδρων⁴⁷.

Γενικά, ο Θεοτόκης αποτέλεσε ένα διαφορετικό τύπο αρχηγού σε σχέση με εκείνο του Τρικούπη. Ο Τρικούπης είχε επιβάλλει αυστηρή κομματική πειθαρχία χάρη στην εμβέλεια της προσωπικότητάς του, ενώ ο Θεοτόκης προέβαινε σε τακτικές υποχωρήσεις, συνδιαλλαγές αλλά και μερική αλλαγή πολιτικής, είτε για να διατηρήσει την κομματική συνοχή είτε να αποφύγει συγκρούσεις με το Στέμμα.

⁴⁰ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, εκδ. «Ι. Σίδερης», τόμ. Β', Αθήνα 1930, σ. 206

⁴¹ *Ο.π.*, σ. 286

⁴² Ε. Χουρμούζη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο...» ό.π., σ. 166

⁴³ Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΙΖ', φ. 6067/ 27 Ιανουαρίου 1899, σ. 1

⁴⁴ 1^η Κυβέρνηση: Απρίλιο 1899- Νοέμβριος 1901, 2^η Κυβέρνηση: 14-28 Ιουνίου 1903, 3^η Κυβέρνηση: Δεκέμβριος 1903- Δεκέμβριος 1904 και 4^η Κυβέρνηση: Δεκέμβριος 1905- Ιούλιος 1909.

⁴⁵ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, εκδ. «ΜΙΕΤ», τόμ. Β', Αθήνα 2006, σ. 727

⁴⁶ D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας*, εκδ. «ΜΙΕΤ», Αθήνα 2012, σ. 239

⁴⁷ *Ο.π.*

Το *Εθνικό κόμμα* ή *Πατριωτικό*, όπως το αποκαλούσαν ενίοτε οι υποστηρικτές του⁴⁸, με χαρακτηριστικό έμβλημα ένα κορδόνι, δημιουργήθηκε, όταν μετά το θάνατο του Κουμουνδούρου το 1883, οι αντιπολιτευόμενοι τον Τρικούπη συγκεντρώθηκαν γύρω από το πρόσωπο του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου το πρόγραμμα του κόμματος ήταν προσηλωμένο σταθερά σε δύο ιδέες, αφενός, στον περιορισμό των δημόσιων δαπανών, έτσι ώστε να επέλθει μείωση των φόρων, και, αφετέρου, στην έννοια της εθνικής εργασίας, «...που αναπτύσσει τις δυνατότητές της κάτω από τη σκέπη της κρατικής πολιτικής λιτότητας»⁴⁹. Με άλλα λόγια, οι «Εθνικοί» προέκριναν «μια αργή κοινωνική ανέλιξη βασισμένη στη σκληρή εργασία με στέρησης...»⁵⁰. Μετά το 1892 και την αποπομπή του Δηλιγιάννη από την πρωθυπουργία παρουσιάζονταν ως προστάτες των κοινοβουλευτικών θεσμών και τιμητές των αυθαιρεσιών του Στέμματος⁵¹. Το 1895 περίοπτη θέση στο πρόγραμμά τους κατείχε η υπόσχεση για δωρεάν παιδεία σε όλες τις βαθμίδες⁵², η οποία μαζί με την επαγγελία για τον περιορισμό των φορολογικών επιβαρύνσεων οδήγησε στην εκλογική νίκη εκείνο τον χρόνο.

Το *Εθνικό* κόμμα τις παραμονές του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, παρότι όλη την προηγούμενη περίοδο διακατεχόταν από έναν έντονο αλυτρωτισμό, παρουσιαζόταν επιφυλακτικό στην ανάληψη επιθετικών δράσεων εναντίον της Τουρκίας, προσπαθώντας να υπολογίσει όλα τα διεθνή δεδομένα και κυρίως την αρνητική στάση των μεγάλων δυνάμεων στο θέμα της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Τελικά, παρασύρθηκε από τις ακραίες εθνικιστικές απόψεις όλων των υπόλοιπων κομμάτων αλλά και την πίεση του Τύπου και, φοβούμενο τις κατηγορίες για εθνική μειοδοσία, κήρυξε τον πόλεμο, ο οποίος αποδείχτηκε ατυχής και στοίχισε την πρωθυπουργία στον αρχηγό του. Μετά από την αποτυχία στις εκλογές του 1899, το κόμμα, με τα ίδια σχεδόν συνθήματα και με μια επιπλέον υπόσχεση για ρύθμιση του σταφιδικού ζητήματος⁵³, επανήλθε στις επιτυχίες το 1902, καταλαμβάνοντας το 46,8% των εδρών, και επικράτησε και το 1905, με 47,6%.

⁴⁸ Κ. Gardikas, *Parties and...* ό.π., σ. 439

⁴⁹ Ν. Οικονόμου, «Εσωτερικές Πολιτικές Εξελίξεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», τόμ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σ. 180

⁵⁰ Ν. Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α΄», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», τόμ. 5, Αθήνα 2003, σ. 23

⁵¹ Εφημ. Πρωία Έτος ΙΔ', φ. 4034/ 23 Απριλίου 1892 σσ. 3-4

⁵² Ο.π., Έτος ΙΣΤ', φ. 131/ 10 Απριλίου 1895, σ. 1

⁵³ Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΚΑ', φ. 8224/ 4 Φεβρουαρίου 1905, σ. 1

Όταν δολοφονήθηκε ο Θ. Δηλιγιάννης το 1905, το κόμμα πέρασε μια μεγάλη κρίση, καθώς δεν υπήρχε καταστατικά καθιερωμένη διαδικασία για την εκλογή αρχηγού. Τελικά, την αρχηγία ανέλαβε ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, με την υποστήριξη ογδόντα τριών (83) εκ των εκατό σαράντα δύο (142) βουλευτών της κοινοβουλευτικής ομάδας, πράγμα που οδήγησε τον Δημήτριο Ράλλη, τον έτερο συνδιεκδικητή, αλλά και τον Αλέξανδρο Ρώμα, πρόεδρο της τότε Βουλής, μαζί με δεκαεννέα (19) ακόμα βουλευτές εκτός κόμματος⁵⁴. Το κόμμα διασπασμένο, καθώς και ο Μαυρομιχάλης και ο Ράλλης θεωρούσαν τον εαυτό τους ως συνεχιστές της δηλιγιαννικής πολιτικής, συνεντρίβη στις εκλογές του 1906, συγκεντρώνοντας μόνο το 7% των εδρών. Ο Μαυρομιχάλης δεν έδωσε πνοή στο κόμμα, καθώς δεν ανανέωσε το πρόγραμμά του με νέες ιδέες που να ανταποκρίνονται στον νέο αιώνα. Ακόμη και στο γλωσσικό ζήτημα ακολουθούσε τη γραμμή Δηλιγιάννη για προστασία της καθαρεύουσας ακόμα και με δραστικά διοικητικά μέτρα⁵⁵.

Ένας από τους κύριους ρυθμιστικούς παράγοντες της πολιτικής της χώρας κατά την εξεταζόμενη περίοδο υπήρξε ο Δημ. Ράλλης, ο οποίος εκλεγόταν βουλευτής στην Αττική ανελλιπώς από το 1879 έως το 1910⁵⁶. Αποχώρησε από το Νεωτερικό κόμμα το 1884 και στη συνέχεια δημιούργησε το δικό του, το οποίο αποκάλεσε αρχικά *Τρίτο Κόμμα*, θέλοντας προφανώς να δείξει πως αποτελούσε μια εναλλακτική λύση στα δύο κόμματα που κυριαρχούσαν τότε.

Στις αρχές του 1890 συσπειρώθηκαν γύρω από τον Ράλλη, μεταξύ άλλων, ο Κ. Κωνσταντόπουλος, ο Σ. Σωτηρόπουλος, ο Κ. Παπαμιχαλόπουλος, ο Ν. Δηλιγιάννης, ο Π. Μανέτας, ο Φ. Φιλάρετος και ο Αθ. Ευταξίας και στο πολιτικό τους μανιφέστο έβαλαν εναντίον των προσωποπαγών κομμάτων, δηλώνοντας την πλήρη αφοσίωσή τους στην οικονομική ανόρθωση της χώρας χωρίς επιπλέον δανεισμό⁵⁷. Η σύνθεση αυτής της ομάδας, η οποία λειτουργούσε με κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο τον Δημ. Ράλλη αλλά χωρίς ουσιαστικό αρχηγό⁵⁸, δεν επρόκειτο να μακροημερεύσει, καθώς, όταν ο Γεώργιος έπαυσε τον Δηλιγιάννη το 1892 και ανέθεσε στον Κ. Κωνσταντόπουλο τη δημιουργία νέας κυβέρνησης, ο Ράλλης εξέφρασε την αποδοκιμασία του ονομάζοντας εκείνη την κυβέρνηση

⁵⁴ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 743

⁵⁵ *Ο.π.*, σ. 744

⁵⁶ Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική Πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, εκδ. «Βιβλιόραμα», τόμ. Α2, Αθήνα 1999, σ. 40

⁵⁷ Ν. Μαρωνίτη, «Η εποχή του...» *ό.π.*, σ. 24

⁵⁸ Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, εκδ. «Γαλαξίας», Αθήνα 1961, σ. 90

«αυλικοφωλιά»⁵⁹. Αντίθετα, υποστήριξε ένα χρόνο αργότερα τον Σωτηρόπουλο, κρατώντας για τον εαυτό του το Υπουργείο Εξωτερικών, σε μια βραχύβια, μόλις έξι μηνών, κυβέρνηση. Πάγιο αίτημα του κόμματος τότε ήταν η αλλαγή του εκλογικού τρόπου με το σύνθημα «κάθε ψηφοφόρος μία ψήφος», ενώ την παραμονή του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 όλη η ραλλική ομάδα επιδόθηκε σε μια οξύτατη φιλοπόλεμη ρητορική, η οποία έφτασε σε τέτοιο σημείο, ώστε να ακουστεί στο ελληνικό κοινοβούλιο, όταν οι «δηλιγιαννικοί» κωλυσιεργούσαν ως προς την κήρυξη του πολέμου αναλογιζόμενοι τις προειδοποιήσεις των μεγάλων δυνάμεων, η φράση «θρίαμβος εθνικής πολιτικής ή εμφύλιος πόλεμος»⁶⁰. Μετά τις πρώτες στρατιωτικές αποτυχίες ο Δημ. Ράλλης ανέλαβε Πρωθυπουργός χωρίς όμως να μπορέσει να αναστρέψει την αρνητική κατάσταση. Μετά την πτώση του απέδωσε την ευθύνη της ήττας κυρίως στους βασιλόπαιδες⁶¹, οι οποίοι κατείχαν τις αρχηγικές θέσεις στο στράτευμα και έκτοτε υιοθέτησε μια στάση επικριτική απέναντι στο Στέμμα⁶².

Παρόλη την πολεμική που άσκησε στον Δηλιγιάννη το 1896-1897, στις εκλογές του 1902 και του 1905 το ραλλικό κόμμα – ή *Νεοελληνικό*⁶³, όπως ήταν γνωστό κατά την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα- συνεργάστηκε με το Εθνικό. Ο Δημ. Ράλλης διορίστηκε άλλες δύο φορές Πρωθυπουργός, το 1903 και το 1905, κυρίως με την ανοχή των υπόλοιπων κοινοβουλευτικών δυνάμεων, προσπαθώντας να εξυγιάνει την άσχημη οικονομική κατάσταση της χώρας χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία. Στις εκλογές του 1906 σημείωσε τη μεγαλύτερη εκλογική του επιτυχία, καθώς το *Νεοελληνικό* κόμμα αναδείχθηκε δεύτερο σε κοινοβουλευτική δύναμη με σαράντα επτά (47) βουλευτές (26,6%), εκμεταλλευόμενο μια ευνοϊκή συμφωνία για το σταφιδικό πρόβλημα, που είχε συνάψει ο αρχηγός του κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργικής του θητείας. Είναι χαρακτηριστικό πως ο ίδιος ο Ράλλης στις προεκλογικές συγκεντρώσεις του 1906 ονόμαζε το κόμμα του Εθνικό⁶⁴, δηλώνοντας έτσι ότι είναι ο πραγματικός διάδοχος του Δηλιγιάννη. Ο Σπ. Μαρκεζίνης αποτιμώντας την πολιτική δράση του Ράλλη τόνισε την εντιμότητά και την ευφυΐα του αλλά και τον οξύθυμο και συγκρουσιακό χαρακτήρα του, ο οποίος, κατά τον

⁵⁹ Κ. Βεργόπουλος, «Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895», *Ιστορία του ελληνικού Έθνους*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», τόμ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σ. 32

⁶⁰ Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής (ΕΣΒ), ΙΔ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Έκτακτη Σύνοδος (28 Ιανουαρίου 1897), σ. 1009

⁶¹ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, σ. 328

⁶² G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 745

⁶³ Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική...» ό.π., σ. 40

⁶⁴ Εφημ. Εμπρός, Έτος ΙΓ', φ. 3374/ 13 Μαρτίου 1906, σ. 4

ιστορικό, μαζί με την έντονα λαϊκίστικη τάση του, αποτέλεσαν τροχοπέδη στο να αναδειχτεί πραγματικός εκφραστής του νέου πνεύματος του 20^{ου} αιώνα⁶⁵.

Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης αναδείχτηκε ως ένας από τους πρωταγωνιστές της πολιτικής ζωής κυρίως κατά την περίοδο 1897-1909, καθώς στη διάρκειά της έγινε έξι φορές πρωθυπουργός⁶⁶ αλλά και Πρόεδρος της Δημοκρατίας το 1929. Ήταν ηγέτης ενός από τα μακροβιότερα τοπικά κόμματα της Πελοποννήσου, διατηρώντας όμως την αυτονομία του απέναντι στα μεγάλα κόμματα πανελλαδικής επιρροής⁶⁷. Αυτή η στάση του για ανεξαρτησία τον οδήγησε στην προσπάθεια εξασφάλισης της υποστήριξης από την μοναρχία, μια υποστήριξη, που σύμφωνα με τον ιστορικό J. Petropoulos, κατά κανόνα του παρεχόταν⁶⁸.

Κατά τις δύο πρώτες πρωθυπουργίες του είχε το δύσκολο καθήκον να διαπραγματευτεί τους όρους της συνθήκης της λήξης του πολέμου με την Τουρκία αλλά και τους όρους επιβολής του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου στη χώρα. Στη τρίτη θητεία του, κύριο μέλημά του αποτέλεσε η επιβολή και η διατήρηση της δημόσιας τάξης, η οποία είχε διασαλευτεί από τα σφοδρά επεισόδια των λεγομένων «Ευαγγελικών».

Επειδή γύρω από τον Ζαΐμη δεν υπήρχε κάποια ηγετική ομάδα να τον πλαισιώνει, χρησιμοποίησε ως υπουργούς στις κυβερνήσεις του πρόσωπα του βασιλικού περιβάλλοντος⁶⁹ και των άλλων κομματικών σχηματισμών που τον στήριζαν κοινοβουλευτικά. Το 1898 παρουσίασε στον ίδιο τον βασιλιά τις προτάσεις του για την οικονομική ανόρθωση της χώρας -προτάσεις που δεν ικανοποίησαν το Στέμμα- αλλά δεν τις δημοσιοποίησε ποτέ, υποσχόμενος ότι θα παρουσιάσει πλήρες πρόγραμμα για τις εκλογές του 1899. Ο αντιπολιτευόμενος τύπος τον κατηγορήσε ότι το πρόγραμμα που θα παρουσίαζε ήταν ουσιαστικά υποδείξεις του βασιλιά και όχι προϊόν ελεύθερης σκέψης⁷⁰.

Σε γενικές γραμμές και ο Ζαΐμης πίστευε στη πολιτική λιτότητας για την εξεύρεση πόρων για την ενίσχυση των εξοπλισμών του στρατεύματος⁷¹. Η κοινοβουλευτική δύναμη της ομάδας του Ζαΐμη κυμάνθηκε από επτά (7) βουλευτές

⁶⁵ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...* ό.π., σ. 361

⁶⁶ 1^η Κυβέρνηση: Σεπτέμβριος 1897- Οκτώβριος 1898, 2^η Κυβέρνηση: Οκτώβριος 1898- Απρίλιος 1899, 3^η Νοέμβριος 1901- Νοέμβριος 1902, 4^η: Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1915, 5^η: Ιούνιος- Σεπτέμβριος 1916 και 6^η: Απρίλιος- Ιούνιος 1917.

⁶⁷ Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική ...» ό.π., σ. 38

⁶⁸ J.A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση...* ό.π., σ. 637

⁶⁹ Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική ...» ό.π., σ. 41

⁷⁰ Εφημ. Καιροί, Έτος Θ', φ. 3555/ 31 Οκτωβρίου 1898, σ. 2

⁷¹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...* ό.π., σ. 745

στη Βουλή του 1906, η οποία είχε στο σύνολό της μόνο 177 έδρες (3,95%), έως τριάντα πέντε (35), στη Βουλή του 1899 (14,9%), όταν εκμεταλλεύτηκε τη συντριβή του Εθνικού κόμματος.

Το κόμμα του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη, που το 1875 είχε εκλέξει τριάντα (30), περίπου, βουλευτές, μετά το θάνατο του φυσικού του ηγέτη παρουσίασε μεγάλη φθορά. Φυσικός διάδοχος στην ηγεσία αναδείχτηκε ο αδελφός του Επαμεινώνδα, Λεωνίδας Δεληγεώργης, ο οποίος μάλιστα έγινε Υπουργός Εξωτερικών στην Κυβέρνηση Δηλιγιάννη το 1890, καθώς είχε συνεργαστεί σε εκείνες τις εκλογές με το Εθνικό κόμμα. Ο Δεληγεώργης και το κόμμα του υποστήριξαν με σθένος την επιθετική πολιτική απέναντι στην Τουρκία κατά το 1897 και εξέφρασαν τις έντονες ανησυχίες τους για τις διεκδικήσεις των άλλων βαλκανικών λαών στην Μακεδονία. Παρουσιάζονταν αντίθετοι με την παραχώρηση αγροτικών εκτάσεων της Θεσσαλίας σε μισθωτές και ως προς το γλωσσικό ζήτημα ο αρχηγός του σχηματισμού πήρε θέση υπέρ της καθαρεύουσας. Η εκλογική δύναμη του κόμματος κυμάνθηκε στα έτη 1881-1902 από πέντε (5) βουλευτές –στις εκλογές του 1895 (2,4%)- έως είκοσι (20)⁷² -στις εκλογές του 1899 (8,5%). Το κόμμα ουσιαστικά διαλύθηκε, όταν ο Δεληγεώργης αποσύρθηκε από την πολιτική και εγκαταστάθηκε μόνιμα στο Παρίσι το 1902.

Το *Προοδευτικό Κόμμα* δημιουργήθηκε από τον Αρτινό γαιοκτήμονα Κωνσταντίνο Καραπάνο μετά από την αποχώρησή του από το Εθνικό κόμμα το 1887. Υποστήριζε σταθερά την γενική αποκέντρωση, την απλούστευση των διαδικασιών της δικαιοσύνης και την αντικατάσταση του στρατού από εθνοφρουρά, κατά τα πρότυπα του Ελβετίας⁷³. Επίσης πρότεινε τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης σε καθαρά πρακτικές ανάγκες και ήταν αντίθετο στις κρατικές παρεμβάσεις στον τομέα της έγγειας περιουσίας, με εξαίρεση τους προστατευτικούς δασμούς για τα δημητριακά⁷⁴. Στο προεκλογικό πρόγραμμα του 1898 τασσόταν κατά της δεδηλωμένης, διότι ενίσχυε τον δικομματισμό και την «*πρωθυπουργική δικτατορία*»⁷⁵. Η κοινοβουλευτική του δύναμη κυμάνθηκε από έναν έως πέντε βουλευτές, πράγμα το οποίο περιόριζε την δυνατότητά του να αναδειχτεί σε ρυθμιστικό παράγοντα της

⁷² Ο καθορισμός με ακρίβεια των βουλευτικών εδρών κάθε κόμματος είναι λόγω του εκλογικού συστήματος και της εν γένει εκλογικής ρευστότητας δύσκολος. Για παράδειγμα ο G. Hering αναφέρει ότι οι δεληγεωργικοί βουλευτές μετά από τις εκλογές του 1895 ήταν 5, ενώ ο D. Dakin 6

⁷³ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 701

⁷⁴ ΕΣΒ, ΙΓ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Γ' Σύνοδος (2 Μαρτίου 1894), σ. 1128

⁷⁵ Α. Παπαδοπούλου, «Εκλογές και Κυβερνήσεις στον απόηχο της ήττας του 1897», *Ιστορία των Ελλήνων*, εκδ. «Δομή», τόμ. 11, Αθήνα 2006, σ. 194

πολιτικής ζωής, αλλά παρόλα αυτά ο Κ. Καραπάνος διορίστηκε τρεις φορές υπουργός.

Το 1906 εμφανίστηκε η ριζοσπαστική ομάδα των «Ιαπώνων», που οφείλει το όνομά της στον Βλάση Γαβριηλίδη, εκδότη της εφημερίδας «Ακρόπολις», ο οποίος παραλλήλιζε την μαχητικότητα των μελών της κατά τη διάρκεια των κοινοβουλευτικών συζητήσεων με τις παράτολμες επιθέσεις που έκαναν οι Ιάπωνες στον πόλεμο με τη Ρωσία⁷⁶. Την ομάδα, την οποία εκπροσωπούσε ο γηραιότερος Στέφ. Δραγούμης, αποτελούσαν οι Δημ. Γούναρης, Π. Πρωτοπαπαδάκης, Εμμ. Ρεπούλης, Α. Αλεξανδρής, Χαρ. Βοζίκης και Α. Παναγιωτόπουλος⁷⁷. Οι «Ιάπωνες» ασκούσαν δριμύτατη κριτική στην κυβέρνηση, υπογραμμίζοντας τα κακώς κείμενα, τις παραλείψεις και τη διαφθορά. Ιδιαίτερα ο Δημ. Γούναρης υποστήριξε την εισαγωγή νόμων κοινωνικής προστασίας, πράγμα ανήκουστο εκείνη την εποχή, και τόνιζε την ανάγκη μεταρρυθμιστικών μέτρων στον τομέα της δικαιοσύνης. Η ομάδα τελικά διαλύθηκε τον Ιούνιο του 1908, όταν ο Γούναρης αποδέχτηκε τη θέση του Υπουργού Οικονομικών στην κυβέρνηση Θεοτόκη.

1.3. Ο δικομματισμός και ο κοινοβουλευτισμός σε κρίση

Ήδη από την εμφάνιση του *Νεωτερικού κόμματος* (ή *Πέμπτου*, όπως ονομαζόταν εκείνη την εποχή) το 1872 έγινε αντιληπτό πως κοινή ιδεολογική συντεταγμένη των στελεχών του ήταν η πεποίθηση ότι οι κυβερνήσεις θα έπρεπε να σχηματίζονται από την πλειοψηφία του κοινοβουλίου, έπειτα από αδιάβλητες εκλογές, και η πίστη σε ένα δικομματικό σύστημα διακυβέρνησης, παρόμοιο με εκείνο της Μεγάλης Βρετανίας, χώρας-προτύπου όσον αφορά την κοινοβουλευτική λειτουργία⁷⁸. Ο ίδιος ο Τρικoupης στο άρθρο του «*Τις παύει*» το 1874 έβαλε εναντίον των κυβερνήσεων μειοψηφίας, οι οποίες δεν αντικατόπτριζαν τη βούληση του ελληνικού λαού αλλά εκείνη των αρχηγών τους και του ίδιου του βασιλιά. Αργότερα σε άλλο άρθρο του εξέφραζε την πεποίθηση ότι η ελεύθερη λειτουργία της Βουλής θα μετατρέψει τα κόμματα από προσωπικά σε πραγματικά και από πολλά σε δύο⁷⁹. Ο εκσυγχρονισμός, λοιπόν, της πολιτικής ζωής συνδέθηκε με τις έννοιες του κοινοβουλευτισμού και του δικομματισμού.

⁷⁶ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 748

⁷⁷ Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά...ό.π.*, σ. 91

⁷⁸ Ν. Μαρωνίτη, «*Η εποχή του...*» ό.π., σσ. 9-10

⁷⁹ Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά...ό.π.*, σ. 78

Το κοινοβουλευτικό σύστημα καθορίζει την εξάρτηση της κυβέρνησης με το κοινοβούλιο, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο αναδεικνύεται μια κυβέρνηση, ελέγχεται και διατηρείται στην εξουσία⁸⁰. Με το Σύνταγμα του 1844 καθοριζόταν ο έλεγχος της κυβέρνησης από τη Βουλή⁸¹ και από το 1864 εισάγεται στην κοινοβουλευτική πρακτική η απαραίτητη στήριξη του κοινοβουλίου για τη διατήρηση μιας κυβέρνησης στην εξουσία⁸². Όπως είναι φανερό, η περαιτέρω ενδυνάμωση των αρμοδιοτήτων της Βουλής σήμαινε αυτόματα περιορισμό των αρμοδιοτήτων της βασιλικής εξουσίας. Το τελικό βήμα προς την ολοκλήρωση των προϋποθέσεων του κοινοβουλευτικού συστήματος έγινε με την θέσπιση της «*αρχής της δεδηλωμένης*». Με τον λόγο του Θρόνου την 11^η Αυγούστου 1875, ο βασιλιάς αποδέχεται ως απαραίτητη προϋπόθεση για παροχή εντολής σχηματισμού κυβέρνησης την *δεδηλωμένη* εμπιστοσύνη των εκλεγμένων αντιπροσώπων του έθνους⁸³. Σεβόμενος την αυτή την θεσμική αρχή έθετε ουσιαστικά σε αναστολή το άρθρο 31 του Συντάγματος του 1864 στο οποίο αναφερόταν πως ο ίδιος «... διορίζει καί παύει τούς ύπουργούς αυτού» αλλά και το άρθρο 37 στο οποίο καταγράφεται το δικαίωμά του να διαλύει τη Βουλή.

Από τη θέσπιση της «αρχής της δεδηλωμένης» μέχρι τις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1881 κανένας κομματικός σχηματισμός δεν κατείχε την απόλυτη πλειοψηφία στο κοινοβούλιο, με αποτέλεσμα σε αυτό το διάστημα να εναλλαχτούν στην εξουσία δώδεκα κυβερνητικά σχήματα. Αποδείχτηκε στην πράξη της πολιτικής ζωής ότι η «αρχή της δεδηλωμένης» ήταν απλά ένα λογικό σχήμα, το οποίο δεν μπορούσε να λειτουργήσει ικανοποιητικά σε μία Βουλή με πολυάριθμα κόμματα, καθώς άφηνε πολλά περιθώρια για συνεχείς κυβερνητικές ανακατατάξεις, συμβιβασμούς, συνασπισμούς και εμπόδιζε τις κυβερνήσεις της εποχής να εφαρμόσουν ακραιφνώς το πρόγραμμά τους⁸⁴. Η σαφής πλειοψηφία στη Βουλή θα ήταν εναργέστερη, εάν οι αντιπρόσωποι ήταν χωρισμένοι σε δύο κομματικούς σχηματισμούς, οι οποίοι θα διακατέχονταν από σταθερές αρχές και θα επιβαλλόταν πειθαρχία στα μέλη τους. Ο δικομματισμός, λοιπόν, ήταν το σχήμα το οποίο θα

⁸⁰ Α. Δημητρόπουλος, *Γενική Συνταγματική Ιστορία*, εκδ. «Σάκκουλας», Αθήνα 2004, σ. 561

⁸¹ Σύνταγμα της Ελλάδος (1844), άρθρα 16, 17, 18, Εφημερίς της Κυβερνήσεως φ. 5, Αθήνα 17 Μαρτίου 1844

⁸² Για την αρχή της διατήρησης μιας κυβέρνησης στην εξουσία βλ. Α. Δημητρόπουλος, *Γένεση του κοινοβουλευτικού συστήματος και η ανάδειξη της κυβέρνησης*, εκδ. «Σάκκουλας», Αθήνα 1990, σ. 187 κ.ε.

⁸³ Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά...ό.π.*, σ. 77

⁸⁴ Κ. Βεργόπουλος, «Οι πολιτικές εξελίξεις...» ό.π., σ. 32

προσέδιδε σταθερότητα στην πολιτική ζωή της χώρας, μια σταθερότητα απολύτως αναγκαία για την γενικότερη ανάπτυξη του τόπου.

Οι εκλογές του Δεκεμβρίου του 1881 ανέδειξαν νικήτρια την πολιτική ομάδα του Τρικούπη με απόλυτη πλειοψηφία στο κοινοβούλιο και σηματοδοτούν την απαρχή της κυριαρχίας του δικομματικού συστήματος. Η κυβέρνηση που συστάθηκε το 1882 αποτελούσε την μακροβιότερη του ελληνικού κράτους ως εκείνη τη στιγμή⁸⁵ και για πρώτη ίσως φορά εφαρμόστηκε ένα κυβερνητικό πρόγραμμα χωρίς συμβιβασμούς, που σαφώς επέβαλλαν η τυχόν έλλειψη απόλυτης πλειοψηφίας και η ανάγκη για συγκρότηση κυβερνητικών συνασπισμών. Η μακρόχρονη παραμονή του τρικουπικού κόμματος στην εξουσία σφυρηλάτησε μεν την ενότητά του αλλά, συνάμα, έδωσε και την ευκαιρία στους αντιπάλους του για συσπείρωση στο αντίπαλο κόμμα, εκείνο του Θ. Δηλιγιάννη. Έτσι, εκ των πραγμάτων, δύο κομματικοί σχηματισμοί μονοπωλούσαν το ελληνικό κοινοβούλιο συρρικνώνοντας ή και «εξαφανίζοντας» τελείως τα μικρά κόμματα. Τρικούπης και Δηλιγιάννης θα εναλλάσσονταν στην εξουσία μέχρι το 1895, με εξαίρεση κάποια μικρά διαστήματα του 1892 και 1893, κατά το οποίο ο δικομματισμός και γενικότερα ο κοινοβουλευτισμός δέχτηκε τα πρώτα «πλήγματα».

Στις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1890 το κόμμα του Δηλιγιάννη ανέρχεται εκ νέου στην εξουσία έχοντας να αντιμετωπίσει το οξύτατο πρόβλημα της εύρεσης πόρων για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους της χώρας. Άμεσα εξήγγειλε δρακόντεια μέτρα λιτότητας και, παράλληλα, έκανε χρήση ενός νόμου του 1880, ο οποίος υποχρέωνε την Εθνική Τράπεζα, που κατείχε μαζί με άλλες τράπεζες το δικαίωμα έκδοσης νομίσματος και τραπεζογραμματίων, να αποδίδει στο κράτος το 25% από τα κέρδη που απέφερε αυτό το προνόμιο⁸⁶. Επίσης, μετά την πτώχευση της Εταιρείας Μεσημβρινών Σιδηροδρόμων Ελλάδας αλλά και την αδρανοποίηση της Εταιρείας Κωπαΐδος ο πρωθυπουργός επέβαλε τα χρέη των εγγυήσεων, που είχαν κατατεθεί κατά την ίδρυση αυτών των εταιρειών σύμφωνα με τα καταστατικά τους, να περιέλθουν στην κατοχή του ελληνικού κράτους. Όλες αυτές οι κινήσεις οδήγησαν την κυβέρνηση σε κατεύθυνση ρήξης με τους θιγμένους μετόχους και κεφαλαιούχους και γενικά με μια σημαντική μερίδα των χρηματιστικών κύκλων, οι οποίοι κήρυξαν

⁸⁵ Η επόμενη κυβερνητική θητεία του Τρικούπη παρέμεινε ακόμη περισσότερο στην εξουσία (1886-1890).

⁸⁶ Κ. Βεργόπουλος, «Οι πολιτικές εξελίξεις...» ό.π., σ. 32

ουσιαστικά τον πόλεμο στον Δηλιγιάννη⁸⁷. Η οριστική ρήξη επήλθε το 1891, όταν η προσπάθεια των γάλλων δανειστών με τη συνεπικουρία ελλήνων κεφαλαιούχων, όπως του Ανδρέα Συγγρού, για ίδρυση μιας Τράπεζας, η οποία θα είχε το αποκλειστικό εκδοτικό προνόμιο καθώς και το μονοπωλιακό δικαίωμα για την είσπραξη ορισμένων δημοσίων προσόδων με σκοπό την αποπληρωμή του δημοσίου χρέους, προσέκρουσε στην σθεναρή άρνηση της ελληνικής κυβερνήσεως.

Μέσα σε αυτό το κλίμα ο Συγγρός υπέβαλε στον βασιλιά ένα υπόμνημα εξηγώντας ότι η παραμονή του Δηλιγιάννη στην εξουσία θα οδηγούσε τη χώρα στον οικονομικό όλεθρο⁸⁸. Ο βασιλιάς πείστηκε από την ανάλυση του Συγγρού και το Φεβρουάριο του 1892 κάλεσε το Δηλιγιάννη να υποβάλει την παραίτησή του, παρόλο που η κυβέρνησή του απολάμβανε εμφανώς την εμπιστοσύνη του ελληνικού Κοινοβουλίου. Η απόφαση του βασιλιά επικροτήθηκε από μεγάλη μερίδα του αθηναϊκού Τύπου, δικαιολογούνταν ως προσπάθεια αποφυγής της χρεοκοπίας της χώρας, πράγμα το οποίο θα ήταν αδύνατο με την παραμονή της παρούσας κυβέρνησης⁸⁹, που έτσι κι αλλιώς είχε χάσει την εμπιστοσύνη του ελληνικού λαού⁹⁰, και τεκμηριωνόταν με παραπομπές στο ισχύον Σύνταγμα και την απόλυτη δικαιοδοσία του βασιλιά να παύει τις κυβερνήσεις και να διαλύει τη Βουλή⁹¹. Ο πρωθυπουργός αρνήθηκε να παραιτηθεί θεωρώντας την βασιλική επέμβαση πραξικοπηματική⁹² και διαμήνυσε ότι ο βασιλιάς θα μπορούσε βέβαια να παύσει την κυβέρνησή του αλλά δεν είχε ηθικό δικαίωμα να ζητήσει την παραίτησή της. Προς επίρρωση των παραπάνω ακολούθησε κοινοβουλευτική συνεδρία, η οποία επιβεβαίωσε την εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας των βουλευτών στο κυβερνητικό συμβούλιο. Κατά τη διάρκεια εκείνης της συνεδρίας ο ανεξάρτητος βουλευτής Νικόλαος Λεβίδης προσέγγισε το θέμα λέγοντας ότι «...βεβαίως κατά τό γράμμα του Συντάγματος τό Στέμμα δύναται, όσέποτε θελήση νά κηρύξη διαζύγιον από τής κυβερνήσεως [...] βεβαίως όμως αί συνήθειαι αί συνταγματικάί άντιστρατεύονται πρός τήν τοιαύτην πράξιν»⁹³. Όντως, στη συγκεκριμένη περίπτωση, συγκρούονταν, από τη μία, οι «βασιλικές προνομίες», όπως καταγράφονταν στο κείμενο του Συντάγματος

⁸⁷ Ο.π.

⁸⁸ Θ. Μέλφος, «Εκλογές και κυβερνήσεις», *Ιστορία των Ελλήνων*, εκδ. «Δομή», τόμ. 11, Αθήνα 2006, σ. 122

⁸⁹ Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΙΒ΄, φ. 3621/ 18 Φεβρουαρίου 1892, σ. 1

⁹⁰ Εφημ. Το Άστυ, Έτος Ζ΄, φ. 438/ 18-19 Φεβρουαρίου 1892, σ. 1

⁹¹ Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΙΒ΄, φ. 3622/ 19 Φεβρουαρίου 1892, σ. 1

⁹² Εφημ. Καιροί, Έτος ΙΒ΄, φ. 4681/ 18 Φεβρουαρίου 1892, σ. 4

⁹³ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. 223

και, από την άλλη, η δέσμευση του Στέμματος στο σεβασμό της «αρχής της δεδηλωμένης».

Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη επαύθη με βασιλικό διάταγμα και μετά την άρνηση του Τρικούπη να ηγηθεί ενός νέου υπουργικού συμβουλίου δόθηκε εντολή για σχηματισμό κυβέρνησης στον Κωνσταντίνο Κωνσταντόπουλο. Ο Κωνσταντόπουλος ανήκε στην ομάδα του *Τρίτου Κόμματος*, που προσπαθούσε με δυναμικό τρόπο να κρατήσει τις ισορροπίες ανάμεσα στα δύο κραταιά κόμματα της εποχής⁹⁴. Στην συγκρότηση αυτού του κόμματος έπαιξε δραστήριο ρόλο ο Συγγρός θεωρώντας το τον κατάλληλο φορέα για την υλοποίηση των προαναφερθέντων οικονομικών του σχεδίων. Η Κυβέρνηση Κωνσταντόπουλου αδυνατούσε όμως να βρει περαιτέρω κοινοβουλευτική υποστήριξη, καθώς οι «δηλιγιαννικοί» την αποδοκίμαζαν απροκάλυπτα, οι «τρικουπικοί» μέσα στο κλίμα οξύτατης πόλωσης εμφανίζονταν εξαιρετικά επιφυλακτικοί και ακόμη και ο αρχηγός του *Τρίτου Κόμματος*, ο Δημ. Ράλλης, εμφανίστηκε αντίθετος στο κυβερνητικό σχήμα, επειδή δεν ηγούνταν ο ίδιος. Η λύση στο αδιέξοδο δόθηκε με προσφυγή στις κάλπες τον Μάιο του 1892, όπου ο Δηλιγιάννης ηττήθηκε κατά κράτος δίνοντας έτσι στον Γεώργιο τη δυνατότητα να δικαιολογήσει εκ των υστέρων την αποπομπή του εν λόγω πολιτικού⁹⁵, παρόλη την κοινοβουλευτική στήριξη, και να «απαλύνει» τις εντυπώσεις που δημιούργησε η προσπάθεια επιβολής μιας κυβέρνησης μειοψηφίας.

Η νέα πρωθυπουργία του Τρικούπη, η έκτη, έχοντας να αντιμετωπίσει το φάσμα της χρεοκοπίας, χαρακτηρίστηκε από την αύξηση της ήδη επιβαρυσμένης φορολογίας και την προσπάθεια σύναψης δανείου με τη Μεγάλη Βρετανία. Αυτή η προσπάθεια δανειοδότησης «ναυάγησε», διότι οι όροι που τη συνόδευαν κρίθηκαν επαχθείς από το σύνολο της αντιπολίτευσης αλλά κυρίως από το Παλάτι, καθώς ο Συγγρός είχε πείσει τον Γεώργιο ότι η βασιλική επικύρωση του εν λόγω δανείου θα ισοδυναμούσε με απώλεια μέρους της εθνικής κυριαρχίας⁹⁶. Μπροστά στο πλήρες οικονομικό αδιέξοδο ο Τρικούπης παραιτήθηκε τον Απρίλιο του 1893 και ο βασιλιάς διόρισε πρωθυπουργό τον Σωτήριο Σωτηρόπουλο, συνιδρυτή του *Τρίτου Κόμματος*, ο οποίος όχι απλά δεν απολάμβανε την εμπιστοσύνη του κοινοβουλίου –οι υποστηρικτές της νέας κυβέρνησης υπολογίζονταν σε δεκαοκτώ (18) μόνο βουλευτές- αλλά ο ίδιος δεν ήταν ούτε καν βουλευτής. Ο Τύπος της εποχής

⁹⁴ *Ο.π.*, σ. 224

⁹⁵ Κ. Βεργόπουλος, «Οι πολιτικές εξελίξεις...» *ό.π.*, σ. 33

⁹⁶ *Ο.π.*, σ. 35

ασχολήθηκε περισσότερο με τα αίτια της παραίτησης του Τρικούπη, η οποία αποδόθηκε σε αδυναμία επίλυσης του οικονομικού προβλήματος⁹⁷ και θεωρήθηκε πράξη επιβεβλημένη εξαιτίας, κυρίως, της έλλειψης εμπιστοσύνης εκ μέρους του βασιλιά⁹⁸. Βέβαια, ο Γεώργιος θα ήταν αδύνατον να δώσει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον πολιτικό που είχε αποπέμψει ένα χρόνο πριν. Μπροστά στο ενδεχόμενο της διάλυσης της Βουλής η επιλογή του Σ. Σωτηρόπουλου, ο οποίος ήταν θεωρητικά ανεξάρτητος αλλά συνεργαζόταν με τον Δημ. Ράλλη και τους υπόλοιπους βουλευτές του Τρίτου κόμματος, φάνταζε μονόδρομος⁹⁹.

Το κόμμα του Τρικούπη και εκείνο του Δηλιγιάννη συμφωνούσαν ότι η Κυβέρνηση Σωτηρόπουλου αποτελούσε μια ανωμαλία του κοινοβουλευτικού βίου. Ο Δηλιγιάννης αποκάλεσε τους κοινοβουλευτικούς υποστηρικτές του νέου υπουργείου αποστάτες και «σταυλίτες» εννοώντας «...έκείνους που παρουσιάζονται εις τήν Βουλήν ως αντιπρόσωποι του Βασιλέως, ενώ τον Βασιλέα αντιπροσωπεύουσιν υπό τά κοινοβουλευτικά πολιτεύματα μόνον οί ύπουργοί»¹⁰⁰. Ο Τρικούπης μίλησε για νοθεία του πολιτεύματος¹⁰¹ και οι βουλευτές του χαρακτήριζαν την βασιλική ενέργεια ως αντισυνταγματική. Η νέα κυβέρνηση δεν έμελλε να μακροημερεύσει, καθώς καταψηφίστηκε ο υποψήφιος της για την προεδρία της Βουλής στις 28 Οκτωβρίου 1893 αποδεικνύοντας de facto ότι δεν απολαμβάνει την πλειοψηφία του κοινοβουλίου. Το γεγονός αυτό δεν εξέπληξε κανένα και μάλιστα ο ίδιος ο βασιλιάς είχε ήδη καλέσει τον Τρικούπη, για να του αναθέσει τη δημιουργία νέας κυβέρνησης, έτσι ώστε να μην υπάρξει κενό εξουσίας.

Ο Τρικούπης κήρυξε επίσημα την χρεοκοπία της χώρας επιδιώκοντας κάποιου είδους συνεννόηση με τους δανειστές του ελληνικού κράτους και προσπαθώντας να διαχειριστεί τις επιπτώσεις στο εσωτερικό της χώρας. Μέσα σ' αυτόν τον κυκεώνα προβλημάτων η σχέση του Γεωργίου με τον πρωθυπουργό έβαινε επιδεινούμενη. Κατά τον Σπ. Μαρκεζίνη, ο Γεώργιος ποτέ δεν είχε συμπαθήσει τον Τρικούπη αλλά ειδικά εκείνη την εποχή εκδηλώθηκε μια αμοιβαία αποξένωση και δυσπιστία¹⁰². Οι τεταμένες σχέσεις των δύο ανδρών επαληθεύθηκαν με τη συμφιλίωση του βασιλιά με τον Δηλιγιάννη ξεχνώντας αμφοτέροι όσα είχαν διαμειφθεί μετά την αποπομπή της κυβέρνησης του δευτέρου το 1892. Παρόλα αυτά το τρικουπικό κόμμα είχε την

⁹⁷ Εφημ. Ακρόπολις, έτος ΙΓ', φ. 4038/ 2 Μαΐου 1893, σ. 1

⁹⁸ Εφημ. Το Άστυ, Έτος Η', φ. 870/ 28-29 Απριλίου 1893, σ. 1

⁹⁹ Εφημ. Ακρόπολις... ό.π., σ. 1

¹⁰⁰ Κ. Βεργόπουλος, «Οι πολιτικές εξελίξεις...» ό.π., σ. 33

¹⁰¹ Εφημ. Το Άστυ, Έτος Η', φ. 1052/ 29 Οκτωβρίου 1893, σ. 2

¹⁰² Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...* ό.π., σ. 255

πλειοψηφία στο κοινοβούλιο και χρειάστηκε ένα απροσδόκητο περιστατικό για να παραιτηθεί ο πρωθυπουργός.

Στις 8 Ιανουαρίου 1895 σε ένα από τα πολλά αντικυβερνητικά συλλαλητήρια που διοργανώνονταν από την αντιπολίτευση, εμφανίστηκε ο διάδοχος Κωνσταντίνος¹⁰³ και διέταξε τον αρχηγό των αστυνομικών δυνάμεων να μην σταθεί εμπόδιο στη διαδήλωση, προτρέποντας μάλιστα τους αντικυβερνητικούς διαδηλωτές να συστήσουν μια επιτροπή, για να καταθέσουν τα αιτήματά τους στον ίδιο τον βασιλιά¹⁰⁴. Την επόμενη μέρα ο πρωθυπουργός ζήτησε εξηγήσεις από τον Γεώργιο επιδιώκοντας την αποδοκιμασία των ενεργειών του διαδόχου «...ώς *υπερβάντος τήν σφαῖραν τῆς δικαιοδοσίας του καί ἀντιπράξαντος κατά τῶν ἐνεργειῶν τῆς κυβερνήσεως*»¹⁰⁵. Ο Γεώργιος, όμως, όχι μόνο δεν αποδοκίμασε τις ενέργειες του γιου του αλλά τις θεώρησε επιβεβλημένες, για να αποφευχθεί η αιματοχυσία. Ο Τρικούπης τότε θεώρησε ότι δεν απολαμβάνει την ακέραια εμπιστοσύνη του Στέμματος¹⁰⁶ και παραιτήθηκε.

Μετά την παραίτηση Τρικούπη διορίστηκε πρωθυπουργός μιας υπηρεσιακής κυβέρνησης, η οποία θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές, ο Νικόλαος Δηλιγιάννης. Οι εκλογές διεξήχθησαν στις 16 Απριλίου του 1895 και το κόμμα του Θ. Δηλιγιάννη υπερίσχυσε συντριπτικά του τρικουπικού, ο αρχηγός του οποίου απέτυχε, μάλιστα, να εκλεγεί βουλευτής. Η θητεία αυτή του Δηλιγιάννη σημαδεύτηκε από την εξέγερση στην Κρήτη και τον ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1897, ο οποίος ξέσπασε ως συνέπεια των τεκταινόμενων στη μεγαλόνησο. Η παταγώδης αποτυχία του ελληνικού στρατού στα πεδία των μαχών και η διαφαινόμενη τελική ήττα του οδήγησε τον βασιλιά στο να καλέσει το Δηλιγιάννη και να ζητήσει την παραίτησή του. Ένα σκηνικό παρόμοιο με εκείνο του 1892 φαινόταν να διαδραματίζεται μετά την άρνηση του πρωθυπουργού να παραιτηθεί. Ο Γεώργιος τότε προσκάλεσε στο παλάτι όλες τις προσωπικότητες της αντιπολίτευσης και αποφασίστηκε το διάδοχο κυβερνητικό σχήμα υπό την ηγεσία του Δημ. Ράλλη, εν απουσία του εν ενεργεία πρωθυπουργού, πράξη τουλάχιστον παράδοξη. Το πρωτοφανές για τα πολιτικά πράγματα της

¹⁰³ Το ζήτημα της τυχαίας ή σκόπιμης εμφάνισης του Κωνσταντίνου στο χώρο της διαδήλωσης όπως και των κινήτρων της επέμβασής του δεν έχει επιλυθεί ιστορικά αλλά οπωσδήποτε αποτέλεσε μια έστω έμμεση παρεμβολή της βασιλικής εξουσίας στο έργο της νόμιμης κυβέρνησης.

¹⁰⁴ Εφημ. Καιροί, Έτος ΙΣΤ', φ. 1816/ 9 Ιανουαρίου 1895, σ. 1

¹⁰⁵ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία...ό.π.*, σ. 201

¹⁰⁶ Εφημ. Παλιγγενεσία Έτος ΛΓ', φ. 9379/ 10 Ιανουαρίου 1895, σ. 1

χώρας¹⁰⁷ ήταν το γεγονός ότι ο Δηλιγιάννης δεν παραιτήθηκε, ούτε απολύθηκε αλλά αντικαταστάθηκε από τον Δημ. Ράλλη με βασιλικό διάταγμα.

Η κυβέρνηση Ράλλη διορίστηκε χωρίς να διαθέτει την δεδηλωμένη, υποστηριζόμενη αρχικά από όλες τις παρατάξεις της βουλής, εξαιτίας της ιδιαίτσουσας συγκυρίας, και έτυχε ψήφου ανοχής, η οποία από συνταγματικής άποψης ισοδυναμούσε με ψήφο εμπιστοσύνης¹⁰⁸. Πέντε μήνες όμως αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1897, όταν έφερε προς ψήφιση το κείμενο της συνθήκης ειρήνης με την Τουρκία, καταψηφίστηκε από την δηλιγιαννική πλειοψηφία και παραιτήθηκε. Τότε δόθηκε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Αλ. Ζαΐμη, Πρόεδρο της Βουλής και εξέχον στέλεχος του δηλιγιαννικού κόμματος. Σε αυτήν την περίπτωση παρουσιάζεται μια πρωτοφανής ερμηνεία της αρχής της δεδηλωμένης, καθώς κυβέρνηση θα σχηματιζόταν από την πολιτική μερίδα που είχε την πλειοψηφία στο κοινοβούλιο αλλά χωρίς να δοθεί η εντολή στον αρχηγό της. Ο Δηλιγιάννης υποστήριξε αυτήν την επιλογή, παρόλο που ούτε ο ίδιος ούτε η παράταξή του είχε λόγο σε αυτή, όπως είχε κάνει και στην περίπτωση του Ράλλη, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν επιθυμούσε, λόγω των όσων είχαν συμβεί στο άμεσο παρελθόν, την επιστροφή του στην εξουσία και έτσι δεν υπήρχε, υπό αυτήν και μόνον την έννοια, παραβίαση του κανόνα της δεδηλωμένης. Ωστόσο αυτή η βασιλική ενέργεια αποτέλεσε ένα «κακό προηγούμενο» και χαρακτηρίστηκε αργότερα ως «διασπαστική ενέργεια του Στέμματος σε βάρος της πλειοψηφίας Δηλιγιάννη»¹⁰⁹.

Στο διάστημα των ετών 1899-1905 η πολιτική αστάθεια ήταν εμφανής¹¹⁰, αφού υπήρξαν τρεις εκλογικές αναμετρήσεις και οκτώ (8) κυβερνητικά σχήματα. Τα δύο μεγάλα κόμματα, το *Νεωτερικό*, με νέο αρχηγό μετά το θάνατο του Τρικούπη τον Γ. Θεοτόκη και το *Εθνικό*, πλειοψηφούσαν μεν στις εκλογές αλλά, όταν για διάφορους λόγους έχαναν την εξουσία, μικρότεροι σχηματισμοί και κυβερνήσεις μειοψηφίας, εξασφαλίζοντας κάποια κοινοβουλευτική συνεργασία ή τουλάχιστον ανοχή, κυβερνούσαν τη χώρα. Τον Νοέμβριο του 1901 μετά την παραίτηση της πλειοψηφίας του Θεοτόκη σχημάτισε κυβέρνηση ο Αλ. Ζαΐμης, που στο μεταξύ είχε αποσχιστεί από το *Εθνικό* κόμμα και είχε σχηματίσει δικό του και το οποίο αποτελούσε την τρίτη κοινοβουλευτική δύναμη. Η δηλιγιαννική αντιπολίτευση κατηγόρησε τη νέα κυβέρνηση ως «*άντικρυς άντισυνταγματικήν και*

¹⁰⁷ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, σ. 327

¹⁰⁸ Α. Δημητρόπουλος, *Οι ελληνικές κυβερνήσεις 1843-2004*, χ.ε., Αθήνα 2004, σ. 50

¹⁰⁹ *Ο.π.*

¹¹⁰ D. Dakin, *Η ενοποίηση...ό.π.*, σσ. 426-427

άντικοινοβουλευτική»¹¹¹ θεωρώντας το διορισμό της ως παραβίαση της δεδηλωμένης, καθώς θα έπρεπε να κληθεί στην εξουσία το δεύτερο σε δύναμη κόμμα, το *Εθνικό*¹¹². Επειδή όμως η θεοτοκική πλειοψηφία στήριξε κοινοβουλευτικά τον Ζαΐμη, ενώ με δηλώσεις της δεν επιθυμούσε την στήριξη άλλου κυβερνητικού σχήματος πέραν αυτού, υπάρχει διχογνωμία για το εάν ο βασιλιάς υπέπεσε σε κάποιο θεσμικό ατόπημα¹¹³.

Στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1902 υπήρξε το φαινόμενο της κοινοβουλευτικής ισοψηφίας των δύο μεγάλων κομμάτων. Τότε ο Γεώργιος μη επιθυμώντας να διορίσει τον Θ. Δηλιγιάννη πρωθυπουργό, παρόλο που ο Δημ. Ράλλης είχε δηλώσει την υποστήριξη στο πρόσωπό του, απέβλεπε σε μια εξωκοινοβουλευτική λύση, «άχροης», υπηρεσιακής ή και στρατιωτικής κυβέρνησης. Μετά από εκτεταμένα επεισόδια στην πρωτεύουσα, τα οποία έμειναν στην ιστορία με τον όρο «σανιδικά¹¹⁴», ο Δηλιγιάννης ανέλαβε την πρωθυπουργία και πήρε ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή. Μέτα την παραίτησή, τον Ιούνιο του 1903, σχηματίστηκε κυβέρνηση μειοψηφίας από τον Θεοτόκη, η οποία, παρόλο που της παρασχέθηκε ψήφος εμπιστοσύνης, «έπεσε» μετά από δεκαπέντε ημέρες. Η διάδοχη κυβέρνηση, εκείνη του Ράλλη, αρχηγού του τρίτου σε δύναμη κόμματος, περιεβλήθη τον «μανδύα» της *οικουμενικής ανοχής* μέχρι τον Δεκέμβριο του 1903, όταν και επέστρεψε το σχήμα Θεοτόκη-Ζαΐμη. Στη συνέχεια επανήλθε ο Δηλιγιάννης για την τελευταία κυβέρνηση αυτής της εκλογικής περιόδου.

Στις εκλογές της 20^{ης} Φεβρουαρίου του 1905 το *Εθνικό* κόμμα εξασφάλισε την απόλυτη πλειοψηφία. Μετά τη δολοφονία, όμως, του πρωθυπουργού στις 31 Μαΐου, το ίδιο το κόμμα θέτει ζήτημα «κοινοβουλευτικότητας», διότι «*κατά τά ἔθιμα τά άπανταχοῦ καί τά ίδικά μας ή βουλή ένδεικνυσι κυρίως καί πρωτίστως αὐτόν τόν πρωθυπουργόν*»¹¹⁵. Ο Βασιλιάς στις 2 Ιουνίου έδωσε διερευνητική εντολή στον Πρόεδρο της Βουλής και στέλεχος του Εθνικού κόμματος, Αλ. Ρώμα, την ίδια στιγμή που ως διάδοχος του δολοφονηθέντος αρχηγού φερόταν ο Κυρ. Μαυρομιχάλης. Παρόλο που ο Αλ. Ρώμας επέστρεψε την εντολή, αρνήθηκε να υποστηρίξει τον

¹¹¹ Η. Ζέγγελης, *Το εν Ελλάδι κρατούν Κοινοβουλευτικόν Δίκαιον*, εκδ. «Τυπογραφείον Εμπρός», Αθήνα 1912, σ. 578

¹¹² Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, εκδ. «20^{ος} Αιώνας», τόμ. 13, Αθήνα 1959, σ. 33

¹¹³ Α. Δημητρόπουλος, *Οι ελληνικές κυβερνήσεις...ό.π.*, σ. 50

¹¹⁴ Η ονομασία οφείλεται στις σανίδες που κρατούσαν οι διαδηλωτές. βλ. Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, σ. 378

¹¹⁵ Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΚΑ', φ. 8306/ 2 Ιουνίου 1905, σ. 2: Η φράση ειπώθηκε από τον Ν. Γουναράκη, Υπουργό Εσωτερικών, αμέσως μετά τη δολοφονία Δηλιγιάννη, σε λόγο που εκφωνήθηκε στο ελληνικό κοινοβούλιο την 1^η Ιουνίου 1905.

Μαυρομιχάλη, μια ενέργεια που οδήγησε στη διάσπαση του Εθνικού κόμματος. Ο Κυρ. Μαυρομιχάλης στήριξε μια κυβέρνηση μειοψηφίας του Δημ. Ράλλη, η οποία έμεινε στην εξουσία για έξι μήνες, μέχρι τη στιγμή που εκλέχτηκε Πρόεδρος της Βουλής τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου ο «θεοτοκικός» υποψήφιος, Ν. Μπουφίδης¹¹⁶. Η νέα κυβέρνηση Θεοτόκη οδήγησε τη χώρα σε εκλογές στις 26 Μαρτίου 1906 και τις οποίες κέρδισε εξασφαλίζοντας απόλυτη πλειοψηφία στο κοινοβούλιο. Αυτό το σχήμα διατηρήθηκε μέχρι τον Ιούλιο του 1909 και αναδείχθηκε το μακροβιότερο της περιόδου 1890-1909, προσδίδοντας κάποια σταθερότητα στο εξαιρετικά ρευστό πολιτικό σκηνικό.

1.4. Προς την αμφισβήτηση των κομμάτων

Η κήρυξη της χρεοκοπίας, η παρατεταμένη οικονομική δυσπραγία με την συνακόλουθη πολιτική αστάθεια καθώς και η προσπάθεια του Στέμματος για επιβολή κυβερνήσεων της αρεσκείας του¹¹⁷ άφηναν να εννοηθεί ότι τα κόμματα αδυνατούσαν να αρθούν στο ύψος των οικονομικών, τουλάχιστον, περιστάσεων. Διαφορετικές κυβερνήσεις και διαφορετικοί υπουργοί οικονομικών, με διαφορετικές προσεγγίσεις επί του θέματος, αδυνατούσαν να πετύχουν μια συμφωνία αποδεκτή από τους δανειστές του ελληνικού κράτους. Συνυπολογίζοντας και το ότι η οικονομική ανάπτυξη της χώρας ήταν συνυφασμένη με την προσπάθεια εθνικής ολοκλήρωσης¹¹⁸, γίνεται κατανοητή η αυξανόμενη δυσπιστία προς την πολιτική ηγεσία.

Η ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 μετέτρεψε την απογοήτευση σε οργή. Πριν ακόμα υπογραφεί η οριστική συνθήκη ειρήνης, από την πρώτη υποχώρηση του ελληνικού στρατού στο στόχαστρο μερίδας του Τύπου μπαίνουν η πολιτική ηγεσία, με την κατηγορία της ανικανότητας εκπλήρωσης των στόχων του έθνους, αλλά και ο ίδιος ο βασιλιάς, καθώς οι γιοι του ηγούνταν του στρατεύματος¹¹⁹. «Μας κατέστρεψαν εν ειρήνη, μας έρήμαζαν εν τῷ πολέμῳ», έγραψε η Εστία¹²⁰, τονίζοντας την ανικανότητα κυβέρνησης και του «αυλικού» στρατιωτικού επιτελείου. Αναζητώντας τους υπαίτιους της ήττας, το έθνος ήταν έτοιμο να κλονίσει εκ βάθρων

¹¹⁶ Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής (ΠΣΒ), ΙΖ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Έκτατη Σύνοδος, σ. 6

¹¹⁷ Οι κυβερνήσεις Σωτηρόπουλου και Κωνσταντόπουλου.

¹¹⁸ Α. Συρμάλογλος, «Η φορολογική πολιτική στο ελληνικό κοινοβούλιο, 1862-1910», *Παρουσίαση ανακοίνωσης στο Σεμινάριο Οικονομικής Ιστορίας του Οικονομικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών*- 22 Ιανουαρίου 2007, σ. 24

¹¹⁹ Εφημ. Εμπρός, Έτος Δ', φ. 156/ 16 Απριλίου 1897, σσ. 1-2

¹²⁰ Εφημ. Εστία, Έτος Δ', φ. 45/ 14 Απριλίου 1897. σ. 1

τα θεμέλια της πολιτείας¹²¹ καθώς για πρώτη φορά, στη διάρκεια της βασιλείας του Γεωργίου, δίπλα στη σφοδρή κριτική στους πολιτικούς άνδρες και τον τρόπο λειτουργίας του κοινοβουλευτισμού προστίθεται και ένα αυξανόμενο αντιδυναστικό ρεύμα, το οποίο θορύβησε ακόμα και τις ξένες δυνάμεις.

Όσον αφορά στα κόμματα δημιούργησαν οικτρές εντυπώσεις από την έναρξη του πολέμου¹²². Η κυβέρνηση του Εθνικού κόμματος κήρυξε τον πόλεμο, η κυβέρνηση Ράλλη ανέλαβε να διαπραγματευτεί τους όρους της προσωρινής ειρήνης και εκείνη του Ζαΐμη να επικυρώσει από το Κοινοβούλιο το οριστικό κείμενο της ειρήνης, η οποία χαρακτηρίστηκε από την εφημερίδα «Εμπρός» ως η πιο άτιμη από όσες έχει συνάψει η Ελλάδα από αρχαιοτάτων χρόνων¹²³. Τα δύο μεγάλα κόμματα, αναλογιζόμενα το πολιτικό κόστος, δεν υπέγραψαν μια συμφωνία με την Τουρκία, η οποία φάνταζε μονόδρομος εκείνη την εποχή, αλλά επέτρεψαν σε μια μη κομματική κυβέρνηση να αναλάβει αυτήν την υποχρέωση¹²⁴. Το κοινοβούλιο από το ξέσπασμα του πολέμου δεν μπορούσε να συνέλθει εν απαρτία και μάλιστα στις 19 Απριλίου 1897 οι βουλευτές ανέβαλαν επ' αόριστον τις συνεδριάσεις¹²⁵ τους, δίνοντας την εντύπωση ότι η «μικροπολιτική» υπερίσχυε του εθνικού συμφέροντος.

Ο Γεώργιος, από την άλλη πλευρά, εκμεταλλευόμενος και μια αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας του, ξεκίνησε μια προσπάθεια αποκατάστασης του κύρους της εξουσίας του. Σε περιοδεία που έκανε σε αστικά κέντρα της Πελοποννήσου έβαλλε επανειλημμένα εναντίον των πολιτικών και συλλήβδην των κομμάτων, τονίζοντας την ανάγκη ενίσχυσης της βασιλικής δύναμης. «Πρέπει να έκλείψει ο κομματισμός και προς τοῦτο ἀπαιτεῖται ὁ λαός νά ἐνισχύσει τήν βασιλείαν» είπε στο συγκεντρωμένο πλήθος στο Αίγιο¹²⁶ και σε άλλες ομιλίες του κατηγόρησε τον λαό που εξέλεξε ανήθικους βουλευτές, υπενθυμίζοντας ταυτόχρονα το συνταγματικό άρθρο περί ανευθυνότητας του βασιλέα, ως προς τις αποφάσεις του κοινοβουλίου¹²⁷. Ο φιλοβασιλικός Τύπος, ζητώντας επιτακτικά από τον βασιλιά να παρέμβει για την ανόρθωση της χώρας, παραμερίζοντας πολιτικούς και κόμματα¹²⁸, έφτασε στο σημείο να προτείνει αναστολή του Συντάγματος για μια πενταετία και την ανάληψη όλων

¹²¹ Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΙΣΤ', φ. 5124/ 16 Απριλίου 1897, σ. 1

¹²² G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 730

¹²³ Εφημ. Εμπρός, Έτος Δ', φ. 299/ 6 Σεπτεμβρίου 1897, σ. 1

¹²⁴ Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική...» ό.π., σ. 38

¹²⁵ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 720

¹²⁶ Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΙΖ', φ. 5770/ 1 Απριλίου 1898, σ. 2

¹²⁷ Έ. Χουρμούζη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο...» ό.π., σ. 163

¹²⁸ Εφημ. Ακρόπολις... ό.π., σ. 2

των εξουσιών από το Στέμμα. Προέκρινε μια κυβέρνηση εθνικής σωτηρίας, έστω και μειοψηφίας, αγνοώντας την «αρχή της δεδηλωμένης»¹²⁹ και δεν έλειψαν ιδέες για απαγόρευση των κομματικών συγκεντρώσεων και κατάργηση των κομματικών συμβόλων στις κάλπες¹³⁰.

Η ανάσχεση του αντιδυναστικού κλίματος επήλθε, έστω προσωρινά, με την ανακατάληψη της Θεσσαλίας, στην οποία είχαν εισβάλει οι Τούρκοι κατά τον πόλεμο του 1897, και με την προοπτική μιας ευνοϊκής λύσης του Κρητικού ζητήματος, με την παραχώρηση αυτονομίας στη νήσο με Αρμοστή τον πρίγκιπα Γεώργιο. Ο Βασιλιάς κατανόησε ότι με τις ενέργειές του ενισχύθηκε η επιβολή του στον πολιτικό κόσμο και, σε συνδυασμό με την έκδηλη απογοήτευση του λαού προς τα κόμματα, αποφάσισε να μην προβεί σε αντιδημοκρατικές λύσεις¹³¹. Επιπλέον, η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898 αποτέλεσε ένα ακόμα «χτύπημα» για τα κόμματα, καθώς οι υπερεξουσίες αυτής της διεθνούς οικονομικής επιτροπής στην ουσία αναιρούσαν βασικές εξουσίες της ελληνικής κυβέρνησης και του κοινοβουλίου πάνω στον τομέα των οικονομικών και για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα η οικονομική πολιτική της χώρας θα ελεγχόταν από εξωελλαδικά κέντρα ερήμην του ελληνικού λαού¹³².

Σύμφωνα με τον G. Hering, η διάψευση των προσδοκιών που καλλιεργήθηκαν κατά τις δεκαετίες πριν από την χρεοκοπία και η αίσθηση ότι η αλλαγή που είχε ξεκινήσει είχε μείνει εν μέρει στάσιμη δημιούργησαν μια έντονη τάση αμφισβήτησης των παραδοσιακών κομμάτων¹³³. Όλο και περισσότερα άτομα διαμόρφωναν την πεποίθηση «ότι οι ηγετικές πολιτικές ομάδες, τα κόμματα, και οι θεσμοί συνολικά δεν είχαν την ικανότητα να ικανοποιήσουν τις προσδοκίες τους», προσδοκίες, που όφειλαν τη γέννησή τους στις κοινωνικό-οικονομικές μεταβολές της εποχής¹³⁴. Οι διάφορες κοινωνικές ομάδες έβλεπαν τα προβλήματά τους να οξύνονται χωρίς να διαφαίνεται κάποια ελπίδα να επιλυθούν από κάποια κυβέρνηση.

Ειδικότερα, οι αγρότες, οι οποίοι λόγω των αυξημένων φόρων και της γιγάντωσης της σταφιδικής κρίσης ζούσαν σε άθλιες συνθήκες, προέβαιναν σε

¹²⁹ Εφημ. Νέα Ημέρα, Έτος ΚΓ', φ. 1203/ 19 Δεκεμβρίου 1897, σ. 3

¹³⁰ Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΙΖ', φ. 5760/ 22 Μαρτίου 1898, σ. 1

¹³¹ Έ. Χουρμούζης, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο...» ό.π., σ. 163

¹³² Σ. Τζόκας, *Ανάπτυξη και Έκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1998, σ. 188

¹³³ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...* ό.π., τόμ. Α', σ. 681

¹³⁴ Ό.π., σ. 691

ένοπλες διαδηλώσεις και εξεγέρσεις¹³⁵. Οι φοιτητές κατηγορούσαν τα κόμματα συλλήβδην για ανικανότητα και διαφθορά¹³⁶. Επιπλέον, οι δημόσιοι υπάλληλοι ζούσαν σε μια σχετική αβεβαιότητα, αφού δεν είχε νομοθετηθεί ακόμα η μονιμότητά τους, και διαμαρτύρονταν για την αργή μισθολογική τους εξέλιξη¹³⁷. Αλλά και ο περιορισμός των κονδυλίων για στρατιωτικές δαπάνες σε συνδυασμό με την μείωση του αριθμού των ανδρών που αποτελούσαν τις ένοπλες δυνάμεις δημιούργουσε έντονη ανησυχία στους στρατιωτικούς για το αξιόμαχο του στρατεύματος, σε μια εποχή αναζωπύρωσης του κρητικού αλλά και του μακεδονικού ζητήματος. Ο επιχειρηματικός κόσμος, τέλος, επεσήμαινε ότι μειώνονταν οι πιθανότητες για ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας με τις δικές της δυνάμεις¹³⁸ εξαιτίας της ανικανότητας του κράτους. Μέρος της μικροαστικής τάξης της πρωτεύουσας ιδιαίτερα, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1890, απομακρυνόταν από τον κοινοβουλευτισμό και υποστήριζε συλλόγους με έντονα αντικοινοβουλευτικές απόψεις. Σύμφωνα με τον Θ. Μποχώτη, για τις αντικοινοβουλευτικές απόψεις των μικροαστών ευθύνεται η αλλαγή της πολιτικής του Εθνικού Κόμματος, καθώς έπαψε να είναι ο φορέας των απόψεων αυτής της τάξης. Πλέον η ρητορική των συντεχνιών των μικροαστών ήταν τόσο σοβινιστική, που ξεπερνούσε τον Συνταγματικό λόγο του Εθνικού κόμματος¹³⁹. Αυτές οι συντεχνίες υπέβαλαν δύο υπομνήματα στο βασιλιά, το 1908 και το 1909, υποδεικνύοντας τα κόμματα ως υπεύθυνα για την κακή τους κατάσταση και ήταν από τις πρώτες κοινωνικές ομάδες που στήριζαν το κίνημα στο Γουδί το 1909.

Σε αυτές τις ομάδες απογοητευμένων από το πολιτικό σύστημα θα πρέπει να προστεθούν και οι εργάτες, οι συνθήκες ζωής των οποίων ήταν κακές, καθώς η πρώτη απόπειρα εργατικής νομοθεσίας πραγματοποιήθηκε, όταν ο Γούναρης ανέλαβε το υπουργείο οικονομικών στη Κυβέρνηση Θεοτόκη. Ο εκδότης της εφημερίδας «Ακρόπολις», Βλ. Γαβρηλίδης, δυναμίτιζε ακόμα περισσότερο το κλίμα καθώς στα άρθρα του επέτιθετο όχι σε άτομα αλλά σε ολόκληρες πολιτικές ομάδες και έκανε λόγο για την ανάγκη επανάστασης, ειρηνικής βέβαια, κατά του συστήματος¹⁴⁰.

¹³⁵ Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός...ό.π.*, σσ. 200-201: Ως παραδείγματα αναφέρει το συλλαλητήριο των σταφιδοπαραγωγών στην Αθήνα το 1909 και την «οπερετική» εξέγερση των αγροτών στη Σπάρτη τον ίδιο χρόνο.

¹³⁶ Τ. Βουρνάς, *Γουδί, Το κίνημα του 1909*, εκδ. «Το Βήμα Βιβλιοθήκη», Αθήνα 2010, σσ. 19-21

¹³⁷ Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός... ο.π.*, σ. 201

¹³⁸ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 689

¹³⁹ *Ο.π.*

¹⁴⁰ Β. Παπακοσμάς, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος*, εκδ. «Βιβλιοπωλείον της Εστίας», Αθήνα 1981, σ. 70

Χαρακτηριστική περίπτωση αντικομματικής και αντικοινοβουλευτικής ρητορικής αποτελούσε η περίπτωση του Νεοκλή Καζάζη, καθηγητή της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και προέδρου της εταιρείας «Ελληνισμός», ενός συλλόγου με έντονες μεγαλοϊδεατικές απόψεις. Ο Καζάζης σε σειρά άρθρων του στην εφημερίδα «Ελληνισμός» επιχειρούσε να τεκμηριώσει ότι ο κοινοβουλευτισμός δε θα μπορούσε να εφαρμοστεί στην Ελλάδα και το κομματικό σύστημα ήταν κάτι τελείως στρεβλό και αντίθετο προς την ανάγκη της χώρας να εκπληρώσει τους στόχους της. Πιο συγκεκριμένα, αμφισβητούσε το δικαίωμα της πλειοψηφίας να επιβάλλει το πολιτικό της πρόγραμμα, επειδή μ' αυτόν τον τρόπο καταπατούνται τα δικαιώματα της μειοψηφίας, και διακήρυσσε ότι τα κόμματα δεν ήταν φορείς ιδεών αλλά απλά προσωποπαγείς φατρίες, που λυμαίνονταν τον τόπο ήδη από την εποχή της ελληνικής επανάστασης¹⁴¹. Ο «κοινοβουλευτικός φατριασμός», κατά τον Ν. Καζάζη, ήταν απόλυτα υπεύθυνος για την άστοχη εξωτερική πολιτική, την χρεοκοπία και την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897¹⁴². Οι απόψεις του τεκμηριώνονταν μεταξύ άλλων και με αναφορές σε συζητήσεις που διεξήχθησαν στο ελληνικό κοινοβούλιο, στις οποίες γινόταν λόγος για δωροδοκίες ψηφοφόρων, αξιωματούχων αλλά και τις πρακτικές των τοπικών κομματαρχών, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν οποιοδήποτε μέσο για τη νίκη του συνδυασμού τους ή τον επηρεασμό των ψηφοφόρων ή τον εκβιασμό των υποψηφίων βουλευτών¹⁴³. Το γεγονός ότι ο Ν. Καζάζης εξελέγη βουλευτής Αττικοβοιωτίας στις εκλογές του Αυγούστου του 1910 αποδεικνύει πως οι απόψεις του εύρισκαν «ευήκοα ώτα».

Μέσα σε αυτό το κλίμα μπορεί να εξηγηθεί το κίνημα στο Γουδί τον Αύγουστο του 1909 από τον «Στρατιωτικό Σύνδεσμο». Τα κόμματα φάνταζαν ανίκανα να ικανοποιήσουν τα ιδιαίτερα αιτήματα των κοινωνικών ομάδων αλλά και να ενδυναμώσουν τη χώρα στρατιωτικά και οικονομικά, ώστε να εκπληρώσει την εθνική της αποστολή. Από την άλλη, οι στρατιωτικοί, κυρίως μετά την νομοθετική απαγόρευση της εκλογής τους ως βουλευτές, προβάλλονταν μαζί με τον βασιλιά ως ένας υπερκομματικός φορέας προώθησης των διεκδικήσεων του έθνους, οι οποίες, αν και πολλές φορές αντιφατικές μεταξύ τους, συνενώθηκαν κάτω από το γενικό σύνθημα της «Ανορθώσεως». Αυτό το σύνθημα επικαλέστηκε ο «Στρατιωτικός

¹⁴¹ Ν. Καζάζης, *Ο Κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι*, εκδ. «Πανελλήνιον Κράτος», Αθήνα 1910, σ. 69

¹⁴² *Ο.π.*, σ. 63

¹⁴³ *Ο.π.*, σ. 93

Σύνδεσμός», προσπαθώντας να προσελκύσει όσο το δυνατόν περισσότερες κοινωνικές ομάδες στο εγχείρημά του.

2. Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

2.1. Το κόμμα των Φιλελευθέρων

Στα αιτήματα του Στρατιωτικού Συνδέσμου, έτσι όπως αυτά εκφράστηκαν στο πρόγραμμά του¹⁴⁴ στις 15 Αυγούστου 1909, προστέθηκαν και τα αιτήματα του Συλλόγου των Συντεχνιών, ο οποίος διοργάνωσε μια ογκώδη διαδήλωση στην πρωτεύουσα στις 14 Σεπτεμβρίου. Έτσι, η «ανόρθωση» -λέξη η οποία προβλήθηκε ως σύνθημα του κινήματος στο Γουδή- περιελάμβανε όχι μόνο τους τομείς των στρατιωτικών και των οικονομικών αλλά και βελτιώσεις που άπτονταν εκπαιδευτικών, διοικητικών μέχρι και ζητημάτων εκκλησιαστικής εκπαίδευσης¹⁴⁵. Την ίδια στιγμή σημαντικό μέρος του αθηναϊκού Τύπου στήριζε τις απαιτήσεις των *κινηματιών*¹⁴⁶, επειδή τις θεωρούσε αναγκαίες για τον εκσυγχρονισμό της χώρας, και όποιον διαφωνούσε με αυτές τον χαρακτήριζε εχθρό της προόδου και προσκολλημένο σε «*παλαιές κακές έξεις*»¹⁴⁷. Στο πολιτικό λεξιλόγιο εισήχθη εκείνη την εποχή ένας νέος όρος, ο «*παλαιοκομματισμός*». Όσοι υποστήριζαν τα αιτήματα του Συνδέσμου εκπροσωπούσαν το νέο, το προοδευτικό ενώ όσοι διαφωνούσαν χαρακτηρίζονταν ως θιασώτες του παλιού, αποτυχημένου και φαύλου καθεστώτος¹⁴⁸.

Ο Ελευθ. Βενιζέλος υποστήριξε το κίνημα θεωρώντας υπεύθυνα τα υπάρχοντα κόμματα για την παρακμή της χώρας¹⁴⁹ και τονίζοντας ότι η στάση που θα κρατούσαν στο εξής θα αποδείκνυε εάν θα αποκήρυσσαν το παρελθόν τους, για να συμβάλλουν στο έργο της «ανόρθωσης»¹⁵⁰. Στην πράξη το *Νεοελληνικό* κόμμα του Ράλλη και το *Νεωτερικό* του Θεοτόκη αντιτίθεντο στο στρατιωτικό κίνημα και μόνο το *Εθνικό* του Μαυρομιχάλη ανέλαβε την ψήφιση των απαραίτητων νομοσχεδίων¹⁵¹, με την ανοχή των υπόλοιπων σχηματισμών του ελληνικού Κοινοβουλίου. Όταν

¹⁴⁴ Για τα αιτήματα του Στρατιωτικού Συνδέσμου βλ. Ν. Ζορμπάς, *Απομνημονεύματα*, εκδ. «Λ. Θ. Λαμπρόπουλου», Αθήνα 1925, σσ. 15-18

¹⁴⁵ Στο ψήφισμα των Συλλόγων και των Συντεχνιών κατά τη διαδήλωση στην Αθήνα στις 14 Σεπτεμβρίου 1909 γίνεται λόγος για «*αδιαφορία περί μορφώσεως του κλήρου*», βλ. Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΚΓ', φ. 6620/ 15 Σεπτεμβρίου 1909, σ. 2

¹⁴⁶ Αρχικά ο αθηναϊκός Τύπος σχολίασε ποικιλοτρόπως το κίνημα αλλά στη συνέχεια, με λιγοστές εξαιρέσεις, υποστήριξε τα αιτήματά του και κατηγορούσε την κωλυσιεργία των πολιτικών. Όταν, όμως, με την πάροδο μερικών μηνών δε διαφαινόταν κάποια διέξοδος από την έκρυθμη κατάσταση έγινε επικριτικός προς συγκεκριμένες πρακτικές του Στρατιωτικού Συνδέσμου, βλ. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, χ. ε., τόμ. Β', Αθήνα 1959

¹⁴⁷ Εφημ. Αθήναι, Έτος Ζ', φ. 2499/ 16 Σεπτεμβρίου 1909, σ. 1

¹⁴⁸ Εφημ. Χρόνος, Έτος Στ', φ. 2120/ 18 Αυγούστου 1909, σ. 1 αλλά και Εφημ. Καιροί, Έτος 37, φ. 117/ 17 Αυγούστου 1909, σ. 1

¹⁴⁹ Εφημ. Κήρυξ, έτος Γ', φ. 122/ 18 Αυγούστου 1909, σ. 1

¹⁵⁰ Ο.π., φ. 123/ 26 Αυγούστου 1909, σ. 1

¹⁵¹ Ν. Ζορμπάς, *Απομνημονεύματα...ό.π.*, σ. 30

επήλθε ρήξη στις σχέσεις του Στρατιωτικού Συνδέσμου με την Κυβέρνηση Μαυρομιχάλη, τότε μπροστά στο αδιέξοδο κλήθηκε από την Κρήτη ως διαμεσολαβητής ο Ελευθ. Βενιζέλος¹⁵². Έπειτα από διαπραγματεύσεις αποφασίστηκε η διεξαγωγή εκλογών για Αναθεωρητική Βουλή και οι πολιτικοί δεσμεύτηκαν ότι δεν θα θίγονταν όσα είχαν θεσπιστεί κατά τη διάρκεια επικράτησης του στρατιωτικού κινήματος¹⁵³. Μετά από αυτές τις εξελίξεις, τον Μάρτιο του 1910 ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος διαλύθηκε θεωρώντας το έργο του ολοκληρωμένο¹⁵⁴.

Στις εκλογές της 8^{ης} Αυγούστου του 1910 δεν υπήρχε κάποιο κόμμα που να υποστήριζε αναφανδόν τις επιβληθείσες από τον «Σύνδεσμο» μεταρρυθμίσεις¹⁵⁵. Το κενό αυτό κάλυψαν πάρα πολλοί ανεξάρτητοι υποψήφιοι, οι οποίοι διεκδίκησαν την ψήφο του λαού ευαγγελιζόμενοι το σύνθημα της «ανόρθωσης». Οι ανεξάρτητοι υποψήφιοι συνήθως αυτοαποκαλούνταν «*νέοι άνδρες*»¹⁵⁶ δηλώνοντας αρκετοί από αυτούς ότι ο μελλοντικός τους αρχηγός θα ήταν ο Ε. Βενιζέλος¹⁵⁷. Εκατόν είκοσι δύο (122) από αυτούς κατάφεραν να εκλεγούν και όσοι ήταν υποστηρικτές της αναθεώρησης του Συντάγματος αποτέλεσαν μία αρχική βάση του αμορφοποίητου ακόμη Κόμματος των Φιλελευθέρων¹⁵⁸. Ο ίδιος ο Βενιζέλος, χωρίς να συμμετέχει στην προεκλογική διαδικασία, εξελέγη πρώτος στην περιφέρεια της Αττικοβοιωτίας με ποσοστό 83,1%¹⁵⁹, γεγονός που κατεδείκνυε ότι ψηφίστηκε θετικά και από αρκετούς υποστηρικτές των παραδοσιακών κομμάτων.

Από τις 22 Αυγούστου ένας νέος πολιτικός σχηματισμός είχε συγκροτηθεί εντός του Κοινοβουλίου από την «αναθεωρητική» πτέρυγα των ανεξάρτητων με την σύμπραξη άλλων είκοσι οκτώ (28) βουλευτών προερχόμενων από τα άλλα κόμματα¹⁶⁰, ο οποίος ήδη αυτοπροσδιοριζόταν ως «*Κόμμα των Φιλελευθέρων*¹⁶¹». Ο

¹⁵² Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία...ό.π.*, τόμ. Γ', σσ. 124-126

¹⁵³ Πρακτικόν του Στρατιωτικού Συνδέσμου της 15^{ης} Μαρτίου 1910 στο Ν. Ζορμπάς, *Απομνημονεύματα...ό.π.*, σ. 88

¹⁵⁴ Ο Γεώργιος Ασπρέας αναφέρει ότι ο Σύνδεσμος μόνο τυπικά διαλύθηκε τον Ιανουάριο του 1910, ενώ ουσιαστικά ένας απόρρητος πυρήνας παρέμεινε ενεργός έως τις εκλογές του Αυγούστου, βλ. Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία...ό.π.*, σ. 152

¹⁵⁵ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 777

¹⁵⁶ Θ. Χρήστου, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην πολιτική ζωή», *Ιστορία των Ελλήνων*, εκδ. «Δομή», τ. 11, Αθήνα 2006, σ. 462

¹⁵⁷ Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά...ό.π.*, σ. 105

¹⁵⁸ Οι ανεξάρτητοι της Α' Αναθεωρητική Βουλής χωρίζονταν σε τρεις «ομάδες»: α) Στους «αναθεωρητικούς», β) τους «συντακτικούς (ανάλογα με τη θέση τους για την αναθεώρηση του Συντάγματος ή την ψήφιση νέου) και γ) τους αγρότες της Θεσσαλίας. Ενδεικτικά βλ. Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική...» ό.π., σ. 74

¹⁵⁹ Η. Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές 1910-1920», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», τόμ. 6, Αθήνα 2003, σ. 31

¹⁶⁰ *Ο.π.*

Βενιζέλος, όμως, δεν ανέλαβε τυπικά την αρχηγία αυτής της πολιτικής ομάδας, επειδή, σύμφωνα με τον G. Hering, δεν επιθυμούσε να προσχωρήσει σε ένα κόμμα, για την δημιουργία του οποίου δεν είχε ασκήσει καμία επιρροή¹⁶². Ο Κρητικός πολιτικός ανέλαβε την πρώτη πρωθυπουργία του στις 2 Οκτωβρίου 1910 αλλά στις προγραμματικές του δηλώσεις τόνισε ότι η κυβέρνησή του θα ασχοληθεί αποκλειστικά με την αναθεώρηση του Συντάγματος χωρίς να καταθέσει κανένα νομοσχέδιο, υποσχόμενος να παρουσιάσει το πλήρες πρόγραμμά του ενώπιον των ψηφοφόρων¹⁶³. Η δήλωση αυτή άφηνε υπόνοιες για προσυμφωνία του βασιλιά και του πρωθυπουργού για διάλυση της Βουλής¹⁶⁴, στην οποία πλειοψηφούσαν τα «παλαιά κόμματα». Όντως, στις 12 Οκτωβρίου, μετά την παραίτηση του πρωθυπουργού, ο οποίος δεν δέχτηκε την ψήφο εμπιστοσύνης που έλαβε, καθώς αρκετοί βουλευτές του την είχαν παράσχει με επιφύλαξη¹⁶⁵, η Βουλή διαλύθηκε, αφού στο ενδιάμεσο είχε αναλωθεί σε συζητήσεις περί του χαρακτήρα του σώματος ως αναθεωρητικού ή συντακτικού¹⁶⁶.

Οι εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου 1910 απέκτησαν δημοψηφισματικό χαρακτήρα μετά την απόφαση των παραδοσιακών κομμάτων για αποχή από την εκλογική διαδικασία σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την αντισυνταγματική, κατά την άποψή τους, διάλυση της Α' Αναθεωρητικής Βουλής. Κατά την προεκλογική περίοδο ο Βενιζέλος οργάνωσε το κόμμα του καλύτερα και είχε την ευκαιρία να παρουσιάσει το πρόγραμμά του στο λαό. Στον λόγο του στην πρωτεύουσα δύο μέρες πριν τις εκλογές αναφέρθηκε πέραν των άλλων και στον τρόπο λειτουργίας των Φιλελευθέρων. Υπήρχαν κατά τόπους κομματικές οργανώσεις, οι μετέπειτα ονομαζόμενες «*Λέσχες Φιλελευθέρων*», οι οποίες υποδείκνυαν τους κατάλληλους

¹⁶¹ Το όνομα του κόμματος παρέπεμπε στο αντίστοιχο του οποίου ηγούνταν ο Ε. Βενιζέλος στην Κρήτη μετά το 1878. Το έμβλημα, το οποίο υιοθετήθηκε αργότερα, ήταν μία άγκυρα και αυτό παρμένο από εκείνο τον πολιτικό φορέα. Βλ. Η. Gardikas-Katsiadakis, «Venizelos advent in Greek Politics 1909-1912», *Eleftherios Venizelos, The trials of statesmanship* (ed. P. Kitromilides), εκδ. «Edinburgh University Press», Edinburgh 2006, σ. 99

¹⁶² G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 789 (υποσημείωση 44)

¹⁶³ Εφ. Εμπρός, Έτος ΙΔ', φ. 5015/ 8 Οκτωβρίου 1910, σ. 2

¹⁶⁴ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, σσ. 111-113. Για το εάν πράγματι υπήρχε τέτοιου είδους συμφωνία του Γεωργίου και του Βενιζέλου υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις. Ενδεικτικά, ο Σπ. Μαρκεζίνης πιστεύει ότι ο βασιλιάς δεν είχε δώσει τέτοια υπόσχεση στον Βενιζέλο, ενώ, αντίθετα ο Γ. Ασπρέας γράφει ότι ο Βενιζέλος έθεσε ως προαπαιτούμενο για να αναλάβει την πρωθυπουργία την σύντομη διάλυση της Βουλής. Βλ. Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία...ό.π.*, σ. 164

¹⁶⁵ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 788

¹⁶⁶ Θ. Χρήστου, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...» ό.π., σ. 475

υποψήφιους βουλευτές, χωρίς, όμως, να είναι σαφές εάν αυτές οι προτάσεις ήταν δεσμευτικές για την ηγεσία του κόμματος¹⁶⁷.

Οι Φιλελεύθεροι ήταν, σύμφωνα με τα λεγόμενα του αρχηγού τους, ένα κόμμα βασισμένο όχι στην δυναμική του ηγέτη αλλά σε αρχές, τις οποίες όλοι οι βουλευτές όφειλαν να σέβονται¹⁶⁸. Επομένως, η Κοινοβουλευτική Ομάδα θα έπρεπε να διακατέχεται από αυστηρή πειθαρχία αποφεύγοντας φαινόμενα διαφοροποιήσεων ενώ και οι οπαδοί του κόμματος προτρέπονταν να ψηφίζουν μόνον τους εγκεκριμένους συνδυασμούς¹⁶⁹.

Οι προεκλογικές εξαγγελίες των Φιλελευθέρων δεν διέφεραν δραστικά από τις αντίστοιχες των άλλων κομματικών σχηματισμών κατά τη διάρκεια προηγούμενων εκλογικών αναμετρήσεων¹⁷⁰. Η πραγματική διαφοροποίηση έγκειτο στην θέληση και την αποφασιστικότητα της μελλοντικής κυβέρνησης να νομοθετήσει για όλα όσα είχε υποσχεθεί¹⁷¹. Στις εκλογές για την Β΄ Αναθεωρητική Βουλή το κόμμα των Φιλελευθέρων εξέλεξε τριακόσιους επτά (307) βουλευτές, ποσοστό 84,8%, γεγονός που το καθιστούσε παντοδύναμο, ώστε να αναθεωρήσει κατά το δοκούν το Σύνταγμα και να νομοθετήσει για όσα θέματα θεωρούσε επείγοντα.

Κατά την Συνταγματική αναθεώρηση τροποποιήθηκαν ή συμπληρώθηκαν πενήντα τέσσερα (54) άρθρα από το σύνολο των εκατόν δέκα (110) του Συντάγματος του 1864. Οι αλλαγές διέπονταν από φιλελεύθερο και δημοκρατικό πνεύμα έχοντας ως κοινό παρονομαστή την εμπέδωση της αρχής της νομιμότητας¹⁷². Από τις κυριότερες τροποποιήσεις ήταν η διευκόλυνση των αναγκαστικών απαλλοτριώσεων «*δια δημοσίαν ωφέλειαν*¹⁷³» έπειτα από αποζημίωση ρυθμιζόμενη μέσω της δικαστικής οδού¹⁷⁴. Αξιοσημείωτο είναι και το άρθρο 91 του Συντάγματος, με το οποίο καθιερωνόταν ο θεσμός της «*κατάστασης πολιορκίας*», κατά τη διάρκεια της οποίας θα αναστέλλονταν οι κυριότερες εγγυήσεις των ατομικών δικαιωμάτων.

Η Β΄ Αναθεωρητική Βουλή, εκτός από τη Συνταγματική αναθεώρηση, προέβη στη νομοθέτηση ρυθμίσεων που συνέβαλαν στην προστασία των εργατών και των

¹⁶⁷ Θ. Διαμαντόπουλος, *Ο Βενιζελισμός*, εκδ. «Σάκκουλα», Αθήνα- Κομοτηνή 1985, σ. 56

¹⁶⁸ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 790

¹⁶⁹ Σ. Στεφάνου (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος Τα Κείμενα*, εκδ. «Λέσχη Φιλελευθέρων- Μνήμη Ελ. Βενιζέλου», Αθήνα 1981, σσ. 228-229

¹⁷⁰ Εφημ. Αθήναι, Έτος Θ', φ. 2914/ 15 Νοεμβρίου 1910. Το πρόγραμμα του κόμματος παρουσιάστηκε από τον αρχηγό του σε ομιλία του στην Λάρισα.

¹⁷¹ Σ. Στεφάνου (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος...ό.π.*, σ. 228

¹⁷² Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του ...ό.π.*, σσ. 167-168

¹⁷³ Η προηγούμενη διατύπωση ήταν «*διά δημοσίαν ανάγκην*».

¹⁷⁴ Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του ...ό.π.*, σσ. 164-166. Η ρύθμιση δεν εφαρμόστηκε μέχρι την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917.

αγροτών. Ειδικότερα, απαγορεύτηκε η έξωση των κολίγων από τους τσιφλικούχους, περιορίστηκε η παιδική εργασία, δημιουργήθηκε το Σώμα Επιθεωρητών με σκοπό τον έλεγχο των συνθηκών εργασίας και απαγορεύτηκε η παρακράτηση του μισθού των εργαζόμενων από τους εργοδότες. Επίσης, ψηφίστηκαν διατάξεις που απέβλεπαν στην καλύτερη οργάνωση και εκπαίδευση του στρατεύματος. Στο ίδιο διάστημα παρουσιάστηκε μια φιλόδοξη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση αλλά παραπέμφθηκε η υλοποίησή της σε μεταγενέστερο χρόνο¹⁷⁵.

Το έργο της κυβέρνησης αξιολογήθηκε θετικά από τη μεγάλη πλειοψηφία της κοινής γνώμης γεγονός που συνάγεται από τα αποτελέσματα των εκλογών της 11^{ης} Μαρτίου 1912, στις οποίες συμμετείχαν και τα παραδοσιακά κόμματα συνεργαζόμενα μεταξύ τους σε αρκετές περιφέρειες της χώρας. Το κόμμα των Φιλελευθέρων κατέλαβε το 80,3% των εδρών του Κοινοβουλίου, το δεύτερο μεγαλύτερο ποσοστό που είχε ποτέ λάβει κόμμα στις ελληνικές εκλογές¹⁷⁶. Η επιτυχία αυτή αποδίδεται στην συνέπεια του κυβερνητικού έργου σε σχέση με τις προεκλογικές εξαγγελίες¹⁷⁷ και στο διαμορφούμενο αίσθημα βεβαιότητας των διάφορων κοινωνικών ομάδων για σύντομη επίλυση των προβλημάτων τους¹⁷⁸. Βέβαια, στους παράγοντες επιτυχίας των Φιλελευθέρων δεν θα μπορούσε να μην συμπεριληφθεί η προσωπικότητα του αρχηγού τους¹⁷⁹.

Σε αυτές τις εκλογές η ηγεσία του κόμματος ήλεγξε και ενέκρινε όλους τους υποψήφιους βουλευτές¹⁸⁰ επιλέγοντας να συμπεριλάβει στους συνδυασμούς και κάποιους «παλαιοκομματικούς», κυρίως με «δηλιγιαννικές» πολιτικές καταβολές. Χωρίς ουσιαστική αντιπολίτευση οι Φιλελεύθεροι ψήφισαν νόμους για το δικαίωμα αποζημίωσης σε περίπτωση εργατικού ατυχήματος, για την συγκρότηση εργατικών σωματείων αλλά και αγροτικών συνεταιρισμών¹⁸¹. Στον εκπαιδευτικό τομέα

¹⁷⁵ Για αναλυτική παρουσίαση της βενιζελικής νομοθεσίας βλ. Ν. Τσίρος, *Η νομοθεσία του Ελευθερίου Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911-1920 στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής του πολιτικής και στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2013

¹⁷⁶ Η. Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές 1910-1920...» ό.π., σ. 34. Στο ποσοστό υπολογίζονται και δύο βουλευτές των «Κοινωνιολόγων», οι οποίοι συνεργάζονταν με τους Φιλελευθέρους.

¹⁷⁷ Κ. Σβολόπουλος, «Η είσοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της Ελλάδος και οι εσωτερικές εξελίξεις από το τέλος του 1909 ως το 1912», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», τόμ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σ. 278

¹⁷⁸ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 816

¹⁷⁹ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία...ό.π.*, σ. 172

¹⁸⁰ Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της περιφέρειας της Αττικοβοιωτίας. Ο τελευταίος σε ψήφους του φιλελεύθερου συνδυασμού ξεπέρασε σε ψήφους τον Δημ. Ράλλη, ο οποίος ήταν ο πρώτος σε ψήφους εκ μέρους της αντιπολίτευσης. Βλ. Εφημ. Εστία, Έτος ΙΖ', φ. 6501/ 13 Μαρτίου 1912, σ. 4

¹⁸¹ Ν. Τσίρος, *Η νομοθεσία του Ελευθερίου Βενιζέλου...ό.π.*, σ. 99 κ.ε.

προέκριναν μεταρρυθμίσεις για την εξάπλωση της τεχνικής εκπαίδευσης¹⁸² ενώ στον στρατιωτικό αποφάσισαν την κλήση ξένων αξιωματικών για την εκπαίδευση του στρατεύματος καθώς και την ενίσχυση του ναυτικού με την αγορά καινούριων πλοίων.

Στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής στόχος της Ελλάδας ήταν η έξοδος της από την διπλωματική απομόνωση¹⁸³. Ο Ελευθ. Βενιζέλος διαβλέποντας ότι το θέμα των εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Βαλκανική θα ρυθμιζόταν ένοπλα προσπάθησε να ενταχθεί η χώρα στην τότε διαμορφούμενη διαβαλκανική συμμαχία. Μετά από σκληρές και μυστικές διαπραγματεύσεις επετεύχθη η ελληνο-βουλγαρική προσέγγιση¹⁸⁴, η οποία σφραγίστηκε με την υπογραφή αμυντικής συμφωνίας. Με το τέλος του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου (Οκτώβριος 1912- Μάιος 1913) ο πρωθυπουργός διαπιστώνοντας την αδιαλλαξία των Βουλγάρων ως προς τη διανομή των κερδισμένων εδαφών ήρθε ταχύτατα σε συμφωνία με την Σερβική πλευρά¹⁸⁵, με αποτέλεσμα την ελληνική νίκη και στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο (Ιούνιος- Ιούλιος 1913). Η συνθήκη του Βουκουρεστίου (Αύγουστος 1913), παρόλο που δεν ικανοποίησε όλα τα αιτήματα της ελληνικής διπλωματίας¹⁸⁶, επικύρωσε τον εδαφικό και πληθυσμιακό διπλασιασμό της Ελλάδας¹⁸⁷.

Συνοψίζοντας, το κόμμα των Φιλελευθέρων έγινε σχεδόν αμέσως ο αδιαφιλονίκητος κυρίαρχος πολιτικός σχηματισμός του ελληνικού Κοινοβουλίου¹⁸⁸. Η προσωπικότητα του Ελευθ. Βενιζέλου αλλά και η διεθνής συγκυρία με το ξέσπασμα των Βαλκανικών Πολέμων δεν επέτρεψε τη δημιουργία ενός πραγματικού φορέα αρχών¹⁸⁹. Ήταν, όμως, το πρώτο ελληνικό πολιτικό κόμμα το οποίο προσπάθησε να δημιουργήσει έναν αποτελεσματικό κομματικό μηχανισμό χωρίς, όμως, να διαθέτει καταστατικά καθορισμένες διαδικασίες επιλογής στελεχών και υποψηφίων¹⁹⁰. Οι ταχύτατες μεταρρυθμίσεις που επέφερε, τόσο στο συνταγματικό όσο και στο

¹⁸² Α. Χουρδάκης, «Εκπαιδευτικές προθέσεις και απόπειρες μεταρρύθμισης- Από την Κρήτη στην ελεύθερη Ελλάδα», *Στα χρόνια του Βενιζέλου...*, εκδ. «Εθνικό Ίδρυμα μελετών και ερευνών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Χανιά 2010, σ. 79

¹⁸³ M. Llewellyn Smith, «Venizelos' Diplomacy 1909-1923», *Eleftherios Venizelos, The trials of statesmanship* (ed. P. Kitromilides), εκδ. «Edinburgh University Press», Edinburgh 2006, σ. 139

¹⁸⁴ Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, εκδ. «Βιβλιοπωλείον της Εστίας», Αθήνα 1992, σσ. 70-74

¹⁸⁵ Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τόμ. Α΄, εκδ. «Πυρσός», Αθήνα 1931, σ. 125

¹⁸⁶ Γ. Γιανουλόπουλος, «Εξωτερική Πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, εκδ. «Βιβλιόραμα», τόμ. Α2, Αθήνα 1999, σ. 123

¹⁸⁷ Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920...ό.π.*, σ. 180

¹⁸⁸ Κ. Σβολόπουλος, «Η είσοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή...» ό.π., σ. 279

¹⁸⁹ Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά...ό.π.*, σ. 121

¹⁹⁰ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 817

νομοθετικό επίπεδο, έδειχναν έναν διαφορετικό τρόπο πολιτικής σκέψης και πρακτικής, ο οποίος ονομάστηκε «βενιζελισμός»¹⁹¹. Αντίστοιχα, η αντιπολίτευση στο πρόγραμμα του Βενιζέλου και των φιλελευθέρων ονομάστηκε από μεγάλο μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας «αντιβενιζελισμός». Παρόλο που ο ακριβής προσδιορισμός της έννοιας «βενιζελισμός» είναι δυσχερής, καθώς η πολιτική των Φιλελευθέρων μεταβαλλόταν στο πέρασμα του χρόνου, το δίπολο «βενιζελισμός - αντιβενιζελισμός» ουσιαστικά γεννήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1910, πήρε δραματικές διαστάσεις από το 1915 έως το 1922 και παρέμεινε κυρίαρχο στην πολιτική σκηνή μέχρι το θάνατο του Βενιζέλου το 1936¹⁹².

2.2. Τα «αντιβενιζελικά» κόμματα

Ο όρος «αντιβενιζελισμός» σαφώς υπονοεί ότι τα κόμματα και οι πολιτικοί που εντάσσονταν κάτω από τη σκέπη του δεν είχαν δικό τους «αυτόφωτο» πρόγραμμα και απλά αντιδρούσαν στις πρωτοβουλίες των Φιλελευθέρων¹⁹³. Από την άλλη, δεν πρέπει να αγνοηθεί ότι οι βενιζελικές κυβερνήσεις κυριάρχησαν κατά το χρονικό διάστημα 1910-1915, περιορίζοντας τους αντιπάλους τους στην άσκηση του κοινοβουλευτικού ελέγχου. Οι εξαγγελίες των «αντιβενιζελικών» σχηματισμών¹⁹⁴ κυρίως κατά την προεκλογική περίοδο του 1912 και δευτερευόντως του 1910 φανερώνουν τα κύρια στοιχεία της πολιτικής τους ιδεολογίας.

Κοινή συνισταμένη του *Νεωτερικού*, του *Εθνικού* και του *Νεοελληνικού* κόμματος αποτελούσε η άρνηση επιστροφής στις προ του 1909 συνθήκες, αν και είχαν βρεθεί στη δύσκολη θέση του απολογούμενου για τα δεινά της χώρας. Ο *Στρατιωτικός Σύνδεσμος*, παρόλο που είχε διακηρύξει ότι δεν επρόκειτο να αμφισβητήσει το κοινοβουλευτικό σύστημα, έβαλλε εμμέσως εναντίον των κομμάτων, αφού όλα τα αιτήματά του, στρατιωτικά και κοινωνικά, άφηναν την υπόνοια περί ανικανότητας, απροθυμίας ή, τουλάχιστον, αναβλητικότητας του πολιτικού προσωπικού της χώρας. Ο αναβρασμός στο στράτευμα, αρχικά, και το κίνημα στο Γουδή, εν συνεχεία, αποτέλεσαν την αιτία παραίτησής των διαδοχικών

¹⁹¹ Θ. Διαμαντόπουλος, «Η διαιρετική τομή βενιζελισμού/αντιβενιζελισμού: ένα πολιτικοϊδεολογικό παλίμψηστο», *Πολιτικοί προσανατολισμοί του νέου Ελληνισμού*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία», Αθήνα 2012, σσ. 75-76

¹⁹² *Ο.π.*

¹⁹³ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 818

¹⁹⁴ Πρακτικά «αντιβενιζελικά» ονομάστηκαν τα κόμματα που απείχαν από τις εκλογές για τη Β' Αναθεωρητική Βουλή και επανεμφανίστηκαν εκλογικά το 1912.

κυβερνήσεων Θεοτόκη, Ράλλη και Μαυρομιχάλη¹⁹⁵. Η υποστήριξη που παρείχε στο στρατιωτικό κίνημα ο Βενιζέλος, η αποκτηθείσα στην Κρήτη φήμη του αντιδυναστικού¹⁹⁶, ο μετέπειτα διαμεσολαβητικός του ρόλος εκπροσωπώντας ουσιαστικά τον Σύνδεσμο και η υποψηφιότητά του κατά τις εκλογές του Αυγούστου του 1910 δημιούργησαν έντονη δυσπιστία και επιφυλακτικότητα στους εκπροσώπους των παραδοσιακών κομμάτων απέναντι στις προθέσεις του Κρητικού πολιτικού.

Και τα τρία κόμματα χαρακτηρίζονταν από έναν συντηρητισμό, τον οποίο μάλιστα φρόντιζαν εσκεμμένα να τον τονίζουν αντιπαραβάλλοντάς τον στις πολιτικές επιλογές των Φιλελευθέρων. Αυτός ο συντηρητισμός, όμως, δεν σήμαινε επ' ουδενί προσκόλληση στο παρελθόν ή άρνηση εκσυγχρονιστικών αλλαγών σε διάφορους τομείς της ελληνικής πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Διαφωνώντας με το εύρος και τον ρυθμό των μεταρρυθμίσεων αλλά αποτυγχάνοντας να παρουσιάσουν πρόγραμμα με μακροχρόνιο ορίζοντα, επικεντρώθηκαν μόνο στα τρέχοντα ζητήματα της εποχής τονίζοντας τα κακώς κείμενα των κυβερνητικών αποφάσεων¹⁹⁷.

Η ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας δημιουργούσε ανησυχία στον αντιβενιζελικό πολιτικό κόσμο¹⁹⁸, καθώς η Βουλή θεωρούνταν ως τότε το «κέντρο του πολιτικού συστήματος»¹⁹⁹. Ο τρόπος διάλυσης της Α' Αναθεωρητικής Βουλής, η αναθεώρηση του συντάγματος από μια κυβέρνηση χωρίς καμιά αντιπολίτευση όπως και η αναστολή εργασιών της Βουλής αμέσως μετά την εκλογή του Προέδρου της, Ιωάννη Τσιριμώκου, από τον Μάρτιο έως την 1^η Οκτωβρίου του 1912 επιβεβαίωσαν, σύμφωνα με τους αντιπάλους του Βενιζέλου, την προσπάθεια αποδυνάμωσης του ελληνικού Κοινοβουλίου²⁰⁰. Επιπλέον, ο έντονος κρατικός έλεγχος σε όλη σχεδόν την οικονομική ζωή, που εισήγαγαν οι φιλελεύθερες κυβερνήσεις, αντέβαινε στις οικονομικές θεωρίες περί ελευθερίας της αγοράς, έτσι όπως, τουλάχιστον, την αντιλαμβάνονταν τα παραδοσιακά κόμματα²⁰¹. Στο πλαίσιο της αντίδρασης στον συγκεντρωτισμό εντάσσεται και η σφοδρή επίθεση την οποία δέχτηκαν οι «Λέσχες

¹⁹⁵ Η Κυβέρνηση Θεοτόκη έμεινε στην εξουσία από τις 8 Δεκεμβρίου 1905 έως τις 7 Ιουλίου 1909. Παραιτήθηκε χωρίς να υπάρχει λόγος πλειοψηφίας ενόψει μεγάλων κινητοποιήσεων των Συνδικάτων της πρωτεύουσας και της έκρυθμης κατάστασης στην οποία βρισκόταν ο στρατός. Την διαδέχθηκε η Κυβέρνηση Ράλλη από τις 7 Ιουλίου έως τις 15 Αυγούστου 1909. Παραιτήθηκε την ημέρα που ξέσπασε το κίνημα στο Γουδί. Η Κυβέρνηση Μαυρομιχάλη διατηρήθηκε από τις 15 Αυγούστου 1909 έως τις 10 Ιανουαρίου 1910. Η παύση της ήταν αίτημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Βλ. Α. Δημητρόπουλος, *Οι ελληνικές κυβερνήσεις... ό.π.*, σσ. 59-61

¹⁹⁶ Ενδεικτικά, Εφημ. Νέον Άστυ, φ. 3179/ 25 Ιουλίου 1910, σ. 1

¹⁹⁷ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα... ό.π.*, σ. 819

¹⁹⁸ Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά... ό.π.*, σ. 126

¹⁹⁹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα... ό.π.*, σ. 820

²⁰⁰ Εφημ. Νέον Άστυ, Φ. 3756/ 5 Μαρτίου 1912, σ. 3

²⁰¹ Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική...» ό.π., σσ. 83-84

Φιλελευθέρων», καθώς θεωρούνταν «κέντρα ανάδειξης πολιτικής και κοινωνικής διαφθοράς²⁰²», στα οποία προσέφευγαν όσοι επιθυμούσαν να καταλάβουν κάποια κρατική θέση ή να εξασφαλίσουν κάποια εργολαβία με το δημόσιο²⁰³.

Στο θέμα του Συντάγματος το *Νεοελληνικό* και το *Νεωτερικό* κόμμα είχαν ταχθεί υπέρ της αναθεώρησής του ενώ, αντίθετα, το *Εθνικό* κόμμα επισήμως υποστήριζε μια Συντακτική Συνέλευση, θέση η οποία εναντιωνόταν στο ίδιο το Σύνταγμα²⁰⁴. Ο φόβος εισόδου στην Αναθεωρητική Βουλή πολλών ανεξάρτητων βουλευτών, οι οποίοι ήγειραν ζήτημα νέου Συντάγματος, οδήγησε στην εκλογική συνεργασία του *Νεοελληνικού* και του *Νεωτερικού* κόμματος²⁰⁵, στην οποία προσχώρησαν και κάποιοι ανεξάρτητοι υποψήφιοι. Σε αυτόν τον «ενωτικό» συνασπισμό συμμετείχαν και δεκατρείς (13) υποψήφιοι του *Εθνικού* κόμματος καταδεικνύοντας την αδυναμία της ηγεσίας του να επιβάλει κοινή γραμμή στα μέλη του²⁰⁶. Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου «ενωτικοί» υποψήφιοι πραγματοποιούσαν κοινές περιοδείες και εμφανίσεις επαγγελλόμενοι ένα νέο πολιτικό ήθος χωρίς τους στείρους φανατισμούς του παρελθόντος²⁰⁷.

Ενώ στις εκλογές του Αυγούστου του 1910 υπήρξε σύγκλιση δύο εκ των τριών κύριων παραδοσιακών κομμάτων, η συνεργασία και των τριών επετεύχθη με την κοινή απόφασή τους για αποχή από τις εκλογές του Νοεμβρίου του ίδιου έτους, μετά από την διάλυση της Α΄ Αναθεωρητικής Βουλής. Προσπαθώντας, μάλιστα, να επιδείξουν την αποφασιστικότητά τους κάθε κόμμα εξέδωσε ένα «*πρωτόκολλο αποχής*», το οποίο υπέγραφαν οι βουλευτές του αλλά και μεγάλος αριθμός στελεχών²⁰⁸. Η κίνηση αυτή ήταν πρωτοφανής για τα πολιτικά δεδομένα της χώρας, επικρίθηκε δριμύτατα από τον αθηναϊκό Τύπο²⁰⁹ και, κρίνοντας εκ των υστέρων, το μόνο που επέφερε ήταν η ενδυνάμωση των Φιλελευθέρων.

²⁰² Σ. Ματζούρης, *Η στάση του Ελληνικού Τύπου έναντι της πολιτικής του Ελευθερίου Βενιζέλου (1910-1914)*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2014, σ. 255

²⁰³ Οι οικονομικές εισφορές των μελών του κόμματος των Φιλελευθέρων και ο τρόπος αξιοποίησής τους βρέθηκαν στο στόχαστρο κυρίως του Ράλλη, βλ. Εφημ. Νέον Άστυ, φ. 3720/ 28 Ιανουαρίου 1911, σ. 3

²⁰⁴ Το άρθρο 107 του Συντάγματος του 1864 επέτρεπε μόνο την αναθεώρηση ορισμένων μη θεμελιωδών άρθρων. Η ανάγκη αναθεώρησης θα αποδεικνυόταν «*εάν ή Βουλή κατά δύο συνεχείς βουλευτικές περιόδους διά τῶν τριῶν τετάρτων τῶν ψήφων τοῦ ὅλου αὐτῆς ἀριθμοῦ ζητήσῃ τὴν ἀναθεώρησιν*». Σύνταγμα της Ελλάδος, άρθρο 107, Εφημερίς της Κυβερνήσεως (1864), φ. 48, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1864, σ. 306

²⁰⁵ Εφημ. Νέον Άστυ, φ. 3172/ 17 Ιουλίου 1910, σ. 2

²⁰⁶ Το Εθνικό κόμμα ουσιαστικά είχε δικά του ψηφοδέλτια μόνο στην Λακωνία και τη Μεσσηνία.

²⁰⁷ Εφημ. Νέον Άστυ, φ. 3191/ 6 Αυγούστου 1910, σ. 2

²⁰⁸ Σ. Ματζούρης, *Η στάση του Ελληνικού Τύπου...ό.π.*, σ. 115

²⁰⁹ Ενδεικτικά η εφημερίδα «Εμπρός» (Έτος ΙΔ΄, φ. 5021/ 15 Οκτωβρίου 1910, σ. 1) χαρακτήρισε την απόφαση περί αποχής έγκλημα «*τοῦ ὁποῖου αἱ συνέπειαι ἔσονται ἀνυπολόγιστοι*», ενώ το «Σκριπ»

Η σκληρή αντιπαράθεση κατά την προεκλογική περίοδο του 1912 κατέστησε εμφανέστερο το ιδεολόγημα του «αυτοχθονισμού», το οποίο είχαν υιοθετήσει το Νεοελληνικό, κυρίως, αλλά και το Εθνικό κόμμα. Η ιδέα του αυτοχθονισμού προέβαλλε ότι οι κάτοικοι των Παλαιών Χωρών ήταν αυτοί οι οποίοι απελευθέρωσαν την χώρα με την ανδρεία και τις προσωπικές τους θυσίες ενώ οι κάτοικοι των Νέων Χωρών ήρθαν στην Ελλάδα μόνο για να εκμεταλλευτούν διάφορες συγκυρίες, ώστε να προωθήσουν προσωπικά οικονομικά συμφέροντα²¹⁰. Στόχος των «νεήλυδων²¹¹» αποτελούσε ο παραγκωνισμός των «νοικοκυραίων» και των αρχοντικών οικογενειών της παλαιάς Ελλάδας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Ελευθ. Βενιζέλος αποκαλούνταν πολλές φορές «ξένος²¹²» και οι υποψήφιοι των Φιλελευθέρων «άσημοι και άγνωστοι»²¹³.

Σε γενικές γραμμές τα «αντιβενιζελικά» κόμματα διαφώνησαν με την εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου. Η ελληνο-βουλγαρική προσέγγιση κατακρίθηκε, καθώς δεν υπήρχαν τα εχέγγυα επιτυχίας της²¹⁴, και οι εδαφικές προσαρτήσεις των Βαλκανικών Πολέμων χαιρετίστηκαν, βεβαίως, αλλά, σύμφωνα με τον Ράλλη, θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν με λιγότερες απώλειες. Κατά τη διάρκεια, όμως, των πολεμικών επιχειρήσεων σύσσωμη η αντιπολίτευση υποστήριξε την κυβέρνηση²¹⁵ και οι διαφωνίες της εκφράστηκαν με την επαναλειτουργία της Βουλής μετά το τέλος του πολέμου²¹⁶. Κατέκρινε όμως τον πρωθυπουργό, γιατί η όποια ενημέρωση για τις διπλωματικές ή τις πολεμικές εξελίξεις παρεχόταν από τον Τύπο και όχι μέσω της επίσημης κυβερνητικής οδού.

(Ετος ΙΒ΄, φ. 2893/ 15 Οκτωβρίου 1910, σ. 1) έγραψε περί λιποταξίας από το καθήκον. Πιο αναλυτικά στο Σ. Ματζούρης, *Η στάση του Ελληνικού Τύπου...ό.π.*, σσ. 115-117

²¹⁰ «Οι πατέρες και οι πάπποι ανέστησαν, άπληθεύρωσαν και έδημιούργησαν, όταν οι αὐθάδεις κατηγοροὶ ἡμῶν ἦσαν ὑπηρετὰι καφενείων. Ἦλθον οἱ ἀγνοοῦντες τὴν κατάστασιν τοῦ τόπου, τὸ παρελθόν αὐτοῦ καὶ τοὺς περὶ τοῦ μέλλοντος πόθους καὶ ἀνέτρεψαν τὴν εὐρυθμὸν λειτουργίαν τοῦ πολιτεύματος». Από προεκλογική ομιλία του Ν. Λεβίδη, στο G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 825

²¹¹ Από ομιλία του Δημ. Ράλλη στο Κοινοβούλιο, βλ. ΕΣΒ, Αναθεωρητική Βουλή, Α΄ Περίοδος (21 Σεπτεμβρίου 1910), σ. 114

²¹² «Ἐένος πρὸς τὴν χώραν ὁ Πρωθυπουργός (δηλ. ο Βενιζέλος), διὰ οὐδενός ἄλλου συνδεόμενος πρὸς αὐτὴν δεσμοῦ πλὴν τῶν ἐθνικῶν ἐλπίδων». Από ομιλία του Κ. Μαυρομιχάλη σε φίλους του κόμματός του, βλ. Εφημ. Νέον Ἄστυ, φ. 3727/ 4 Φεβρουαρίου 1912, σ. 2

²¹³ *Ο.π.*, φ. 3741/ 19 Φεβρουαρίου 1912, σ. 1

²¹⁴ Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920...ό.π.*, σ. 107

²¹⁵ Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική...» *ό.π.*, σ. 81. Χαρακτηριστικά ο Γ. Θεοτόκης από το βήμα της Βουλής δήλωσε: «Εἰς ὃ σημεῖον κύριοι περιῆλθον τὰ πράγματα ὀφείλομεν νὰ ταχθῶμεν παρὰ τὸ πλευρόν τῆς κυβερνήσεως, παρέχοντες αὐτῇ προθυμοτάτην συνδρομὴν πρὸς εὐόδωσιν τοῦ ἔργου τοῦ βαρυτάτου ὅπερ αὕτη ἀνέλαβεν». Ο Κ. Μαυρομιχάλης τόνισε ότι «κόμματα λοιπὸν σήμερα δὲν ὑπάρχουσι... Ὑπάρχει μόνον ἡ ἐθνικὴ σημαία περὶ τῆς ὁποίας ὀφείλομεν ὅλοι νὰ συγκεντρωθῶμεν», βλ. ΠΣΒ, ΙΘ΄ Κοινοβουλευτική Περίοδος, Α΄ Σύνοδος (2 Οκτωβρίου 1912), σ. 8

²¹⁶ ΠΣΒ...ό.π., σσ. 156-158

Οι κοινός αγώνας εναντίων των Φιλελευθέρων ένωνε το *Νεοελληνικό*, *Νεωτερίκο* και *Εθνικό* κόμμα αλλά αυτό το γεγονός δε σήμαινε ότι δεν υπήρχαν πολιτικές απόψεις, οι οποίες διαμόρφωναν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα κάθε κόμματος διαχωρίζοντας το ένα από το άλλο. Το *Νεοελληνικό κόμμα* του Δημ. Ράλλη θεωρούσε ότι η μείωση της ανεργίας και ο κατάλληλος στρατιωτικός εξοπλισμός θα επιτυγχάνονταν με την αύξηση της παραγωγής και όχι με δανεισμό²¹⁷. Στοχεύοντας κυρίως στα μεσαία και κατώτερα αστικά στρώματα υποσχόταν κοινωνική ασφάλιση, προστασία για τις χήρες και τα ορφανά, ισοβιότητα των δημοσίων υπαλλήλων και μείωση της στρατιωτικής θητείας σε ένα χρόνο. Οι ανεξάρτητοι αγρότες θα ελαφρύνονταν οικονομικά από την κατάργηση του φόρου καλλιεργήσιμων εκτάσεων²¹⁸ ενώ δεν υπήρχε καμία μέριμνα για τους ακτήμονες. Σημειωτέον ότι ο Ράλλης δεν εναντιωνόταν στην επίλυση του αγροτικού ζητήματος αλλά προέκρινε τη λύση μέσω της δικαστικής οδού και όχι με επέμβαση της εκτελεστικής εξουσίας²¹⁹. Επίσης, ήταν αντίθετος στο δικαίωμα της απεργίας των εργατικών συνδικάτων²²⁰ και είχε προτείνει την απαγόρευση του συνδικαλιζέσθαι των δημοσίων υπαλλήλων²²¹.

Στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, διαφοροποιούμενο άρδην από την φιλοπολεμική του στάση το 1897, πρότεινε την διαπραγμάτευση της ουδετερότητας της Ελλάδας κατά τις ενδοβαλκανικές συγκρούσεις με αντάλλαγμα την παραχώρηση εδαφών. Με αυτήν την «*καιροσκοπική*²²²» πολιτική οι τυχόν προσαρτήσεις περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα επέρχονταν χωρίς απώλειες σε ανθρώπινες ζωές. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι επέφεραν βέβαια το επιθυμητό αποτέλεσμα, σύμφωνα με τον Δημ. Ράλλη, λόγω ευτυχούς συγκυρίας και όχι κατάλληλου σχεδιασμού εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης αλλά στον αντίποδα η Βουλγαρία είχε πλέον πρόσβαση στο Αιγαίο και είχε δημιουργηθεί ένα μεγάλο ρεύμα Ελλήνων προσφύγων από τις βουλγαρικές περιοχές προς τον ελληνικό χώρο²²³. Τέλος, μέχρι το 1915 αντιτίθετο στην ανάμειξη του βασιλιά και του διαδόχου στην πρακτική πολιτική ζωή και κατηγορούσε τους Φιλελευθέρους για διεύρυνση των προνομίων του Στέμματος.

²¹⁷ Εφημ. Εμπρός, Έτος ΙΣΤ', φ. 5521/ 5 Μαρτίου 1912, σ. 5

²¹⁸ Εφημ. Νέον Άστυ, φ. 3756/ 5 Μαρτίου 1912, σ. 3

²¹⁹ Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική...» ό.π., σ. 80

²²⁰ Ο Δημ. Ράλλης σχετικά με το δικαίωμα των εργατών στην απεργία ανέφερε: «*Ατυχώς ήθελίσσαμεν νά είσαγάγωμεν ιδέας καί σκέψεις δυναμείας νά συγκλονίσωσιν έκ βάθρων τήν κοινωνίαν ήμῶν*», βλ. ΕΣΒ, ΙΘ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Γ' Σύνοδος (25 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 215

²²¹ Μ. Δαβής - Γ. Παπαϊωάννου, *Το ιστορικό της αναθεώρησης του Συντάγματος και τα επίσημα έγγραφα*, εκδ. «Τύποις Καλλιτεχνικής Επιθεωρήσεως», Αθήνα 1911, σ. 49

²²² Αυτός ο όρος χρησιμοποιείται από τον ίδιο τον Δημ. Ράλλη. Βλ ΠΣΒ, ΙΘ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Β' Σύνοδος (13 Νοεμβρίου 1913), σ. 2

²²³ ΕΣΒ, ΙΘ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος (2 Μαρτίου 1913), σ. 143-144

Εντούτοις, στη συνεδρίαση της Βουλής στις 21 Ιουνίου 1913, τέσσερις μέρες μετά την έναρξη του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου, ο Δημ. Ράλλης κατηγορήσε τον Ελευθ. Βενιζέλο ότι ήταν ο απόλυτα υπεύθυνος για την μη δικαίωση όλων των αιτημάτων του ελληνισμού εξαίροντας ταυτόχρονα τον στρατό και τον βασιλιά. Προχώρησε, μάλιστα, και σε έναν διαχωρισμό της πολιτικής ηγεσίας και του Στέμματος λέγοντας τη φράση «ὁ ἔλληνισμός ὀλόκληρος ἤδη ἀτενίζει πρὸς ἓνα μόνον, πρὸς τὸν βασιλέα αὐτοῦ»²²⁴.

Η στάση του *Νεωτερικού* κόμματος του Γ. Θεοτόκη ήταν κατά βάση μετριοπαθέστερη από εκείνη του *Νεοελληνικού*. Στα πρακτικά ζητήματα δεν είχε θεμελιώδεις διαφορές με τους Φιλελεύθερους. Μέσα από ένα συντηρητικό πρίσμα στόχος του ήταν η διόρθωση των λαθών του Βενιζέλου²²⁵. Υποσχόταν αλλαγή του φορολογικού συστήματος με ταυτόχρονες φοροελαφρύνσεις για τα χαμηλά εισοδήματα τονίζοντας, παράλληλα, ότι ήταν η πρώτη κυβέρνηση, η οποία είχε μεριμνήσει για τους ακτήμονες αγρότες της Θεσσαλίας ήδη από το 1907²²⁶. Ήταν σύμφωνο με την θέσπιση νόμων για την προστασία της εργασίας αλλά και το απεργιακό δικαίωμα των εργαζόμενων, εντούτοις, πίστευε ότι οι εργατικοί αγώνες μέσα σε ένα κλίμα αδύναμης οικονομίας θα ήταν καταστροφικοί²²⁷. Αυτό το οποίο ένωνε του «Νεωτερικούς» με τους «Φιλελευθέρους» ήταν η προσπάθεια ενδυνάμωσης του στρατεύματος, αφού και η Κυβέρνηση Θεοτόκη κατά το διάστημα 1905-1909 είχε δώσει μεγάλη έμφαση σε αυτό το ζήτημα²²⁸. Κατηγορούσε όμως τον Βενιζέλο, επειδή η αύξηση των δαπανών του κράτους δεν επέφερε αντίστοιχη αύξηση των κονδυλίων για στρατιωτικές δαπάνες.

Το πρόγραμμα του *Εθνικού* κόμματος του Κ. Μαυρομιχάλη συνέκλινε σε αρκετά σημεία με το αντίστοιχο του *Νεοελληνικού*. Παρουσιαζόταν ως ο πραγματικός εκπρόσωπος της «ανόρθωσης» υπενθυμίζοντας και εξαίροντας το κυβερνητικό του έργο κατά την περίοδο 1909-1910²²⁹. Κατηγορούσε τον Βενιζέλο ότι, ενώ χρησιμοποιούσε το σύνθημα της «ανόρθωσης», δεν κατάφερε να την υλοποιήσει. Ειδικότερα, στον οικονομικό τομέα υποστήριζε μια πολιτική αυστηρής λιτότητας χωρίς, όμως, την επιβολή κανενός νέου φόρου. Επίσης, δεσμευόταν για την

²²⁴ ΠΣΒ...ό.π., σ. 156

²²⁵ Εφημ. Νέον Άστυ, φ. 3707/ 15 Ιανουαρίου 1912, σ. 1

²²⁶ Κ. Αρώνη-Τσίχλη, «Το αγροτικό ζήτημα. Θεσσαλία-Νέες χώρες», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», τόμ. 6, Αθήνα 2003, σ. 269

²²⁷ ΕΣΒ, ΙΘ΄ Κοινοβουλευτική Περίοδος, Γ΄ Σύνοδος (30 Σεπτεμβρίου 1914), σ. 284

²²⁸ Εφημ. Νέον Άστυ...ό.π.

²²⁹ Εφημ. Εμπρός, Έτος ΙΣΤ΄, φ. 5479/ 22 Ιανουαρίου 1912, σ. 2

κατάργηση του «φόρου σπειρομένων γαιών» και την μεταρρύθμιση του δασμολογίου²³⁰. Η πολιτική της δημοσιονομικής αυστηρότητας θα εξυπηρετούνταν και από την κατάργηση πολλών δημόσιων θέσεων, τις οποίες, κατά τους «Εθνικούς», είχαν δημιουργήσει οι «Φιλελεύθεροι» για την ικανοποίηση της κομματικής τους πελατείας. Υποσχέθηκε, επιπλέον, μείωση της στρατιωτικής θητείας στον ένα χρόνο και υιοθέτησε στο γλωσσικό ζήτημα μια ακραία αντιδημοτική στάση, παρόμοια με του παλαιού αρχηγού του, Θ. Δηλιγιάννη.

Εκτός από τα τρία αντιπολιτευόμενα τους Φιλελευθέρους κόμματα στην ίδια κατηγορία εντάσσεται και το κόμμα του Α. Ζαΐμη. Υποστηρικτής του κινήματος του 1909 και των σκοπών του ο Ζαΐμης επέκρινε τον Βενιζέλο κατά βάση σε ζητήματα δημοσιονομικής πολιτικής ενώ, αντίθετα, υποστήριζε οποιαδήποτε ενέργεια προς όφελος της ανορθωτικής προσπάθειας. Το πρόγραμμα του κόμματος²³¹ για τις εκλογές του 1912 περιελάμβανε μέτρα για την προστασία της εργασίας, μείωση της στρατιωτικής θητείας, εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με πρόνοια για τη μόρφωση των γυναικών, αλλαγές στον εκλογικό νόμο και εκπροσώπηση των μειονοτήτων.

Όλοι οι αντιβενιζελικοί σχηματισμοί γνώρισαν την συντριβή στις εκλογές του 1912 έχοντας απολέσει τεράστιο ποσοστό της εκλογικής τους δύναμης μέσα σε δύο μόλις έτη. Το *Νεωτερικό* κόμμα εξέλεξε μόνο το 5,5% του συνόλου των βουλευτών, το *Εθνικό* το 4,4%, το *Νεοελληνικό* το 3,3% και το κόμμα του Ζαΐμη το 1,7%²³². Στις εκλογές του Αυγούστου του 1910 είχαν εκλέξει αντίστοιχα το 30,1%, το 10,5%²³³, το 18,8% και το 3%²³⁴. Αθροιστικά, ενώ το 1910 καταλάμβαναν στην Α΄ Αναθεωρητική Βουλή το 62,4% των εδρών, το 1912 το αντίστοιχο ποσοστό μειώθηκε στο 14,9%. Ενδεικτικό του μεγέθους της ήττας ήταν το γεγονός ότι οι Φιλελεύθεροι δεν πλειοψήφησαν μόνο στην Λακωνία, την Αρκαδία και την Ζάκυνθο²³⁵.

Τα αποτελέσματα εξέπληξαν δυσάρεστα την ηγεσία των κομμάτων, η οποία ήταν υπέρμετρα αισιόδοξη για την ήττα του Βενιζέλου βασιζόμενη στην εκλογική παράδοση που ίσχυε από το 1879, να εναλλάσσεται, δηλαδή, στην εξουσία η

²³⁰ Ολόκληρο το πρόγραμμα του Εθνικού Κόμματος παρουσιάζεται σε ομιλία του αρχηγού του στην Αθήνα, βλ. Εφημ. Νέον Άστυ, φ. 3714/ 22 Ιανουαρίου 1912, σ. 2

²³¹ *Ο.π.*, φ. 3754/ 3 Μαρτίου 1912, σ. 2

²³² Το *Νεωτερικό* κόμμα εξέλεξε δέκα (10) βουλευτές, το *Εθνικό* οκτώ (8), το *Νεοελληνικό* έξι (6) και το κόμμα του Ζαΐμη τρεις (3).

²³³ Στο αριθμό αυτόν υπολογίζονται και πολιτευτές του Εθνικού κόμματος, οι οποίοι εκλέχτηκαν με ψηφοδέλτια συνεργασίας.

²³⁴ Το *Νεωτερικό* κόμμα εξέλεξε εκατόν εννέα (109) βουλευτές, το *Εθνικό* τριάντα οκτώ (38), το *Νεοελληνικό* εξήντα οκτώ (68) και το κόμμα του Ζαΐμη έντεκα (11).

²³⁵ Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά...ό.π.*, σ. 124

εκάστοτε κυβέρνηση με την εκάστοτε αντιπολίτευση²³⁶. Επιπλέον, δεν στάθμισαν καλά τα αποτελέσματα των εκλογών για τη Β' Αναθεωρητική Βουλή, αφού θεώρησαν το ποσοστό των Φιλελευθέρων απλά απότοκο της δικής τους αποχής, και, έτσι, σχημάτισαν συνδυασμούς συνεργασίας μόνο σε έξι από τις δεκαεννέα συνολικά εκλογικές περιφέρειες²³⁷. Ο Γ. Ασπρέας προσθέτει στα αίτια της ήττας των αντιβενιζελικών κομμάτων την αδυναμία συγκρότησης μιας σταθερής κυβέρνησης εκ μέρους τους, εάν κέρδιζαν τις εκλογές, επειδή η τυχόν συνεργασία τους δε θα οφειλόταν σε προγραμματικές συγκλίσεις αλλά στην προσπάθεια αντιμετώπισης του «κοινού πολιτικού εχθρού». Οι ψηφοφόροι ανησυχώντας για ένα νέο κυβερνητικό αδιέξοδο προτίμησαν την σταθερότητα της κυβέρνησης των Φιλελευθέρων²³⁸.

2.3. Οι επιπτώσεις του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στην ελληνική πολιτική ζωή

Οι νίκες της Ελλάδας στους Βαλκανικούς Πολέμους δεν σήμαναν το τέλος των διπλωματικών προσπαθειών για την εξασφάλιση εδαφικών περιοχών οι οποίες είχαν κατακτηθεί από τον ελληνικό στρατό. Το θέμα της Βορείου Ηπείρου και των νησιών του ανατολικού Αιγαίου παρέμεναν σε εκκρεμότητα, καθώς η τελική απόφαση επαφίετο στη συμφωνία των Μεγάλων Δυνάμεων²³⁹. Οι νέες συνθήκες στη βαλκανική χερσόνησο διατάραζαν την ισορροπία δυνάμεων που επικρατούσε στην περιοχή και δημιούργησαν στην ελληνική κυβέρνηση την ανάγκη εξασφάλισης του εδαφικού status quo μέσω της ανάπτυξης νέων συμμαχιών και φιλικών συνασπισμών²⁴⁰. Το ξέσπασμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου τον Αύγουστο του 1914 περιέπλεξε ακόμα περισσότερο την κατάσταση, καθώς οι δύο αντιμαχόμενοι ευρωπαϊκοί συνασπισμοί επιδόθηκαν σε έναν διπλωματικό αγώνα για την προάσπιση των συμφερόντων τους στα Βαλκάνια και την Εγγύς Ανατολή. Τότε, εκδηλώθηκε η οξεία διαφωνία μεταξύ του Στέμματος και της πολιτικής ηγεσίας σχετικά με τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Μεγάλο Πόλεμο.

Επισκοπώντας τη σχέση του Ελευθ. Βενιζέλου με τον Βασιλιά Γεώργιο, ο Π. Ενεπεκίδης επισημαίνει ότι η συνεργασία τους ήταν αγαστή, επειδή ο δυναμικός

²³⁶ Η. Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές 1910-1920...» ό.π., σ. 33

²³⁷ Ο.π.

²³⁸ Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία...* ό.π., σσ. 173-174

²³⁹ Κ. Παπαρηγόπουλος (προσθήκες από Π. Καρολίδη), *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, εκδ. «Ελευθερουδάκης», τόμ. 6, Αθήνα 1932, σ. 151

²⁴⁰ Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», τόμ. ΙΕ', Αθήνα 1977, σ. 8

χαρακτήρας του πρώτου ταίριαζε με την διαλλακτική φύση του άνακτα²⁴¹. Στο βασιλικό διάγγελμα για την πρώτη πρωθυπουργοποίηση του Κρητικού πολιτικού υπήρχε η φράση «ή αὐτοῦ μεγαλειότης... κατέληξε εἰς τό νά ἐγκρίνη καθ' ὀλοκληρίαν τάς γνώμας του κ. Βενιζέλου... καί νά τόν περιβάλῃ μέ τήν ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην αὐτοῦ», μια διατύπωση η οποία δεν είχε επαναληφθεί ποτέ στο παρελθόν²⁴². Η αυστριακή πρεσβεία στην Αθήνα σε εκθέσεις της προς την Βιέννη τόνιζε το κλίμα εμπιστοσύνης το οποίο είχε οικοδομηθεί μεταξύ των δύο ανδρών²⁴³. Τον Ιούνιο του 1911 με το νομοσχέδιο περί σύστασης Γενικής Επιθεώρησης του στρατού ο διάδοχος Κωνσταντίνος διορίστηκε στη θέση του αντιστράτηγου²⁴⁴, μια απόφαση που ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων από την αντιπολίτευση²⁴⁵ αλλά και από μέρος των Φιλελευθέρων²⁴⁶. Για την απόφαση αυτή του πρωθυπουργού διατυπώθηκαν διάφορες ερμηνείες όπως ότι επιθυμούσε να θέσει ένα τέλος στο διχαστικό κλίμα που επικρατούσε στο στράτευμα μετά το κίνημα στο Γουδή ή ότι επέλεξε απλά το πιο καταρτισμένο για τη θέση άτομο²⁴⁷. Ο ίδιος ο Βενιζέλος αρνήθηκε την ύπαρξη πολιτικής σκοπιμότητας προβάλλοντας μόνο το ζήτημα της αξιοκρατίας.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου επήλθε η πρώτη διάσταση απόψεων μεταξύ του πρωθυπουργού και του αρχιστράτηγου, όταν ο τελευταίος προβάλλοντας στρατιωτικά επιχειρήματα αγνόησε την κυβερνητική εντολή για ταχεία κατάληψη της Θεσσαλονίκης προκρίνοντας την προώθηση του στρατεύματος στο Μοναστήρι. Χρειάστηκαν πολλά τηλεγραφήματα σε έντονο ύφος και η διαμεσολάβηση του ίδιου του Γεωργίου, ώστε να επιτευχθεί η παράδοση της πόλης, πριν εισέλθουν σε αυτήν πρώτα τα βουλγαρικά στρατεύματα. Αν και το αποτέλεσμα ήταν αίσιο, φάνηκε έμπρακτα η διάθεση του Κωνσταντίνου να ακολουθήσει προσωπική πολιτική στα στρατιωτικά ζητήματα²⁴⁸. Ακόμα και η άδεια εισόδου στην πόλη που δόθηκε σε μέρος του βουλγαρικού στρατού δεν είχε την προηγούμενη έγκριση της κυβέρνησης.

Μετά τη δολοφονία του Γεωργίου στη Θεσσαλονίκη στις 5 Μαρτίου 1913 δημιουργήθηκε το εξής παράδοξο. Ο νέος Βασιλιάς Κωνσταντίνος διατηρούσε τον

²⁴¹ Π. Ενεπεκίδης, *Η δόξα και ο διχασμός*, εκδ. «Ζαχαρόπουλος», Αθήνα 1992, σ. 233

²⁴² Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920...ό.π.*, σ. 68

²⁴³ Π. Ενεπεκίδης, *Η δόξα...ό.π.*, σσ. 203-206

²⁴⁴ Η θέση αυτή ισοδυναμούσε με εκείνη του αρχιστράτηγου εν καιρώ πολέμου.

²⁴⁵ Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920...ό.π.*, σ. 81

²⁴⁶ Γ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο εθνικός διχασμός*, εκδ. «Πατάκης», Αθήνα 2015 σ. 32

²⁴⁷ Και οι δύο απόψεις παρουσιάζονται στο Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920...ό.π.*, σσ. 81-85

²⁴⁸ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, σ. 185

τίτλο του αρχιστράτηγου χωρίς, όμως, να υπάγεται στην εξουσία της κυβέρνησης. Με άλλα λόγια, ο Υπουργός Στρατιωτικών δεν είχε την απαραίτητη δικαιοδοσία ως προς τον αρχηγό του στρατεύματος²⁴⁹. Η κατάσταση αυτή αποτελούσε μια ανωμαλία στην ιεραρχία, την οποία και ο Ιωάννης Μεταξάς, αρχηγός του επιτελείου και πιστός στον Βασιλιά, αργότερα αναγνώρισε²⁵⁰. Σε αυτήν την ασάφεια αρμοδιοτήτων αποδίδουν ορισμένοι και την αδυναμία συνεννόησης πρωθυπουργού - Βασιλιά ως προς το τέλος του πολέμου απέναντι στους Βούλγαρους²⁵¹. Την ώρα που ο Βενιζέλος διαπραγματευόταν στο Βουκουρέστι την συνθήκη ειρήνης του Β' Βαλκανικού Πολέμου, ο Κωνσταντίνος αρνούνταν να παύσει τις εχθροπραξίες επικαλούμενος λόγους ασφάλειας του στρατεύματος. Μόνο μετά από την ανάσχεση της ελληνικής προέλασης ο Βασιλιάς έδωσε τη συγκατάθεσή του για την κήρυξη ανακωχής.

Παραμονές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου η πολιτική και πολιτειακή ηγεσία συμφώνησε περί τήρησης ουδετερότητας σε περίπτωση σερβο-αυστριακού πολέμου και στρατιωτικής εμπλοκής της χώρας μόνο σε περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης στη Σερβία²⁵². Εντούτοις, σύμφωνα με τον Βενιζέλο, σε περίπτωση γενικευμένου πολέμου²⁵³ συμφέρον της Ελλάδας ήταν η εμπλοκή στις πολεμικές επιχειρήσεις στο πλευρό του συνασπισμού της «Τριπλής Συνεννόησης²⁵⁴» (Entente), γιατί προέβλεπε ως πιο πιθανός νικητής, ήταν σε θέση να αποδώσει τα εδαφικά οφέλη που επιθυμούσε η χώρα κυρίως στη Μικρά Ασία²⁵⁵ και, επιπλέον, η βρετανική κυριαρχία την ανατολική Μεσόγειο θα διατηρούνταν ανεξάρτητα από την έκβαση του πολέμου στην ηπειρωτική Ευρώπη²⁵⁶. Ήταν, ίσως, η τελευταία ευκαιρία για ενσωμάτωση των αλύτρωτων Ελλήνων στο ελληνικό κράτος, την ίδια στιγμή μάλιστα που οι Οθωμανοί είχαν ξεκινήσει απηγείς διώξεις του ελληνικού στοιχείου²⁵⁷.

²⁴⁹ Γ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο εθνικός...ό.π.*, σ. 32

²⁵⁰ Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιον 1921-1932*, εκδ. «Ίκαρος», Αθήνα 1964, σ. 79

²⁵¹ Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920...ό.π.*, σσ. 168-169

²⁵² Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος...» ό.π., σ. 15

²⁵³ Δ. Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο διχασμός 1914-1917*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1991, σ. 46. Στον φιλοβενιζελικό Τύπο παρουσιαζόταν ως αυτονομία προσωρινή η ουδετερότητα της χώρας.

²⁵⁴ Έτσι ονομαζόταν η συμμαχία Γαλλίας, Μεγάλης Βρετανίας και Ρωσίας. Σε αυτήν προστέθηκαν αργότερα η Ιταλία (1915) και οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (1917).

²⁵⁵ Επιστολή παραίτησης του Ελευθ. Βενιζέλου στις 25 Αυγούστου 1914 (δεν έγινε δεκτή από τον βασιλιά), στο Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού...ό.π.*, σ. 188-199

²⁵⁶ *Ο.π.*

²⁵⁷ *Ο.π.*

Από την άλλη πλευρά, οι Κεντρικές Δυνάμεις²⁵⁸ εξασφάλιζαν μεν την προστασία των συνόρων της Ελλάδας χωρίς όμως να υπόσχονται την ικανοποίηση των βλέψεων της χώρας στην περιοχή της Μικράς Ασίας, εξαιτίας της εισόδου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον πόλεμο στο πλευρό τους τον Οκτώβριο του 1914. Η αποτυχημένη προσπάθεια για την σύμπληξη ενός διαβαλκανικού συνασπισμού εναντίον της Βουλγαρίας οδήγησε τον Βενιζέλο στην παραχώρηση ελληνικών εδαφών στους Βούλγαρους με σκοπό την προσέλκυσή τους στο στρατόπεδο της Entente²⁵⁹. Όταν και η Βουλγαρία τον Σεπτέμβριο του 1915 συμάχησε με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες, η έξοδος από την ουδετερότητα έγινε για τον αρχηγό των Φιλελευθέρων επιτακτική ανάγκη, καθώς έβλεπε τον κίνδυνο πλέον για απώλεια εδαφών από τις δύο βαλκανικές δυνάμεις που είχαν ως στόχο τους την αναθεώρηση της Συνθήκης του Βουκουρεστίου²⁶⁰.

Ο Γ. Μαυρογορδάτος προσθέτει έναν ακόμα παράγοντα που ώθησε τον Βενιζέλο στο πλευρό της Entente. Επικαλούμενος μαρτυρίες του Γ. Στρέιτ, Υπουργού Εξωτερικών κατά το 1914, και του Λ. Καναράκη-Ρούφου, φίλου του Βενιζέλου, επισημαίνει ότι ο πρωθυπουργός έβλεπε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ως ένα αγώνα των ελεύθερων κρατών της Ευρώπης απέναντι στο μιλιταριστικό πνεύμα της Γερμανίας²⁶¹. Η Ελλάδα, λοιπόν, θα έπρεπε να πράξει με κίνητρο όχι μόνο τα στενά εθνικά της συμφέροντα αλλά υποκινούμενη κι από την πίστη στα ιδανικά του φιλελευθερισμού²⁶².

Για τον Κωνσταντίνο, όμως, και τον κύκλο του -το Επιτελείο Στρατού και τον Γ. Στρέιτ²⁶³- η «*διαρκής ουδετερότητα*» αναδείχτηκε σε δόγμα. Ο ίδιος ο Βασιλιάς, θαυμαστής της στρατοκρατικής οργάνωσης της Γερμανίας και έχοντας φοιτήσει στην Πρωσική Ακαδημία Πολέμου, θεωρούσε ότι οι Κεντρικές Δυνάμεις θα έβγαιναν νικήτριες από τον πόλεμο²⁶⁴. Γνώστης της γερμανικής κουλτούρας και νυμφευμένος

²⁵⁸ Ο αντίπαλος της Entente συνασπισμός περιελάμβανε την Γερμανία, την Αυστρο-ουγγαρία και αργότερα την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Βουλγαρία.

²⁵⁹ *Αγορεύσεις Ε. Βενιζέλου, Ρέπουλη, Πολίτου, Καφαντάρη, Ράλλη και Στράτου επί του πολιτικού ζητήματος*, εκδ. «Πατριωτική Ένωσις», Αθήνα 1917, σ. 103

²⁶⁰ Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος...» ό.π., σ. 20

²⁶¹ Γ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο εθνικός...ό.π.*, σ. 37. Τη διάσταση αυτήν του πολέμου την αναφέρει και ο Γ. Βεντήρης στο Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920...ό.π.*, σ. 221

²⁶² Γ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο εθνικός...ό.π.*

²⁶³ Ο ίδιος ο Γ. Στρέιτ ανέλυσε τις απόψεις του σε εκτενές σημείωμα, το οποίο παρέδωσε στον βασιλιά και τον πρόεδρο της Κυβέρνησης στις 24 Αυγούστου 1914. Το σημείωμα παρατίθεται στο Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού...ό.π.*, σ. 176

²⁶⁴ T. Veremis-H. Gardikas-Katsiadakis, «Protagonist in politics 1912-1920», *Eleftherios Venizelos, The trials of statesmanship* (ed. P. Kitromilides), εκδ. «Edinburgh University Press», Edinburgh 2006, σ. 116

με την αδελφή του Γερμανού Αυτοκράτορα είχε πίστη στο σχεδόν ανίκητο του γερμανικού στρατού²⁶⁵. Αναγνώριζε, όμως, την κυριαρχία του βρετανικού παράγοντα στη Μεσόγειο²⁶⁶ και για αυτόν τον λόγο δεν εξέφρασε την άποψη για είσοδο της χώρας στον πόλεμο στο πλευρό της Γερμανίας. Η φιλοτουρκική πολιτική της Γερμανίας, η αντίστοιχη φιλοβουλγαρική της Αυστρίας²⁶⁷ –κυριότερης συμμάχου της Γερμανίας- και οι αδιαμφισβήτητα ισχυροί πολιτικοί δεσμοί μεταξύ της Ελλάδας και της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας²⁶⁸ ώθησαν τον Βασιλιά να θεωρεί την ουδετερότητα ως την ιδανικότερη λύση.

Η πολιτική της ουδετερότητας θα προστάτευε την χώρα από έναν νέο πόλεμο και νέες θυσίες. Δεν προβλέπονταν εδαφικά οφέλη αλλά, τουλάχιστον, θα προφυλάσσονταν τα ελληνικά σύνορα από επιβουλεύμενους εχθρούς ενώ και η γερμανική διπλωματική επιρροή αρκούσε για την προστασία των διωκόμενων ελληνικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Άλλωστε η ασάφεια των υποσχέσεων της Entente περί εδαφικών οφελών στην Μικρά Ασία δημιουργούσαν έντονη δυσπιστία στον Κωνσταντίνο σχετικά με την τήρησή τους μετά τον πόλεμο²⁶⁹.

Η διάσταση απόψεων εξελίχθηκε σε κυβερνητική κρίση, όταν στις αρχές του 1915 οι δυνάμεις της Entente που επιχειρούσαν στην Καλλίπολη ζήτησαν την συνδρομή του ελληνικού στρατού. Ο πρωθυπουργός με υπόμνημα ανέλυσε στον Κωνσταντίνο τα οφέλη για τη χώρα από την αποδοχή της συμμετοχής²⁷⁰. Ενώ όλοι οι πρώην πρωθυπουργοί που συμμετείχαν στο Συμβούλιο του Στέμματος της 18ης Φεβρουαρίου συμφώνησαν²⁷¹ στην έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Entente και ο Βασιλιάς έδειχνε να πείθεται²⁷², τελικά, τα ξημερώματα της 21^{ης} Φεβρουαρίου, απέρριψε την κυβερνητική πολιτική ωθώντας τον Βενιζέλο σε παραίτηση.

²⁶⁵ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού...ό.π.*, σσ. 186-188

²⁶⁶ Τηλεγράφημα του Κωνσταντίνου προς τον Έλληνα πρέσβη στο Βερολίνο στις 25 Ιουλίου 1914, το οποίο παρατίθεται στο Ε. Βενιζέλος, «Η πολιτική του βασιλέως Κωνσταντίνου και μετά την έναρξιν του πολέμου», *Ιστορία του εθνικού διχασμού (Κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και Ιωάννου Μεταξά)*, εκδ. «Κυρομάνος», Θεσσαλονίκη 1994, σ. 94

²⁶⁷ Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος...» ό.π., σ. 19

²⁶⁸ Ενδεικτικά, Εφημ. Εμπρός, Έτος 18^ο, φ. 6387/ 31 Ιουλίου 1914, σ. 1

²⁶⁹ Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος...» ό.π., σ. 19

²⁷⁰ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, σσ. 376-378

²⁷¹ Το δήλωσε ο Δημ. Ράλλης μετά το πέρας του Συμβουλίου, βλ. Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΓΖ', φ. 10845/ 21 Φεβρουαρίου 1915, σ. 6

²⁷² Ο Γ. Βεντήρης αναφέρει ότι μετά την εισήγηση του Βενιζέλου ο Κωνσταντίνος, προφανώς αποδεχόμενος τα επιχειρήματα του πρωθυπουργού, λέγεται ότι είπε: «Εμπρός, λοιπόν! Με τη βοήθεια του Θεού!». Βλ. Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920...ό.π.*, σ. 280

Το κόμμα των *Φιλελευθέρων* υποστήριξε ότι η παρεμπόδιση της υπεύθυνης κυβέρνησης να ασκήσει την πολιτική της και η εξώθησή της σε παραίτηση αποτελούσε μια συνταγματική εκτροπή. Ο Βασιλιάς, επιπλέον, δεν είχε συνταγματικά το δικαίωμα άσκησης προσωπικής πολιτικής αγνοώντας τους εκλεγμένους αντιπροσώπους του Κοινοβουλίου ούτε αποπομπής ενός πρωθυπουργού λόγω διάστασης απόψεων²⁷³. Ο Βενιζέλος αναγνώριζε, μεν, το δικαίωμα του Στέμματος να διαλύει την Βουλή και να προσφεύγει σε εκλογές αλλά μόνον έχοντας ως σκοπό την ανανέωση ή την άρση της εμπιστοσύνης του εκλογικού σώματος στη μέχρι τότε πλειοψηφία και όχι διερευνώντας τη λαϊκή βούληση για κάποιο επιμέρους ζήτημα²⁷⁴.

Ο Κωνσταντίνος καθ' όλο το διάστημα από την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου παράλληλα με τον Βενιζέλο προέβαινε σε διπλωματικές ενέργειες, οι οποίες, όμως, είχαν διαφορετικό αντικειμενικό στόχο από τις αντίστοιχες του αρχηγού των Φιλελευθέρων. Τα στοιχεία τα οποία δημοσίευσε ο Π. Ενεπεκίδης έχοντας μελετήσει τα μυστικά αρχεία της Βιέννης και του Βερολίνου αποδεικνύουν ότι ο Βασιλιάς και το περιβάλλον του υπονόμειαν συστηματικά την εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης Βενιζέλου και περίμεναν απλά την κατάλληλη χρονική στιγμή για την αποπομπή της²⁷⁵. Επειδή, μάλιστα, όλες οι επαφές με τις Μεγάλες Δυνάμεις γίνονταν παρασκηνιακά, έγινε προσπάθεια εκ μέρους του βασιλικού περιβάλλοντος να παρουσιαστεί η παραίτηση του πρωθυπουργού ως απόρροια μιας τεχνικής στρατιωτικής διαφωνίας. Ο ίδιος ο Βενιζέλος δεν προέβη σε αποκαλύψεις λεπτομερειών των μυστικών διαπραγματεύσεων επικαλούμενος λόγους εθνικού συμφέροντος²⁷⁶. Στην πράξη, όμως, ο Τύπος της εποχής χαρακτήριζε τη διαφωνία άλλοτε στρατιωτική άλλοτε διπλωματική και άλλοτε πολιτική²⁷⁷.

Όπως φάνηκε και στο Συμβούλιο του Στέμματος, όλοι οι πολιτικοί υποστήριζαν ότι ο Κωνσταντίνος θα έπρεπε να σεβαστεί την λαϊκή και κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Όλοι, εκτός από τον Γ. Θεοτόκη, συμφώνησαν με τις προτάσεις του Βενιζέλου²⁷⁸ και υπήρχε η πεποίθηση ότι η Ελλάδα θα εξερχόταν της ουδετερότητας στο πλευρό της *Entente*²⁷⁹. Ακόμα, όμως, και ο ίδιος ο Θεοτόκης

²⁷³ Αγόρευση του Γ. Καφαντάρη στις 10 Αυγούστου 1917 στο *Αγορεύσεις Ε. Βενιζέλου...* ό.π., σ. 10

²⁷⁴ Αγόρευση του Ελευθ. Βενιζέλου στις 13 Αυγούστου 1917, βλ. *Ο.π.*, σσ. 116-117

²⁷⁵ Π. Ενεπεκίδης, *Η δόξα...* ό.π., σσ. 381-382

²⁷⁶ Εφημ. Καιροί, Έτος 43^ο, φ. 51/ 22 Φεβρουαρίου 1915, σ. 4

²⁷⁷ Δ. Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο διχασμός...* ό.π., σ. 56

²⁷⁸ Εφημ. Αθήναι, Έτος ΙΓ΄, φ. 5427/ 22 Φεβρουαρίου 1915, σ. 2.

²⁷⁹ *Ο.π.*, φ. 5426/ 21 Φεβρουαρίου 1915, σ. 3. Η εφημερίδα, αντιβενιζελική εκείνη την εποχή, επικαλείται ξένες διπλωματικές πηγές περί σίγουρης απόφασης του βασιλιά για αποδοχή της πρωθυπουργικής εισήγησης.

αναγνώρισε ότι η φιλογερμανική του πολιτική δεν εναρμονιζόταν με το λαϊκό αίσθημα και, φυσικά, με την βούληση του Κοινοβουλίου²⁸⁰. Ο Δημ. Ράλλης, πριν από την τελική απόφαση του Βασιλιά, έδωσε την έγκρισή του στην ελληνική κυβέρνηση να προβεί στις κατάλληλες ενέργειες, για να υλοποιηθεί το πρωθυπουργικό σχέδιο. Ο Γ. Βεντήρης αναφέρει ότι ο Ράλλης στο Συμβούλιο χαρακτήρισε «αυτοκτονική» την πολιτική της περαιτέρω ουδετερότητας²⁸¹. Η στάση, λοιπόν, των αρχηγών των κομμάτων ήταν εναρμονισμένη με το κοινοβουλευτικό πνεύμα που είχε διαμορφωθεί από το 1875.

Η στάση αυτή άλλαξε με την παραίτηση της κυβέρνησης. Ο αντιβενιζελικός Τύπος τάχθηκε αναφανδόν στο πλευρό του Στέμματος χαρακτηρίζοντας την πολιτική των Φιλελευθέρων ως φιλοπόλεμη και τυχοδιωκτική. Για άλλη μια φορά έγινε επίκληση στο απόλυτο συνταγματικό δικαίωμα του βασιλιά περί διορισμού και απόλυσης των υπουργών²⁸². Η συμφωνία, μάλιστα, του Στέμματος προβλήθηκε ως απαραίτητη προϋπόθεση για την εκάστοτε κυβέρνηση, ώστε να ασκήσει την πολιτική της²⁸³. Παρόλα αυτά, οι πολιτικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου παρουσιάζονταν αρχικά ως συμφωνούντες με την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο έχοντας, όμως, προηγουμένως εξασφαλίσει τις κατάλληλες εγγυήσεις για την εδαφική ακεραιότητα της χώρας²⁸⁴ -εγγυήσεις που δεν είχε εξασφαλίσει, κατά την άποψή τους, ο Βενιζέλος- επισημαίνοντας εμφατικά ότι ο φιλοδυτικός προσανατολισμός αποτελούσε μια διαχρονική σταθερά της εξωτερικής πολιτικής και όχι στρατηγική επιλογή της παραιτηθείσας κυβέρνησης²⁸⁵.

Ο σχηματισμός κυβέρνησης από τον Δημ. Γούναρη στις 24 Φεβρουαρίου 1915, με σκοπό να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές, χαιρετίστηκε από τον αντιβενιζελικό Τύπο, καθώς ο νέος πρωθυπουργός θεωρείτο ότι θα ενεργούσε σε αгаστή συνεργασία με το Στέμμα. Η ατυχής για την Entente επιχείρηση στην Καλλίπολη, η αμφίσημη στάση της Ρωσίας σχετικά με τη συμμετοχή ή όχι της Ελλάδας στον πόλεμο και οι πρόσκαιρες επιτυχίες των Κεντρικών Δυνάμεων στην Ηπειρωτική Ευρώπη έδωσε την ευκαιρία στους αντιπάλους του Βενιζέλου να

²⁸⁰ *Αγορεύσεις Ε. Βενιζέλου...ό.π.*, σσ. 107-108

²⁸¹ Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920...ό.π.*, σ. 295

²⁸² Εφημ. Αθήναι, Έτος ΙΓ', φ. 5428/ 23 Φεβρουαρίου 1915, σ. 1

²⁸³ Ο Υπουργός Εθνικής Οικονομίας της Κυβέρνησης Γούναρη, Αθαν. Ευταξίας, και μέλος του Εθνικού κόμματος δήλωσε: «*Επήλθεν ούτως πως διαφανία αναγκάσασα τόν Πρωθυπουργόν να υποβάλη τήν παραίτησίν του. Τί έπρεπε να γίνη τότε; Κατ' ανάγκην έπρεπε να σχηματιστή Κυβέρνησις άσπαζομένην τήν γνώμην τοῦ Στέμματος.*», βλ. Εφημ. Καιροί, Έτος 43, φ. 49/ 2 Μαρτίου 1915, σ. 3

²⁸⁴ Δ. Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο διχασμός...ό.π.*, σ. 57

²⁸⁵ Εφημ. Εμπρός, Έτος 20°, φ. 6862/ 23 Φεβρουαρίου 1915, σ. 3

προβούν σε μια σφοδρή επίθεση προς το πρόσωπό του επαινώντας ταυτόχρονα τον Κωνσταντίνο ως «σωτήρα του έθνους»²⁸⁶. Παράλληλα προσπαθούσαν να παρουσιάσουν τον Δημ. Γούναρη ως σάφρονα και μετριοπαθή πολιτικό, ικανό να ακολουθήσει την κατάλληλη εξωτερική πολιτική αποφεύγοντας τα λάθη του προκατόχου του. Η αναστολή εργασιών του Κοινοβουλίου για σαράντα μέρες²⁸⁷ -από τις 25 Φεβρουαρίου έως τις 7 Απριλίου, οπότε έληξε η κοινοβουλευτική περίοδος και προκηρύχθηκαν οι εκλογές για τις 31 Μαΐου- μετέφερε την πολιτική διαμάχη στον διχασμένο αθηναϊκό Τύπο, η επιθετική αρθρογραφία του οποίου φανέρωνε το «σχίσμα» που είχε συντελεστεί στην πολιτική ζωή της χώρας.

Το κλίμα πόλωσης που κυριάρχησε στα πολιτικά πράγματα συνέβαλλε στη «διάβρωση» των παλαιών κομμάτων. Ο Κυρ. Μαυρομιχάλης αποσύρθηκε από την ενεργό πολιτική ζωή για λόγους υγείας υποδεικνύοντας στους βουλευτές και υποστηρικτές του κόμματός του να στηρίξουν την προσπάθεια του νέου πρωθυπουργού²⁸⁸. Η συσπείρωση του Δημ. Ράλλη, του Γ. Θεοτόκη και σύσσωμου του αντιβενιζελικού Τύπου γύρω από το πρόσωπο του βασιλιά με κύριο συνδετικό κρίκο την αντιπαλότητα απέναντι στην εξωτερική πολιτική των Φιλελευθέρων δημιούργησε ουσιαστικά έναν νέο πολιτικό σχηματισμό. Ο αντιβενιζελικός κόσμος είχε βρει στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου τον φυσικό του αρχηγό και στον νεοπαγή πολιτικό σχηματισμό του Δημ. Γούναρη την κοινοβουλευτική του εκπροσώπηση.

²⁸⁶ Δ. Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο διχασμός...ό.π.*, σσ. 56-57

²⁸⁷ Η απόφαση για την διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών δημοσιεύτηκε στις 18 Απριλίου 1915. Η κυβέρνηση επικαλούμενη μη αποπεράτωση των εκλογικών προετοιμασιών είχε αναβάλει τη δημοσίευση του βασιλικού διατάγματος περί διάλυσης της Βουλής για δέκα περίπου μέρες, βλ. Εφημ Ακρόπολις, Έτος ΓΖ', φ. 10880/ 28 Μαρτίου 1915, σ. 6

²⁸⁸ Εφημ. Σκριπ, Έτος Κ', φ. 7433/ 25 Φεβρουαρίου 1915, σ. 4

3. ΤΟ ΚΟΜΜΑ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΟΦΡΟΝΩΝ ΕΩΣ ΤΗ ΔΙΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΟ 1916

3.1. Η πρώτη πρωθυπουργία του Δημήτριου Γούναρη

Η παροχή εντολής σχηματισμού κυβέρνησης στον Δημ. Γούναρη από τον Κωνσταντίνο αιφνιδίασε τον Ελευθ. Βενιζέλο, επειδή ο ανεξάρτητος βουλευτής δεν είχε φανερούς υποστηρικτές στο ελληνικό Κοινοβούλιο, οι οποίοι θα τον βοηθούσαν σε αυτήν την προσπάθεια²⁸⁹. Εντούτοις, ο πατρινός πολιτικός ήταν αναγνωρίσιμος στο ευρύ εκλογικό κοινό και έχαιρε εκτιμήσεως ακόμα κι από πολιτικούς αντιπάλους²⁹⁰. Εκλεγόταν σχεδόν συνεχώς²⁹¹ βουλευτής –ουσιαστικά ανεξάρτητος, τυπικά με το ψηφοδέλτιο του Νεωτερικού κόμματος- από το 1902 και ήταν ιδρυτικό μέλος της ομάδας των «Ιαπόνων» από το 1906 έως το 1908, όταν και προσχώρησε στην Κυβέρνηση Θεοτόκη. Είχε αναλάβει το χαρτοφυλάκιο των οικονομικών, αλλά, όταν προσπάθησε να νομοθετήσει περί της περαιτέρω φορολόγησης των οινοπνευματωδών ποτών και της κατανάλωσης φωταερίου και ηλεκτρικής ενέργειας, αντιμετώπισε την αντίδραση ακόμα και των συμπολιτευόμενων βουλευτών. Η κωλυσιεργία ψήφισης των νομοσχεδίων αλλά και του ετήσιου προϋπολογισμού, ο οποίος υπολόγιζε στα έσοδα τις εισπράξεις των προαναφερθέντων φόρων, οδήγησε τον Γούναρη στην υποβολή παραίτησης τον Φεβρουάριου του 1909²⁹².

Το κίνημα στο Γουδή αντιτίθετο ως πρακτική στις πολιτικές απόψεις του Γούναρη, επειδή εκείνος διαφωνούσε με οποιαδήποτε εμπλοκή του στρατού στα πολιτικά πράγματα. Κράτησε στάση αναμονής αποφεύγοντας εκδηλώσεις υπέρ ή κατά του Στρατιωτικού Συνδέσμου καλώντας όλες τις πλευρές να δείξουν αυτοσυγκράτηση υπερασπιζόμενος ταυτόχρονα την απόλυτη ελευθερία στην έκφραση των πολιτικών απόψεων. Ο Ι. Μάλλωσης αναφέρει ότι ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος είχε βολιδοσκοπήσει τον Γούναρη για την ηγεσία του, ο οποίος αμέσως

²⁸⁹ Όταν ο Κ. Ζαβιτσιάνος ανέφερε το ενδεχόμενο να δοθεί εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Δημ. Γούναρη, ο Ελευθ. Βενιζέλος ανεφώνησε: «Πώς είναι δυνατόν να άνατεθῆ ἡ πρωθυπουργία εἰς τόν Γούναρην πού δέν ἔχει εἰς τήν Βουλὴν παρά ἓνα ὄπαδόν, τόν Τσαλδάρη;», βλ. Κ. Ζαβιτσιάνος, *Αἱ αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου ὡπως την ἔζησε (1914-1920)*, χ.ε., том 1, Αθήνα 1946, σ. 46

²⁹⁰ Η εφημερίδα «Εθνος» (Έτος Β', φ. 474/ 24 Φεβρουαρίου 1915, σ. 1), η οποία υποστήριζε τους Φιλελευθέρους, ἔγραψε ὅτι ὁ Δημ. Γούναρης «ἀπολαμβάνει τῆς γενικῆς ἐκτιμῆσεως» ἐνῶ ἡ «Ἐστία» (Έτος ΙΘ', φ. 7557/ 25 Φεβρουαρίου 1915, σ. 1) τον χαρακτηρίζει «πρόσωπον τό ὁποῖον ἡ κοινὴ γνώμη ἐθεώρει τόν ἔξ ἀνάγκης διάδοχον τοῦ κυβερνήτου».

²⁹¹ Ἐξαίρεση αποτέλεσε ἡ μη ἐκλογή του το 1905.

²⁹² Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΚΓ', φ. 6411/ 14 Φεβρουαρίου 1909, σ. 3

αρνήθηκε την πρόταση, αλλά αυτή η πληροφορία δεν μπορεί να διασταυρωθεί ιστορικά από άλλη πηγή²⁹³.

Παρόλο που εξέφρασε την αντίθεσή του στην απόφαση περί αποχής από τις εκλογές για την Β' Αναθεωρητική Βουλή το 1910, εντούτοις, δεν υπέβαλλε υποψηφιότητα. Κατά το διάστημα 1910-1915 ακολούθησε σταθερά αντιπολιτευτική στάση απέναντι στις κυβερνήσεις των Φιλελευθέρων διατεινόμενος ότι η κυβερνητική πολιτική απομάκρυνε τη χώρα από τον στόχο της «ανόρθωσης». Ο αθηναϊκός Τύπος, ιδιαίτερα η «Ακρόπολις», τον θεωρούσε φυσικό διάδοχο του Θεοτόκη στην ηγεσία του Νεωτερικού κόμματος²⁹⁴, χωρίς ο ίδιος να έχει φανερά εκφράσει τέτοιου είδους φιλοδοξία. Στις εκλογές του 1912 βρήκε έναν απρόσμενο σύμμαχο, τον ίδιο τον Ελευθ. Βενιζέλο, ο οποίος προέτρεψε τις φιλικές προς αυτόν εφημερίδες να υποστηρίξουν κάποιες άξιες προσωπικότητες από τα «παλαιά κόμματα», συμπεριλαμβανομένου και του Γούναρη²⁹⁵, επιθυμώντας την συγκρότηση μιας αξιόπιστης αντιπολίτευσης αποτελούμενη από νέα και «άφθαρτα» πρόσωπα²⁹⁶. Η έμπρακτη εκτίμηση του Βενιζέλου προς το πρόσωπο του Γούναρη συνεχίστηκε ως τον Φεβρουάριο του 1915. Ο ίδιος ο αρχηγός των Φιλελευθέρων δήλωσε ότι, μετά από παράκληση του Γούναρη, είχε προσφέρει εννέα θέσεις στα ψηφοδέλτια του κόμματος για τους πολιτικούς φίλους του πατρινού πολιτικού²⁹⁷. Η σχέση των δύο ανδρών, όμως, διαταράχθηκε με την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Γούναρη.

Το κυβερνητικό σχήμα, το οποίο ανακοινώθηκε στις 24 Φεβρουαρίου 1915, αποτελούνταν εξ ανάγκης από ετερόκλιτα πολιτικά πρόσωπα. Ο Δημ. Γούναρης, Πρωθυπουργός και Υπουργός Στρατιωτικών, ο Γ. Μπαλτατζής, Υπουργός Συγκοινωνίας, ο Π. Πρωτοπαπαδάκης, Υπουργός Οικονομικών, ο Αθαν. Ευταξίας, Υπουργός Εθνικής Οικονομίας, ο Χαρ. Βοζίκης, Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαίδευσης, ο Ν. Τριανταφυλλάκος, Υπουργός Εσωτερικών, ο Ν. Στράτος, Υπουργός Ναυτικών, ο Γ. Χρηστάκης-Ζωγράφος, Υπουργός Εξωτερικών, και ο Π. Τσαλδάρης, Υπουργός Δικαιοσύνης, προέρχονταν από διαφορετικούς κομματικούς σχηματισμούς αλλά τους ένωνε η διαφωνία προς την βενιζελική

²⁹³ Ο Ν. Ζορμπάς, ο επικεφαλής του Στρατιωτικού Συνδέσμου, δεν αναφέρει τίποτα σχετικό στα Απομνημονεύματά του. Οι μετέπειτα βιογράφοι του Δημ. Γούναρη επικαλούνται τον Ι. Μάλλωση, ενδεικτικά βλ. Δ. Χρονόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης*, εκδ. «Ελληνική ευρωεκδοτική», Αθήνα 1980, σσ. 35-36

²⁹⁴ Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΚΕ', φ. 8063/ 5 Ιανουαρίου 1912, σ. 1

²⁹⁵ Εφημ. Εστία, Έτος ΙΖ', φ. 6992/ 4 Μαρτίου 1912, σ. 1: «Αλλά και πῶς δύναται τις ν' ἀμφισβητήση ὄτι ἡ παρουσία τοῦ κ. Γούναρη εἰς τὴν νέαν βουλὴν δέν θά συνέβαλλε εἰς τὸ ἔργον της;».

²⁹⁶ Εφημ. Πατρίς, Έτος 23, φ. 6536/ 6 Μαρτίου 1912, σ. 1

²⁹⁷ *Αγορεύσεις Ε. Βενιζέλου...ό.π.*, σ. 117

πολιτική και η πίστη στην ουδετερότητα της Ελλάδας κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο²⁹⁸. Δεδομένης της απόλυτης πλειοψηφίας του κόμματος των Φιλελευθέρων στο ελληνικό Κοινοβούλιο η νέα κυβέρνηση δεν θα μπορούσε να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης και γι' αυτό είχε προαποφασιστεί να ασκήσει εξουσία με νομοθετικά διατάγματα. Ο τρόπος αυτός διακυβέρνησης είχε γίνει αποδεκτός και από τον Βενιζέλο, ο οποίος είχε δηλώσει ότι δεν θα υποστήριζε κοινοβουλευτικά οποιαδήποτε άλλη κυβέρνηση αλλά, εξαιτίας των κρίσιμων εξωτερικών περιστάσεων, θα ανεχόταν την διακυβέρνηση της χώρας με διατάγματα χωρίς τη σύγκληση της Βουλής²⁹⁹.

Η νέα κυβέρνηση εκ των πραγμάτων είχε να αντιμετωπίσει το περίπλοκο ζήτημα της στάσης της χώρας ως προς την συμμετοχή της στον πόλεμο ή την διατήρηση ουδετερότητας και, δευτερευόντως, την προετοιμασία για τις επικείμενες εκλογές, οι οποίες ήταν αναπόφευκτες. Σε μια επίσημη ανακοίνωση, η οποία εδόθη στον Τύπο την επόμενη μέρα της ορκωμοσίας της, δήλωσε ότι η Ελλάδα θα τηρούσε στάση ουδετερότητας απέναντι στον εμπόλεμο εκπληρώνοντας, όμως, τις συμμαχικές της υποχρεώσεις χωρίς να θέσει σε κίνδυνο την ακεραιότητα της χώρας³⁰⁰. Η δήλωση αυτή ερμηνεύτηκε από τον φιλοκυβερνητικό Τύπο ως επιστροφή στην εθνική γραμμή, την οποία κρατούσε η χώρα μέχρι και τον Φεβρουάριο του 1915, ενώ από τον φιλοβενιζελικό Τύπο και την Entente ως «*νίκη της γερμανικής διπλωματίας και θρίαμβος της γερμανόφιλης φατρίας της Αθήνας*³⁰¹».

Η αγγλική δυσπιστία προς τις προθέσεις της νέας ελληνικής κυβέρνησης οδήγησε στην απειλή απόσυρσης όλων των προτάσεων για εδαφικές παραχωρήσεις στην Ελλάδα, τις οποίες είχαν υποσχεθεί, εφόσον η χώρα προσχωρούσε στην συμμαχία της Entente, αφήνοντας να εννοηθεί, ταυτόχρονα, ότι οι Αγγλο-γάλλοι θα δέχονταν την σύμπραξη της Βουλγαρίας με ανταλλάγματα ελληνικά και σερβικά εδάφη στην Μακεδονία³⁰². Κάτω από την πίεση αυτής της απειλής ο Γ. Χρηστάκης-Ζωγράφος στις 9 Μαρτίου 1915, δρώντας αυτοβούλως χωρίς την έγκριση του υπουργικού συμβουλίου, προσέφερε την συνεργασία της Ελλάδας με την προϋπόθεση της ρητής εγγύησης εκ μέρους των συμμάχων της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας.

²⁹⁸ Εξάιρεση αποτελούσε ο Γ. Χρηστάκης-Ζωγράφος, ο οποίος υποστήριζε την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, βλ. Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος...» ό.π., σ. 23

²⁹⁹ Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920...ό.π.*, σσ. 306-307

³⁰⁰ Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΓΖ', φ. 10850/ 26 Φεβρουαρίου 1915, σ.1

³⁰¹ Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος...» ό.π., σ. 23 αλλά και, ενδεικτικά, Εφημ. Εστία, Έτος ΙΘ', φ. 7569/ 8 Μαρτίου 1915, σ. 4

³⁰² Τηλεγράφημα της 27^{ης} Φεβρουαρίου του Γενικού Πρόξενου της Ελλάδας στο Λονδίνο, Ιωάννη Σταυρίδη, στο Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920...ό.π.*, σ. 317

Στις 30 Μαρτίου οι πρέσβεις των δυνάμεων της Entente στην Αθήνα επανέλαβαν στον Γούναρη την πρόταση που είχαν κάνει και στην προκάτοχη κυβέρνηση περί σημαντικών παραχωρήσεων στο βιλαέτι του Αϊδινίου της Μικράς Ασίας. Δύο μέρες αργότερα η κυβέρνηση με σημείωμα, το οποίο επιδόθηκε στις κυβερνήσεις της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας, απάντησε ότι η Ελλάδα θα πολεμούσε εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εφόσον οι δυνάμεις εγγυούνταν πλήρως την εδαφική ακεραιότητα της χώρας κατά τη διάρκεια του πολέμου και αποσαφήνιζαν τις υποσχόμενες «παραχωρήσεις» στην Μικρά Ασία. Επιπλέον, ο ελληνικός στρατός θα επιχειρούσε μόνο στο ευρωπαϊκό μέρος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας για το διάστημα που η Βουλγαρία θα παρέμενε ουδέτερη³⁰³.

Οι όροι της ελληνικής κυβέρνησης ήταν πολύ δύσκολο να γίνουν αποδεκτοί, ιδιαίτερος εκείνη την χρονική περίοδο, κατά την οποία η Entente ακόμα πίστευε ότι θα μπορούσε να προσελκύσει στην συμμαχία την Βουλγαρία «δελεάζοντάς» την με ελληνικές και σερβικές παραχωρήσεις στην Μακεδονία και μόλις είχε επιτύχει την σύμπραξη στον πόλεμο της Ιταλίας (στις 13 Απριλίου 1915) με αντάλλαγμα τα Δωδεκάνησα, την Αυλώνα και μέρος της αλβανικής ενδοχώρας αλλά και μια περιοχή στην Αττάλεια της Μικράς Ασίας. Επίσης, μόνο η εξέλιξη των πολεμικών επιχειρήσεων θα υποδείκνυε την αναγκαιότητα πλήρους διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και το πού θα έπρεπε να πολεμήσει ο ελληνικός στρατός. Η έξοδος της Ιταλίας στον πόλεμο και η επικείμενη –όπως πιστευόταν εκείνη την εποχή- συστράτευση της Βουλγαρίας με την Entente ώθησε την ελληνική κυβέρνηση στην ανεπίσημη προσφορά των ναυτικών δυνάμεων της χώρας. Ενώ αυτή η προσφορά έγινε αποδεκτή από τους συμμάχους στις 21 Απριλίου 1915, η ελληνική κυβέρνηση υπαναχώρησε επικαλούμενη τη μη ρητή εγγύηση των συνόρων της χώρας τόσο κατά τη διάρκεια του πολέμου όσο και στο επόμενο διάστημα.

Στο εσωτερικό της χώρας μαινόταν ο πόλεμος μεταξύ του βενιζελικού και αντιβενιζελικού Τύπου. Οι εφημερίδες οι οποίες προσέκειντο στους Φιλελευθέρους ασκούσαν δριμεία κριτική³⁰⁴ για την εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης Γούναρη με αποτέλεσμα το κυβερνητικό συμβούλιο να εκδώσει μια επίσημη ανακοίνωση αποσαφήνισης της πολιτικής του, μέσα στην οποία, όμως, αφήνονταν υπονοούμενα περί αποδοχής εκ μέρους της προηγούμενης κυβέρνησης εδαφικών

³⁰³ Α. Καμπάνης, *Ο Δημήτριος Γούναρης και η ελληνική κρίσις των ετών 1918-1922*, εκδ. «Πυρσός», Αθήνα 1946, σσ. 126-127

³⁰⁴ Η κριτική αυτή χαρακτηρίζεται από τον Γ. Βεντήρη, υποστηρικτή των Φιλελευθέρων, ως υπερβολική, βλ. Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920...ό.π.*, σ. 311

παραχωρήσεων³⁰⁵. Ο Βενιζέλος απαίτησε την ανασκευή της ανακοίνωσης³⁰⁶ αλλά ο ίδιος ο πρωθυπουργός απάντησε με νέα, η οποία επιβεβαίωνε την προηγούμενη³⁰⁷. Τότε ο αρχηγός των Φιλελευθέρων δημοσίευσε τα δύο πρώτα υπομνήματα, τα οποία είχε παραδώσει ως πρωθυπουργός στον βασιλιά, επιδιώκοντας να αποδείξει ότι είχε την έγκριση του Στέμματος για τις κινήσεις στις οποίες είχε προβεί. Η κυβέρνηση διέψευσε τον Βενιζέλο³⁰⁸ και εκείνος απηύθυνε επιστολή στον Κωνσταντίνο ζητώντας του να πάρει θέση. Ο βασιλιάς απέφυγε να τοποθετηθεί και ένα κυβερνητικό ανακοινωθέν διέψευσε για δεύτερη φορά τον Βενιζέλο. Η δημόσια αντιπαράθεση Γούναρη- Βενιζέλου όξυνε περαιτέρω τα κομματικά πάθη και αποτέλεσε άλλη μια έκφανση του ακραίου πολωτικού πολιτικού κλίματος της εποχής.

Στον τομέα της εσωτερικής πολιτικής η Κυβέρνηση Γούναρη έπρεπε να προχωρήσει σε νέα διοικητική διαίρεση της χώρας, ώστε εναρμονιστούν οι περιοχές που είχαν προσαρτηθεί κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους με τις «παλαιές χώρες». Έτσι, οι νέες επαρχίες έπαυσαν πλέον να διοικούνται από τις Γενικές Διευθύνσεις, οι οποίες καταργήθηκαν, και παρέμεινε ο διοικητικός χωρισμός τους σε δεκατέσσερις νομούς³⁰⁹. Έχοντας προβεί σε αυτές τις ενέργειες το Υπουργείο Εσωτερικών προχώρησε στον καταρτισμό των νέων εκλογικών καταλόγων για τις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου του 1915.

Συνοψίζοντας, η κυβέρνηση Γούναρη δεν κατάφερε να εξασφαλίσει τη ρητή διαβεβαίωση της Entente για εγγύηση των ελληνικών συνόρων, αν η χώρα εισερχόταν στον πόλεμο. Δεν προέβη σε κατάχρηση βασιλικών διαταγμάτων, περιορίζοντας το νομοθετικό της έργο, κυρίως, στην διοικητική ενσωμάτωση των Νέων Χωρών. Η ανάγκη υποστήριξης του κυβερνητικού έργου κατά την προεκλογική περίοδο οδήγησε στην ίδρυση του κόμματος των Εθνικοφρόνων.

3.2. Η ίδρυση του κόμματος των Εθνικοφρόνων

Το κόμμα των *Εθνικοφρόνων* παρουσιάστηκε επίσημα τον Μάιο του 1915 και ήταν αποτέλεσμα πολιτικών ζυμώσεων, οι οποίες είχαν ήδη ξεκινήσει από την ανάθεση της

³⁰⁵ Εφημ. Σκριπ, Έτος Κ', φ. 7451/ 15 Μαρτίου 1915, σ. 4. Η επίμαχη φράση του ανακοινωθέντος ήταν «*Η Κυβέρνησις εργάζεται πρὸς ἀποφυγὴν τῶν κινδύνων τούτων ἀνευ παραχωρήσεων, τὰς ὁποίας ἄλλοι δὲν ἠσθάνοντο ἴσως ἀσυμβιβάστους πρὸς τὰ ἐθνικά συμφέροντα*».

³⁰⁶ Ολόκληρη η επιστολή του Ελευθ. Βενιζέλου προς το Υπουργείου Εξωτερικών στο Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού...ό.π.*, σ. 203-204

³⁰⁷ Εφημ. Σκριπ, Έτος Κ', φ. 7456/ 20 Μαρτίου 1915, σ. 4

³⁰⁸ Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΓΖ', φ. 10877/ 25 Μαρτίου 1915, σ. 6

³⁰⁹ Ο.π., φ. 10870/ 18 Μαρτίου 1915, σ. 5

πρωθυπουργίας στον Δημ. Γούναρη και την συσπείρωση γύρω από το πρόσωπό του όσων αντιμάχονταν την πολιτική του Ελευθ. Βενιζέλου. Οι βιογράφοι, όμως, του Γούναρη παραθέτουν στα έργα τους ότι οι προεργασίες για τη δημιουργία ενός κομματικού σχηματισμού, ο οποίος θα προσέφερε μια εναλλακτική πολιτική απέναντι στην κυριαρχία των Φιλελευθέρων, είχαν ξεκινήσει ήδη από το 1911³¹⁰.

Ήδη, στα τέλη του Δεκεμβρίου του 1911 στο σπίτι του Ιωάννη Σισίνη στη Γαστούνη της Ηλείας είχαν συναντηθεί ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης, ο Παναγής Τσαλδάρης, ο Σπυρίδων Στάης και ο Δημήτριος Γούναρης –όλοι μέλη ή και βουλευτές του Νεωτερικού κόμματος- με σκοπό να πεισθεί ο τελευταίος να ηγηθεί ενός νέου κόμματος. Η συνάντηση αυτή διέρρευσε στον Τύπο αναγκάζοντας τον ίδιο τον Γούναρη να διαψεύσει την φημολογία για ίδρυση δικού του κόμματος, η οποία είχε ξεκινήσει ήδη πριν την «*συνάντηση της Γαστούνης*» με δημοσιεύματα τα οποία παρουσίαζαν τον πατρινό πολιτικό ως πραγματικό εκφραστή της «*ανόρθωσης*»³¹¹.

Σε συνέντευξή του στον «*Νεολόγο Πατρών*³¹²» ο Δημ. Γούναρης, αρνούμενος για άλλη μία φορά την πρόθεσή του να δημιουργήσει έναν νέο πολιτικό φορέα, παρέθετε την άποψή του για το πώς θα έπρεπε να δημιουργούνται τα κόμματα. Η πρωτοβουλία θα πρέπει να ανήκει στις λαϊκές ομάδες, οι οποίες θα εκλέξουν τους καταλληλότερους για να υπηρετήσουν τις λαϊκές ανάγκες και τα λαϊκά συμφέροντα. Οι εκλεγέντες με τη σειρά τους προβαίνουν στην μεταξύ τους συνεργασία, αν, βέβαια συμπίπτουν οι σκοποί τους και συμφωνούν ως προς τα μέσα για την επίτευξή τους, και δημιουργούν ένα κόμμα βασισμένο σε αρχές και όχι στη βούληση κάποιας ηγετικής ομάδας. Πολιτικές ομάδες που δημιουργούνται με διαφορετικό από αυτόν που περιγράφηκε τρόπο δεν είναι κόμματα αλλά «*φατρίαι, οὐδέν δυνατόν δυνάμεναι ν' ἀπεργασθῶσιν εἰς τόν τόπον*³¹³». Τις ίδιες απόψεις επανέλαβε και στην εφημερίδα «*Ακρόπολις*» αλλά η ίδια η εφημερίδα στον σχολιασμό της συνέντευξης επισημαίνει ότι ο Γούναρης είχε αντιληφθεί μεν ότι το Νεωτερικό κόμμα ήταν «*χρεοκοπημένο*», εντούτοις η ίδρυση ενός νέου μεταρρυθμιστικού πολιτικού φορέα θα έπρεπε να συντελεστεί με τις καλύτερες δυνατές συνθήκες³¹⁴.

Παρόλο που ο Γούναρης είχε χαρακτηρίσει την «*συνάντηση της Γαστούνης*» απλώς ως μια φιλική επίσκεψη, η ίδια ομάδα, διευρυμένη με τον Χαρ. Βοζίκη και τον

³¹⁰ Α. Καμπάνης, *Ο Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σσ. 50-51

³¹¹ Εφημ. Χρόνος, Έτος 8^ο, φ. 2441/ 12 Μαΐου 1911, σ. 1

³¹² Εφημ. Νεολόγος Πατρών, Έτος ΙΗ', φ. 6218/ 3 Ιανουαρίου 1912, σ. 1

³¹³ *Ο.π.*

³¹⁴ Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΚΕ', φ. 8063/ 5 Ιανουαρίου 1912, σ. 1

Γ. Μπαλατζή, συνέχιζε να συγκεντρώνεται τακτικά συζητώντας για την πολιτική κατάσταση της χώρας και αποτέλεσε τον πυρήνα του κόμματος των Εθνικοφρόνων, όπως αναφέρει και ο Γ. Πεσματζόγλου³¹⁵. Ούτε, όμως, ο Πεσματζόγλου ούτε κάποια άλλη πηγή της εποχής αναφέρει τον ακριβή χρόνο ίδρυσης του κόμματος. Επίσης, για το εάν ο τρόπος δημιουργίας των Εθνικοφρόνων πληρούσε τις προϋποθέσεις που ο ίδιος ο αρχηγός τους είχε θέσει κατά τις συνεντεύξεις του το 1912 υπάρχουν διαφορετικές απόψεις. Κάποιοι –οι περισσότεροι- υποστηρίζουν ότι η πρωθυπουργοποίηση του, τα ευμενή σχόλια του αντιβενιζελικού Τύπου για το πρόσωπό του –προσπαθώντας ταυτόχρονα να πλήξουν τη δημοφιλία του Ελευθ. Βενιζέλου- αλλά και η εμφανής εύνοια του Στέμματος διευκόλυναν τον Γούναρη στη δημιουργία νέου κόμματος³¹⁶. Προς επίρρωση αυτής της άποψης ο Hering αναφέρει ότι στις αρχές του 1915, όταν ακόμη δεν υπήρχαν οι προαναφερθείσες ευμενείς για τον Γούναρη συνθήκες, η προσπάθεια σύμπτυξης ενιαίας αντιβενιζελικής αντιπολίτευσης με επικεφαλής τον πατρινό πολιτικό ή με συλλογική ηγεσία είχε αποτύχει³¹⁷. Από την άλλη πλευρά, υπάρχει η άποψη ότι ο Γούναρης ήταν ο καταλληλότερος πολιτικός για να εκφράσει μια εναλλακτική πολιτική απέναντι σε εκείνη των Φιλελευθέρων, τη στιγμή που τα παλαιά κόμματα φάνταζαν ανίκανα να αρθούν στο ύψος των περιστάσεων εκείνης της εποχής³¹⁸. Την άποψη αυτήν ενισχύει το πλήθος των δημοσιευμάτων του Τύπου της εποχής, τα οποία επαινούσαν τον πολιτικό βίο του Γούναρη και τον ανακήρυτταν ως το αντίπαλο δέος του Βενιζέλου³¹⁹.

Το όνομα του κόμματος επεβίωσε από την προαναφερθείσα αποτυχημένη προσπάθεια δημιουργίας ενωμένης αντιπολίτευσης και αποδίδεται στον εκδότη της εφημερίδος «Αθήναι», Γ. Πωπ³²⁰. Ο χαρακτηρισμός «Εθνικόφρονες» αμφισβητούσε, έστω και έμμεσα, το εθνικό φρόνημα των αντιπάλων, καθώς εκείνη την εποχή η λέξη

³¹⁵ Γ. Πεσματζόγλου, *Το χρονικό της ζωής μου (1889-1979)*, χ.ε., Αθήνα 1999, σ. 50

³¹⁶ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 881

³¹⁷ Η πρωτοβουλία για τη δημιουργία ενός ενωμένου μετώπου εναντίον του Ελευθ. Βενιζέλου ανήκε στον εκδότη Γ. Πωπ και τον Δήμαρχο Αθηναίων Σπ. Μερκούρη και εκδηλώθηκε λίγο πριν την πρωθυπουργοποίηση του Δημ. Γούναρη. Η αποτυχία της αποδόθηκε κυρίως στον Δημ. Γούναρη, επειδή είτε δεν επιθυμούσε να συνδεθεί το όνομά του με την παλαιοκομματική ηγεσία (Ν. Νικολόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης, Πολιτική Βιογραφία*, χ.ε., Αθήνα 2006, σ. 157) είτε δεν ήθελε να συμμετάσχει σε ένα κομματικό σχηματισμό, τα στελέχη του οποίου δεν είχε προηγουμένως εγκρίνει (G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 881).

³¹⁸ Δ. Χρονόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 127

³¹⁹ Ενδεικτικά, η «Ακρόπολις» (Έτος ΓΖ', φ. 10848/ 24 Φεβρουαρίου 1915, σ. 1) έγραψε «τόν ένα γόητα διαδέχεται ό άλλος, τόν ένα μάγον αναπληροϊ ό άλλος» ενώ η «Εστία» (Έτος ΙΘ', φ. 7557/ 24 Φεβρουαρίου 1915, σ. 1) θεωρούσε τον Γούναρη «πρόσωπον, τό όποϊον ή Κοινή Γνώμη έθεόρει τόν έξ ανάγκης διάδοχον τοῦ μεγάλου Κυβερνήτου τῆς Έλλάδος».

³²⁰ Εφημ. Αθήναι, Έτος ΙΓ', φ. 5374/ 5 Ιανουαρίου 1915, σ. 1

δεν είχε την σημερινή αρνητική χροιά και σήμαινε αυτόν που προασπίζεται τα συμφέροντα του έθνους και των ιδανικών του³²¹. Ο ίδιος ο Πωπ, με αφορμή τις πληροφορίες για διεξαγωγή εκλογών την Άνοιξη του 1915, παρουσίαζε την ανάγκη ίδρυσης ενός νέου κόμματος ως εθνική ανάγκη για να σταματήσει η κυριαρχία των Φιλελευθέρων και να αποκατασταθούν τα πολιτικά και πολιτειακά προβλήματα, τα οποία έχει δημιουργήσει η κυβέρνηση Βενιζέλου³²². Ως έμβλημα του κόμματος προκρίθηκε ένας αετός που στέκεται πάνω σε ένα κλαδί δάφνης, τα παρακλάδια του οποίου σχηματίζουν στα δεξιά και τα αριστερά κάποιου είδους στεφανιού³²³.

Σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής ο κυβερνητικός σχηματισμός είχε ήδη ξεκινήσει από τον Μάρτιο του 1915 να βολιδοσκοπεί πρόσωπα για να στελεχώσουν το ψηφοδέλιό του στις επικείμενες εκλογές³²⁴. Τα βασικά κριτήρια τα οποία θα έπρεπε να πληρούν οι υποψήφιοι ήταν η προσήλωση στις βασικές αρχές της κυβερνητικής πολιτικής αλλά και η μη εμπλοκή τους σε παλαιοκομματικούς σχηματισμούς κυρίως πριν το 1909³²⁵. Σε επίπεδο κοινοβουλευτικής ομάδας ο Γούναρης είχε καταφέρει κερδίσει την πλειοψηφία των βουλευτών του *Νεωτερικού* κόμματος και σχεδόν όλους του *Νεοελληνικού* καθιστώντας τους *Εθνικόφρονες* δεύτερο κόμμα στο Κοινοβούλιο της εποχής.

Ιδρύθηκαν κατά τόπους επιτροπές, οι οποίες ενημέρωναν την κεντρική διοίκηση για τοπικά ζητήματα και αιτήματα επιδιώκοντας να έχουν σημαντικό λόγο στην επιλογή των υποψηφίων βουλευτών. Στο «*Νέον Άστυ*» αναφέρεται η ίδρυση τοπικών επιτροπών κυρίως στη Μακεδονία -τη Δράμα, την Καβάλα, τις Σέρρες, το Λαγκαδά, τη Χαλκιδική, τα Γιαννιτσία, την Έδεσσα, τη Νάουσα και, φυσικά, τη Θεσσαλονίκη³²⁶ - αλλά και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπως τη Κρήτη³²⁷ και τα Ιωάννινα. Η επιτροπή των Ιωαννίνων, μάλιστα, αποτέλεσε το πρότυπο οργάνωσης, καθώς είχε εξασφαλίσει από τον Γούναρη το δικαίωμα να επιλέγει τους υποψηφίους της περιφέρειας, έπειτα από εκλογική διαδικασία μεταξύ των οπαδών του

³²¹ Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, εκδ. «Κέντρο Λεξικολογίας», Αθήνα 2002, σ. 552

³²² Εφημ. Αθήναι, Έτος ΙΓ', φ. 5376/ 3 Ιανουαρίου 1915, σ. 1

³²³ Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΓΖ', φ. 10941/ 27 Μαΐου 1915, σ. 6. Στις εφημερίδες εκείνης της εποχής σπανίως δημοσιεύονταν φωτογραφίες. Το κείμενο διακοπτόταν κάποιες φορές από σκίτσα, κυρίως διαφημίσεων. Έτσι, όπως είναι φυσικό, δεν υπάρχει πουθενά αποτυπωμένο το έμβλημα του κόμματος των Εθνικοφρόνων.

³²⁴ Ενδεικτικά, *Ο.π.*, φ. 10882/ 30 Μαρτίου 1915, σ. 1. Σύμφωνα με την εφημερίδα στόχος του Γούναρη ήταν να αναζητηθούν «*τά άριστα στοιχεία όπουδήποτε και άν υπάρχουν*».

³²⁵ *Ο.π.*

³²⁶ Εφημ. Νέον Άστυ, φ. 9000/ 20 Μαρτίου 1915, σ. 3

³²⁷ *Ο.π.*, φ. 9003/ 23 Μαρτίου 1915, σ. 3

συνδυασμού, την οποία θα διοργάνωναν οι υποεπιτροπές της περιοχής³²⁸. Η ίδια διαδικασία επιλογής υποψηφίων, μετά από προτροπή του αρχηγού του κόμματος, διενεργήθηκε και σε άλλες εκλογικές περιφέρειες με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία³²⁹. Κάποιες από αυτές τις τοπικές οργανώσεις ονομάστηκαν «*Λαϊκό Κόμμα*»³³⁰, όπως, δηλαδή, μετονομάστηκε το Κόμμα των Εθνοκοφρόνων πριν από τις εκλογές του 1920.

Ο κυβερνητικός σχηματισμός είχε δώσει ένα πρώτο στίγμα της ιδεολογίας του για την εσωτερική πολιτική στις 29 Μαρτίου 1915 με τη δημοσίευση στον Τύπο του «Πολιτικού Προγράμματός» του, το οποίο έδινε έμφαση στον κοινωνικό ρόλο του κράτους και τη σημασία του για την οικονομική ανάπτυξη αλλά και σε διοικητικές και εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις³³¹. Παρόλο που ο φιλοκυβερνητικός Τύπος «εκθειάζε» τις γενικές αρχές του κυβερνητικού προγράμματος, δεν δημοσιεύει συγκεκριμένα μέτρα στα οποία θα προέβαινε η κυβέρνηση. Τα πιο συγκεκριμένα σημεία αποτελούσαν η σμίκρυνση της εκλογικής περιφέρειας σε επίπεδο νομού και ο εξορθολογισμός των οικονομικών με περικοπή άσκοπων δαπανών, κυρίως των Γενικών Περιφερειών των «*Νέων Χωρών*»³³².

Η πλήρης ανάπτυξη των θέσεων των *Εθνοκοφρόνων* πραγματοποιήθηκε κατά την προεκλογική περίοδο του Μαΐου και συγκεκριμένα στις 27 Μαΐου 1915³³³. Ως θεμελιώδης αρχή τοποθετείται η διατήρηση των κεκτημένων από τους Βαλκανικούς Πολέμους περιοχών και η διατήρηση της ειρήνης με σεβασμό στις διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας. Η κυβέρνηση, όμως, θεωρούσε τον εαυτό της ελεύθερο να προβεί σε οποιαδήποτε ενέργεια θα διασφάλιζε τα «εθνικά δίκαια» και θα εκπλήρωνε τους «εθνικούς πόθους»³³⁴. Η ενδυνάμωση του στρατεύματος θεωρούνταν αναγκαία ανεξάρτητα από την μεγάλη ευρωπαϊκή κρίση, η οποία άγγιζε και την Βαλκανική Χερσόνησο.

Στον τομέα της εσωτερικής πολιτικής επαγγελλόταν αναμόρφωση της τοπικής αυτοδιοίκησης με απώτερο σκοπό την αποκέντρωση πολλών εξουσιών, οι οποίες παρέμεναν μέχρι τότε στην κεντρική διοίκηση. Οι τοπικές περιφέρειες, μάλιστα, θα

³²⁸ Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΓΖ', φ. 10881/ 29 Μαρτίου 1915, σ. 3

³²⁹ Ν. Νικολόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 157

³³⁰ Εφημ. Νέον Αστυ, φ. 8998/ 18 Μαρτίου 1915, σ. 3

³³¹ Ν. Νικολόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 158

³³² Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΓΖ', φ. 10881/ 29 Μαρτίου 1915, σ. 1

³³³ Εφημ. Σκριπ, Έτος Κ', φ. 7497/ 27 Μαΐου 1915, σσ. 1-2

³³⁴ Ο ίδιος ο Δημ. Γούναρης είχε δηλώσει στον Τύπο ότι «*μία κυβέρνηση δεν δύναται να εΐπη ότι έχει ως πρόγραμμα τήν ειρήνην. Διότι εΐνε ένδεχόμενον σήμερον ή αύριον να προκύψουν πράγματα, τά όποία να έπιβάλωσι τόν πόλεμον*», βλ. Εφημ. Νέα Ημέρα, φ. 1031/ 18 Μαΐου 1915, σ. 7

μπορούσαν να διεξάγουν δημοψήφισμα για επιλέξουν κάποιο ζήτημα τοπικού ενδιαφέροντος, το οποίο θα έπρεπε, κατά την άποψή τους, να διαχειρίζεται η τοπική διεύθυνση και όχι η κεντρική εξουσία. Επιπλέον, εξαγγελόταν η απλοποίηση της λειτουργίας των δημόσιων υπηρεσιών με σκοπό την προοδευτική μείωση των δημόσιων λειτουργιών. Αυτή η μείωση προσωπικού θα εξοικονομούσε τους κατάλληλους πόρους, ώστε να επιμορφωθούν οι κρατικοί υπάλληλοι, να βελτιωθεί ο μισθός τους αλλά και να προσληφθεί προσωπικό με αυξημένα προσόντα.

Το εκλογικό πρόγραμμα των *Εθνικοφρόνων* υποσχόταν σταδιακή μείωση των έμμεσων φόρων και δίκαιη αναπροσαρμογή των άμεσων. Συγκεκριμένα, θα αίρονταν σταδιακά όλοι οι νόμοι που προστάτευαν διάφορους θνησιγενείς κλάδους της παραγωγής. Η σταδιακή εφαρμογή του μέτρου αποσκοπούσε στο να μην πληγούν οι εργαζόμενοι σε αυτούς τους κλάδους παραγωγής. Στις προτεραιότητες, επίσης, υπήρχε η μείωση της φορολογίας σε είδη κοινής χρήσης, αφού και οι πολίτες επιβαρύνονταν αλλά και το κράτος δεν εισέπραττε τα ανάλογα έσοδα εξαιτίας της μείωσης της κατανάλωσης. Η δικαιότερη φορολόγηση θα επιτυγχανόταν και από την αναπροσαρμογή του δασμολογίου, μια υπόσχεση η οποία, αν και ερχόταν στην επιφάνεια σε κάθε προεκλογική περίοδο, δεν είχε υλοποιηθεί. Η χρηματοδότηση των φοροελαφρύνσεων θα επικουρείτο και από την περιστολή της διασπάθισης του δημοσίου χρήματος.

Ιδιαίτερη μνεία γινόταν στην προσπάθεια ανάπτυξης όλων των πλουτοπαραγωγικών παραγόντων και ιδιαίτερα της ναυτιλίας. Η ίδρυση των κατάλληλων οργανισμών που θα υποβοηθούσαν το έργο των επιχειρηματιών, η εκτέλεση των απαραίτητων δημοσίων έργων, η οικονομική ενίσχυση των απασχολούμενων στη ναυτιλία με την ίδρυση ειδική τράπεζας και ταυτόχρονη επιμόρφωσή τους ήταν μερικά από τα μέτρα που προτείνονταν. Παράλληλα, γινόταν λόγος και για προστασία των εργατών από τις τυχόν αυθαιρεσίες της εργοδοσίας ενώ υπήρχε και η δεοντολογική προτροπή για την δίκαιη μισθολογική αποτίμηση της εργασίας.

Για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος προκρινόταν η λύση της μικροϊδιοκτησίας. Το πρόγραμμα του κόμματος προχωρούσε ένα βήμα πιο πέρα αναφέροντας ότι δεν θα αποδιδόταν απλώς κλήρος στους εργάτες των μεγάλων ιδιοκτησιών αλλά και όλα τα μέσα για να είναι βιώσιμο το εγχείρημα και να μεταβληθούν σε πλήρως ελεύθερους ιδιοκτήτες. Το κράτος θα αναλάμβανε διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στα ενδιαφερόμενα μέρη – μεγαλοκτηματίες και

ακτήμονες- για να διασφαλίσει το γενικότερο κοινωνικό συμφέρον χωρίς, όμως, να αναφέρονται λεπτομέρειες για το πώς θα παραχωρούνταν γη σε ακτήμονες σε περίπτωση διαφωνίας του μεγαλοϊδιοκτήτη. Για το σταφιδικό ζήτημα προτείνονταν δύο μέτρα. Αρχικά, θα έπρεπε να εξισορροπηθεί η παραγωγή με τις καταναλωτικές ανάγκες και, εν συνεχεία, θα επιχειρούνταν ο περιορισμός των χρεών της σταφιδικής περιουσίας με νομοθετήματα τα οποία θα διευκόλυναν τη χρηματοδότηση των καλλιεργητών, ώστε να αποφευχθεί η προσφυγή τους στον τοκογλυφικό δανεισμό.

Στον εκπαιδευτικό τομέα κρινόταν αναγκαία η αύξηση των μισθών του διδακτικού προσωπικού και ο εξοπλισμός όλων των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων όλων των βαθμίδων με τις κατάλληλες υλικοτεχνικές υποδομές, ενώ στα εκκλησιαστικά ζητήματα προτεραιότητα δινόταν στην τακτοποίηση προβλημάτων που απέρρεαν από την ενσωμάτωση των «*Νέων Χωρών*» στο ελληνικό κράτος, έργο το οποίο θα αναλάμβανε μια τεχνική επιτροπή με την συνεπικουρία της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Επίσης, αναφερόταν η αναγκαιότητα οργάνωσης των αλλόθρησκων κοινοτήτων με βάση τους όρους της θρησκείας τους. Για τον τομέα της δικαιοσύνης προβλέπονταν μια σειρά από ρυθμίσεις και βελτιώσεις με σκοπό την ταχύτερη απονομή της συνοδευόμενες από την υπόσχεση για ανέγερση νέων σύγχρονων φυλακών, οι οποίες κρίνονταν απαραίτητες για την σωστή λειτουργία του σωφρονιστικού συστήματος. Τέλος, το εκλογικό πρόγραμμα αναφερόταν σε μεταρρύθμιση του εκλογικού συστήματος με εισαγωγή αναλογικής ψηφοφορίας, για να εκπροσωπηθούν όλες οι κοινωνικές ομάδες και όλα τα λαϊκά συμφέροντα αναλογικά³³⁵.

Είναι φανερό ότι οι Εθνικόφρονες παρουσίασαν ένα πλήρες κυβερνητικό πλάνο, τη στιγμή που στον αθηναϊκό Τύπο κυριαρχούσαν η αντιδικία Γούναρη – Βενιζέλου σχετικά με την κατάλληλη για την Ελλάδα εξωτερική πολιτική εν μέσω του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η καταγγελία ότι η προηγούμενη κυβέρνηση κατά τη διάρκεια των μυστικών διαπραγματεύσεων με τους συμμάχους είχε προβεί σε εδαφικές παραχωρήσεις προς την Βουλγαρία, για να τη δελεάσει να εισέλθει στον πόλεμο στο πλευρό της Entente. Ο κυβερνητικός Τύπος, όπως ήταν αναμενόμενο, χαιρέτισε με ενθουσιασμό τις προεκλογικές εξαγγελίες³³⁶ αποδίδοντας στο κόμμα του

³³⁵ Εφημ. Σκριπ, Έτος Κ', φ. 7497/ 27 Μαΐου 1915, σ. 1

³³⁶ Είναι χαρακτηριστικά τα πρωτοσέλιδα και οι αναλύσεις των αντιβενιζελικών εφημερίδων. Για παράδειγμα, το «Σκριπ» (Έτος Κ', φ. 7497/ 27 Μαΐου 1915, σ. 1) χαρακτήρισε το πρόγραμμα των Εθνικοφρόνων «*φωτεινόν και ριζοσπαστικόν*», ενώ η «Ακρόπολις» (Έτος ΓΖ', φ. 10942/ 28 Μαρτίου 1915, σ. 1) το χαρακτήρισε «*Θρίαμβον τοῦ κ. Πρωθυπουργοῦ*».

Γούναρη τον χαρακτηρισμό «μετεπαναστατικό»³³⁷ θέλοντας να δείξει ότι οι *Εθνικόφρονες* ήταν γέννημα των αιτημάτων της επανάστασης του 1909 και όχι απλά η αντίδραση στους Φιλελευθέρους, οι οποίοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως τους αποκλειστικούς φορείς της «ανόρθωσης». Έβλεπε μια σαφή σύνδεση των εξαγγελιών του Μαΐου του 1915 με τις απόψεις του Γούναρη της εποχής των «*Ιαπώνων*» και της υπουργίας του επί Κυβερνήσεως Θεοτόκη. Και ο ίδιος ο Γούναρης σε ομιλία του στην πρωτεύουσα στις 27 Μαΐου με τη μορφή ρητορικών ερωτημάτων άφησε να εννοηθεί ότι εκείνος ήταν εισηγητής πολλών νέων ιδεών πριν το 1909 και καθόλου δεν του άρμοζε η κατηγορία του «παλαιοκομματικού», την οποία του προσήψαν οι φίλα προσκείμενες στους Φιλελευθέρους εφημερίδες³³⁸. Ο Νικολόπουλος συμμερίζεται την άποψη ότι το πρόγραμμα των Εθνικοφρόνων ήταν ριζοσπαστικό και εκσυγχρονιστικό αλλά με μια μετριοπαθέστερη διατύπωση σε σχέση με εκείνη που είχε χρησιμοποιήσει ο αρχηγός τους πριν το 1909³³⁹. Αντίθετα, ο Hering τονίζει ότι δεν θα μπορούσε ο Γούναρης να αποτελέσει εκείνη την εποχή φορέα ριζοσπαστικών αιτημάτων, επειδή σκοπός του ήταν να προσελκύσει ψηφοφόρους των παλαιών κομμάτων. Επομένως, δεν βλέπει σύνδεση με τις πολιτικές αρχές των «*Ιαπώνων*» αλλά θεωρεί ότι υπήρχε μια ομοιότητα με τις θέσεις του *Εθνικού* κόμματος επί αρχηγίας Δηλιγιάννη³⁴⁰.

3.3. Οι εκλογές του Μαΐου 1915

Παρά το μακροσκελές και πολυσχιδές πρόγραμμα των Εθνικοφρόνων το διακύβευμα των εκλογών της 31^{ης} Μαΐου 1915, όπως, τουλάχιστον, ο αθηναϊκός Τύπος το έθετε μέσω των πρωτοσέλιδών του, ήταν το ποιος πολιτικός αρχηγός θα έπειθε τους ψηφοφόρους για την καταλληλότητά του ως προς το χειρισμό των εξωτερικών υποθέσεων της χώρας και σε ένα δεύτερο επίπεδο αν ο βασιλιάς είχε το δικαίωμα να επεμβαίνει στην πολιτική μιας εκλεγμένης από το λαό κυβέρνησης³⁴¹. Και ο ίδιος ο Γούναρης στην πρώτη προεκλογική ομιλία μετά την δημοσίευση του προγράμματός³⁴² του εξέθεσε για άλλη μια φορά το ιστορικό της διαφωνίας Κωνσταντίνου – Βενιζέλου τονίζοντας τον καθαρά εθνικό χαρακτήρα των

³³⁷ *Ο.π.*

³³⁸ *Ο.π.*, σ. 2

³³⁹ Ν. Νικολόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 158

³⁴⁰ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 882

³⁴¹ Μ. Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία», Αθήνα 2017, σ. 172

³⁴² Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΓΖ', φ. 10942/ 28 Μαΐου 1915, σσ. 1-2

αποφάσεων της δικής του κυβέρνησης, αφήνοντας σαφείς υπόνοιες για τις αντίστοιχες των Φιλελευθέρων. Η εξιστόρηση των γεγονότων κατέλαβε πάνω από τα τρία τέταρτα του συνολικού λόγου του, ενώ στο τέλος απέκρουσε τις κατηγορίες που του αποδίδονταν, ότι ήταν εκπρόσωπος του παλαιοκομματισμού. Είναι φανερό ότι ο αρχηγός των Εθνικοφρόνων είχε αντιληφθεί το πολιτικό ζήτημα το οποίο θα έκρινε τον νικητή των επικείμενων εκλογών.

Η προεκλογική περίοδος στιγματίστηκε και από ένα απρόσμενο γεγονός, την βαριά ασθένεια του Κωνσταντίνου. Η πλευρίτιδα, σύμφωνα με τα ιατρικά ανακοινωθέντα της εποχής, του βασιλιά έγινε αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης και από τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις. Από την πρώτη στιγμή που φάνηκε η σοβαρότητα της ασθένειας ο φιλοκυβερνητικός Τύπος προσπάθησε να την συνδέσει με τον Βενιζέλο. Η μεγάλη στενοχώρια του Κωνσταντίνου για τις εσωτερικές εξελίξεις, η αγωνία και το άγχος για την πορεία των διεθνών ζητημάτων τα οποία επηρέαζαν την Ελλάδα αλλά και η πικρία του για τη στάση του πρώην πρωθυπουργού αποτέλεσαν τις γενεσιουργές αιτίες της ασθένειας³⁴³. Η εφημερίδα «Ακρόπολις», μάλιστα, σε ένα απόσπασμα πρωτοσέλιδου άρθρου της³⁴⁴ συνέδεε την αποκατάσταση της υγείας του Κωνσταντίνου με την λαϊκή καταδίκη και τον πολιτικό θάνατο του Βενιζέλου³⁴⁵. Επιπλέον, στις 13 Μαΐου κομίστηκε με όλες τις τιμές στην Αθήνα η εικόνα της Παναγίας Ευαγγελιστρίας της Τήνου προς επίρρωση της προσπάθειας αποκατάστασης της υγείας του βασιλιά. Η μεταφορά της από τον Πειραιά στα βασιλικά ανάκτορα πραγματοποιήθηκε σε κλίμα βαθιάς κατάνυξης, η οποία, όμως, διακοπτόταν από ξεσπάσματα οργής εναντίον του Βενιζέλου³⁴⁶. Κατά την ίδια περίοδο περιορίστηκε σημαντικά το δικαίωμα των «Φιλελευθέρων» να προβαίνουν σε δημόσιες συγκεντρώσεις και κάποιοι από τους οπαδούς τους αντιμετώπισαν ποινικές διώξεις για «εξύβριση του βασιλέως»³⁴⁷.

Ο φιλοβενιζελικός Τύπος, από την άλλη πλευρά, βρήκε αφορμή στην ασθένεια του Κωνσταντίνου να δημοσιεύσει πλήθος άρθρων τα οποία πέρα, βέβαια, από τις ευχές για ταχεία ανάρρωση περιελάμβαναν άκρως εγκωμιαστικά λόγια για

³⁴³ Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΓΖ', φ. 10915/ 1 Μαΐου 1915, σ. 1

³⁴⁴ Ο.π.

³⁴⁵ Ο Γ. Βεντήρης ερμηνεύει τη φράση «*ὁ πόνος του ἀπό ἡμᾶς ἐξαρτᾶται νά ἀυξήσῃ*», στο Γ. Βεντήρης, *Ἡ Ελλάδα του 1910-1920...ό.π.*, σ. 334

³⁴⁶ Ο.π., σ. 335. Ο Γ. Στρέιτ, από την άλλη, περιγράφει το κλίμα κατάνυξης που επικρατούσε έξω από τα ανάκτορα χωρίς να αναφέρει τίποτε για συνθήματα εναντίον του Βενιζέλου, βλ. Γ. Στρέιτ, *Ἡμερολόγιον-Ἀρχεῖον, χ.ε.*, Αθήνα 1964, σ. 151

³⁴⁷ Γ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ὁ εθνικός...ό.π.*, σ. 58

τον ασθενή βασιλιά. Παρουσιάζοταν μια εικόνα επαναπροσέγγισης Βασιλιά-Βενιζέλου, η οποία αναζωπυρώθηκε από την επίσκεψη του τελευταίου στα ανάκτορα³⁴⁸. Ό, τι είχε προηγηθεί ανάμεσα στους δύο άνδρες κατά τους προηγούμενους μήνες γινόταν προσπάθεια να αποδοθεί στους κυβερνητικούς κύκλους και τον φιλοκυβερνητικό Τύπο³⁴⁹. Γι' αυτό το λόγο και η κριτική απέναντι στην κυβέρνηση Γούναρη παρέμενε σκληρότατη ενώ ίσως από αβρότητα ίσως από σκοπιμότητα στο «κάδρο» της κριτικής δεν υπήρχε καθόλου ο Κωνσταντίνος.

Το κόμμα των Εθνικοφρόνων δεν είχε προλάβει κατά το διάστημα της προεκλογικής περιόδου να ολοκληρώσει την επιθυμητή οργάνωσή του³⁵⁰. Επιπλέον, η ασθένεια του βασιλιά ανάγκαζε τον αρχηγό του να παραμένει στην πρωτεύουσα στερώντας του την ευκαιρία να περιοδεύσει ανά την ελληνική περιφέρεια, ώστε να διακηρύξει «δια ζώσης» το κυβερνητικό του πρόγραμμα. Η συμμετοχή του Δημ. Γούναρη στην προεκλογική εκστρατεία περιορίστηκε σε δύο δημόσιες ομιλίες, μία στην Αθήνα και μία στην πόλη καταγωγής του, την Πάτρα. Απέφυγε να ταξιδέψει ακόμα και σε περιφέρειες στις οποίες είχε προειδοποιηθεί από τους συνεργάτες του ότι ο εκλογικός συνδυασμός του κόμματος αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα και η παρουσία του αρχηγού του Εθνικοφρόνων θα δρούσε θετικά ως προς την επίλυση των προβλημάτων³⁵¹. Πέρα από την ουσιαστική αποχή του Δημ. Γούναρη από την προεκλογική περίοδο είναι χαρακτηριστικό ότι κανείς από το υπόλοιπο υπουργικό συμβούλιο –με εξαίρεση τον Γ. Μπαλατζή– δεν μετέβη στην εκλογική του περιφέρεια για να βοηθήσει στη συσπείρωση των οπαδών του κόμματος³⁵². Οι «Εθνικόφρονες», έτσι, απώλεσαν ένα σοβαρό πλεονέκτημα που παρείχε η απουσία του Ελευθ. Βενιζέλου από τον «προεκλογικό στίβο».

Οι εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 διεξήχθησαν μέσα σε κλίμα μεγάλου φανατισμού αλλά χωρίς σοβαρά έκτροπα³⁵³. Το κόμμα των Φιλελευθέρων

³⁴⁸ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού...ό.π.*, σ. 215

³⁴⁹ Ενδεικτικά, Εφημ. Εστία, Έτος ΙΘ', φ. 7637/ 16 Μαΐου 1915: «*Η κυβέρνησις τῶν ἐννέα φωστήρων κατέβαλλε πᾶσαν φιλότιμον προσπάθειαν, μὴ ἀποστέρξασαν οὐδέ τὴν συκοφαντίαν, διὰ τὴν δημιουργήσῃ χάσμα μεταξύ του Στέμματος καὶ τοῦ κ.Βενιζέλου ἀλλὰ οἱ τιμιώταται προσπάθειαι τῆς ἀπέτυχον ἐξ ὀλοκλήρου*».

³⁵⁰ Δ. Χρονόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 128

³⁵¹ Όταν ρωτήθηκε ο Δημ. Γούναρης για τα πρόσωπα που θα αποτελούσαν τον συνδυασμό των «Εθνικοφρόνων» στην περιφέρεια Αχαιοηλίδας απάντησε: «*Κάμετε ὅ,τι θέλετε. Ἡ κατάσταση τοῦ βασιλέως δὲν μου ἐπιτρέπει νὰ σκεφτώ περὶ συνδυασμῶν*», βλ. *Ο.π.*... Στο ίδιο περιστατικό αναφέρεται και ο ἕτερος βιογράφος του Δημ. Γούναρη Α. Καμπάνης στο Α. Καμπάνης, *Ὁ Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 133

³⁵² *Ο.π.*

³⁵³ Συρράξεις μικρῆς κλίμακας μεταξύ θερμόαιμων κομματικῶν οπαδῶν ἀναφέρονταν σε κάθε εκλογική ἀναμέτρηση. Ὁ Τύπος τις κατέγραφε ἀποδίδοντας τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν πρόκλησή τους στὴν

πλειοψήφησε και εξέλεξε εκατόν ογδόντα τέσσερις (184) βουλευτές –ποσοστό 58,2%- ενώ το κόμμα των Εθνικοφρόνων περιορίστηκε στις ενενήντα (90) –ποσοστό 28,5%. Το Νεωτερικό κόμμα εξέλεξε δώδεκα (12) βουλευτές, το Εθνικό επτά (7), τα υπολείμματα του Νεοελληνικού³⁵⁴ έξι (6) και το Προοδευτικό Κόμμα του Ν. Δημητρακόπουλου επτά (7) με ποσοστά 3,8%, 2,2%, 1,9% και 2,2% αντίστοιχα³⁵⁵.

Προσεγγίζοντας το εκλογικό αποτέλεσμα οι ιστορικοί εξέφρασαν διάφορες απόψεις περί της ευρείας νίκης των Φιλελευθέρων. Κοινή συνισταμένη αποτελούσε ότι η πενταετής διακυβέρνηση της χώρας, η νίκη στους Βαλκανικούς Πολέμους και η προσπάθεια εσωτερικής μεταρρύθμισης είχαν επιτρέψει στον Βενιζέλο να δημιουργήσει «βαθιές ρίζες στον ελληνικό λαό»³⁵⁶. Αυτό το κλίμα ήταν αδύνατο να μεταστραφεί σε ένα τόσο μικρό χρονικό διάστημα. Επιπλέον, υπήρχε η εντύπωση ότι δεν έγινε αρκούντως αισθητή, παρά τα πρωτοσέλιδα του αθηναϊκού Τύπου, η διαφορά πολιτικής του Βενιζέλου με την αντίστοιχη του Γούναρη. Ο υπερτονισμός, μάλιστα, της αντίθεσης του αρχηγού των Εθνικοφρόνων με το παλαιοκομματικό κατεστημένο, εξαιτίας της οποίας πολεμήθηκε στο παρελθόν, δημιούργησε μια αντίφαση, καθώς στα κομματικά ψηφοδέλτια υπήρχαν αρκετοί «παλαιοκομματικοί», και μια ενδοκομματική δυσαρέσκεια³⁵⁷. Οι φιλοβενιζελικές πηγές, βέβαια, αιτιολόγησαν την πλειοψηφία των Φιλελευθέρων στην αποδοχή της εξωτερικής τους πολιτικής εκ μέρους των ψηφοφόρων ενώ οι φίλα προσκείμενες στον αρχηγό των Εθνικοφρόνων προέκριναν την άποψη ότι ο λαός δεν γνώριζε ουσιαστικά για ποιο πράγμα ψήφιζε³⁵⁸.

Το κόμμα των Εθνικοφρόνων επεκράτησε κατά κράτος στις περιοχές της «Νέας Ελλάδας», όπου κέρδισε τις εξήντα έξι (66) από τις συνολικά εβδομήντα τέσσερις (74) έδρες, ποσοστό 89,2%. Μόνο στην εκλογική περιφέρεια των Σερρών υπήρξε κάποια σχετική ισορροπία, καθώς εκεί εκλέχθηκαν πέντε (5) Εθνικόφρονες και τέσσερις (4) Φιλελεύθεροι. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της περιφέρειας

αντίπαλη πλευρά. Στις συγκεκριμένες εκλογές αυτές οι αναφορές είναι σχετικά αραιές. Ενδεικτικά, Εφημ. Αστήρ, Έτος Ζ', φ. 3163/ 31 Μαΐου 1915, σ. 4

³⁵⁴ Ο ίδιος ο Δημ. Ράλλης αποδέχτηκε μια θέση στο ψηφοδέλτιο των Φιλελευθέρων στην Αττικοβοιωτία.

³⁵⁵ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σσ. 886-887. Ο συνολικός αριθμός των εδρών σε αυτές τις εκλογές ήταν 316 εξαιτίας της ενσωμάτωσης των περιοχών που είχαν απελευθερωθεί κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους.

³⁵⁶ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, τόμ. 4, σ. 30

³⁵⁷ Μ. Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 172. Η ιστορικός παραθέτει τα λόγια του Ν. Λεβίδη με τα οποία αποδίδει την ήττα στην ρητορική του Γούναρη: «*ό παρά τής Κυβερνήσεώς του διεξαχθείς κατά τῶν παλαιοκομματικῶν πόλεμος ἔφερεν τόν Βενιζέλον πλειονοψηφοῦντα*».

³⁵⁸ Α. Καμπάνης, *Ο Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 133

Θεσσαλονίκης, της πολυπληθέστερης με διαφορά περιοχής, στην οποία εξελέγησαν είκοσι εννέα (29) Εθνικόφρονες, μόλις ένας (1) φιλελεύθερος και δύο (2) βουλευτές οι οποίοι ανήκαν στην τοπική οργάνωση της «Φεντερασιόν»³⁵⁹. Νικηφόρα για το κόμμα του Γούναρη ήταν τα αποτελέσματα και στην Εύβοια ενώ, αντίθετα, σε δεκατέσσερις περιφέρειες -συμπεριλαμβανομένης και εκείνης των Ιωαννίνων, όπου έδρευε η πιο δραστήρια τοπική οργάνωση του κόμματος- οι Εθνικόφρονες δεν εξέλεξαν κανένα βουλευτή. Στην μεγαλύτερη περιφέρεια της χώρας, την Αττικοβοιωτία, εξέλεξαν μόνο έναν και στην Αχαιοηλίδα, την έδρα του αρχηγού του κόμματος, «διασώθηκε» μόνο ο ίδιος³⁶⁰.

Η επιτυχία των Εθνικοφρόνων στη Βόρεια Ελλάδα αποδόθηκε στην υποστήριξη που έλαβαν από την ψήφο των μειονοτήτων της περιοχής³⁶¹. Η πολιτική της ουδετερότητας του Γούναρη εξυπηρετούσε καλύτερα τα συμφέροντα της βουλγαρικής και οθωμανικής μειονότητας, καθώς, όπως ήταν φυσικό, δεν επιθυμούσαν η χώρα στην οποία κατοικούσαν να εμπλακεί σε πόλεμο εναντίον της Βουλγαρίας ή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Επιπλέον, η άποψη του Βενιζέλου περί παραχωρήσεως μακεδονικών εδαφών στη Βουλγαρία ως αντάλλαγμα για τη συμμετοχή της στον πόλεμο βρήκε, όπως ήταν αναμενόμενο, αντίθετους πολλούς κατοίκους της περιοχής³⁶² αλλά και εκκλησιαστικούς παράγοντες³⁶³. Βαρύνουσας σημασίας, κυρίως για την περιφέρεια Θεσσαλονίκης, υπήρξε και η εναντίον των Φιλελευθέρων στάση του εβραϊκού στοιχείου, το οποίο πίστευε στην πλειοψηφία του ότι η ελληνική κυριαρχία ήταν λιγότερο προτιμητέα από την αντίστοιχη οθωμανική και, επίσης, ότι υπήρχε φόβος για εξελληνισμό των Εβραίων της περιοχής³⁶⁴.

Στις 3 Ιουνίου 1915 ο πρωθυπουργός Δημ. Γούναρης αποδέχτηκε την ήττα του κόμματός του στις εκλογές και αναγνώρισε την πλειοψηφία των Φιλελευθέρων. Όμως, αντίθετα με τα κοινοβουλευτικά ειωθότα, δεν ανακοίνωσε την παραίτησή του,

³⁵⁹ Οι δύο βουλευτές της «Φεντερασιόν» εξελέγησαν με το ψηφοδέλτιο του Κόμματος των Εθνικοφρόνων δείχνοντας, κατά τον Γ. Λεονταρίτη, «την αντιβενιζελική και αντιπολεμική θέση του εβραϊκού στοιχείου», βλ. Γ. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1978, σ. 71

³⁶⁰ Πέμπτος σε αριθμούς ψήφων, βλ Εφημ. Εστία, Έτος ΙΘ', φ. 7653/ 3 Ιουνίου 1915, σ. 3

³⁶¹ Η. Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές 1910-1920...» ό.π., σ. 36. Στην Βόρεια Ελλάδα εκλέχτηκαν με το ψηφοδέλτιο των Εθνικοφρόνων δεκατέσσερις (14) βουλευτές τουρκικής καταγωγής και τέσσερις (4) ισραηλιτικής.

³⁶² G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...* ό.π., σσ. 890-891

³⁶³ Εφημ. Νέον Άστυ, φ. 9023/ 13 Απριλίου 1915, σ. 4

³⁶⁴ Εφημ. Εσπερινόν Νέον Άστυ, 23 Νοεμβρίου 1915, σ. 4: Γίνεται αναφορά σε διακήρυξη, η οποία καλούσε όλους τους Ισραηλίτες να ψηφίσουν και στις εκλογές του Δεκεμβρίου το κόμμα των Εθνικοφρόνων, διότι η πολιτική τους είναι ωφέλιμη και για την Ελλάδα και για τα δικά τους συμφέροντα.

επικαλούμενος το σοβαρό πρόβλημα υγείας του βασιλιά, το οποίο δεν του επέτρεπε ακόμη να έχει ενεργό ρόλο στα πολιτικά πράγματα της χώρας. Με βασιλικό διάταγμα αναβλήθηκε η έναρξη εργασιών της Βουλής μέχρι τις 3 Αυγούστου. Επειδή η ασθένεια του Κωνσταντίνου δεν τον εμπόδιζε από το να έχει συσκέψεις με τον πρωθυπουργό κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1915³⁶⁵, ορισμένοι ιστορικοί εξήγαγαν το συμπέρασμα ότι, απλά, ο βασιλιάς δεν ήθελε επουδενί να συνεργαστεί ξανά με τον Ελευθ. Βενιζέλο³⁶⁶. Υπήρξε, μάλιστα, και η σκέψη για άμεση διάλυση της Βουλής αλλά αυτό το ενδεχόμενο εγκαταλείφθηκε, καθώς θα αποτελούσε μια απροκάλυπτα αντισυνταγματική ενέργεια, η οποία πέραν των άλλων θα προκαλούσε την έντονη αντίδραση των συμμάχων³⁶⁷.

Τελικά, δόθηκε η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Ελευθ. Βενιζέλο λίγες μέρες πριν την έναρξη των εργασιών της Βουλής και επιβεβαιώθηκε η πλειοψηφία των Φιλελευθέρων με την εκλογή ως προέδρου του σώματος του Κ. Ζαβιτσιάνου. Αν και ο Πρωθυπουργός δήλωνε ότι εξαιτίας των διαφορετικών εξωτερικών συνθηκών η χώρα θα έπρεπε να παραμείνει ουδέτερη³⁶⁸, στις 10 Σεπτεμβρίου με βασιλικό διάταγμα κηρύχθηκε γενική επιστράτευση, ως προληπτικό μέτρο στην αντίστοιχη βουλγαρική. Οι Εθνικόφρονες, όπως και όλες οι παρατάξεις του Κοινοβουλίου, αποδέχτηκαν την απόφαση με την ευχή να αποτελέσει μόνο ένα προληπτικό μέτρο, τονίζοντας, παράλληλα, μέσω του αρχηγού τους ότι, αν χρειαστεί, η Ελλάδα θα ήταν έτοιμη να προασπίσει τα εθνικά της συμφέροντα³⁶⁹.

Επανήλθε με αυτόν τον τρόπο η τηρητέα στάση της χώρας σε περίπτωση επίθεσης της Βουλγαρίας στη Σερβία. Προτάθηκε στην Entente η βοήθεια της Ελλάδας προς τη Σερβία με την προϋπόθεση ότι οι δυνάμεις θα προσέφεραν 150.000 στρατιώτες στο μακεδονικό μέτωπο σε αντικατάσταση του σερβικού στρατού, ο οποίος αδυνατούσε εκείνη την εποχή να εκπληρώσει τον συγκεκριμένο όρο της ελληνο-σερβικής συνθήκης. Οι ακριβείς λεπτομέρειες και το παρασκήνιο αυτής της πρότασης παραμένουν ιστορικά ασαφείς³⁷⁰ αλλά το σίγουρο είναι ότι η εν τέλει

³⁶⁵ Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920...ό.π.*, σ. 337

³⁶⁶ Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος...» ό.π., σ. 26

³⁶⁷ Γ. Στρέιτ, *Ημερολόγιον...ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 17-19

³⁶⁸ Ο Ελευθ. Βενιζέλος δήλωσε στο ελληνικό Κοινοβούλιο ότι «*μεταβληθεισῶν ἐν τῷ μεταξύ τῶν περιστάσεων, (ἢ Κυβέρησις) ἔπρεπε νά ἐπανέλθῃ καί πάλιν εἰς τήν πολιτικήν, ἣν εἶχε χαράξει ἀπό τῆς ἀρχῆς του Εὐρωπαϊκοῦ Πολέμου (δηλ. τὴν πολιτικὴν τῆς ουδετερότητας)*», βλ. ΠΣΒ, Κ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Α' Σύνοδος (16 Σεπτεμβρίου 1915), σ. 42

³⁶⁹ *Ό.π.*, σ. 45

³⁷⁰ Ο Γ. Λεονταρίτης αναφέρει ότι ο Κωνσταντίνος είχε δώσει την συγκατάθεσή του για τη «βολιδοσκόπηση» της συγκεκριμένης πρότασης (Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος...»

αποδοχή αυτού του όρου από τις δυνάμεις της Entente βρήκε απροετοίμαστο τον Κωνσταντίνο, ο οποίος αποφάσισε να αποπέμψει εκ νέου τον νεοεκλεγέντα πρωθυπουργό.

Είχε προηγηθεί μια «θυελλώδης» κοινοβουλευτική συνεδρίαση στις 21 Σεπτεμβρίου 1915, κατά την οποία ο πρωθυπουργός ανακοίνωσε στους βουλευτές την απόφαση της Entente για την έναρξη αποβιβάσεως στρατευμάτων στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης αλλά και την απαντητική επιστολή διαμαρτυρίας της ελληνικής Κυβέρνησης³⁷¹. Σύσσωμη η αντιπολίτευση διαμαρτυρήθηκε και κατηγορήσε προσωπικά τον πρωθυπουργό, ότι ήταν ο αποκλειστικά υπεύθυνος για τις εξελίξεις³⁷². Ο αρχηγός των Εθνικοφρόνων βρήκε την ευκαιρία να υπερασπιστεί το κυβερνητικό του έργο στον τομέα της εθνικής πολιτικής επισημαίνοντας ότι η πολιτική της ουδετερότητας, την οποία και πιστά ακολούθησε, ήταν η μόνη ενδεδειγμένη έτσι ώστε να αποφευχθεί η καταστροφή της χώρας³⁷³. Αρνήθηκε ότι επί πρωθυπουργίας του έγιναν προτάσεις για παραχωρήσεις ελληνικών εδαφών τονίζοντας ότι το μόνο το οποίο συζητούσε ήταν προτάσεις, οι οποίες θα αύξαναν τα σύνορα της Ελλάδας. Επανέλαβε την πεποίθησή του περί πολέμου με την Βουλγαρία μόνο σε περίπτωση επίθεσης της γείτονος χώρας εναντίον της Ελλάδας και διαβεβαίωσε ότι ποτέ δεν είχε ταχθεί υπέρ της μη τήρησης της ελληνο-σερβικής συνθήκης³⁷⁴. Η κυβέρνηση έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από το Κοινοβούλιο³⁷⁵ αλλά, όπως αποδείχτηκε, η απόφαση του βασιλιά για αποπομπή του Ελευθ. Βενιζέλου ήταν ήδη ειλημμένη.

Ταυτόχρονα με την νέα παραίτηση του Βενιζέλου η ηγεσία των Εθνικοφρόνων τηλεγράφησε σε όλους του βουλευτές του κόμματος που βρίσκονταν στις επαρχίες να επιστρέψουν στην πρωτεύουσα ενόψει των ραγδαίων πολιτικών εξελίξεων. Μετά από σύσκεψη, η οποία πραγματοποιήθηκε στο ξενοδοχείο στο οποίο είχε καταλύσει ο Δημ. Γούναρης, ο ίδιος ο αρχηγός προέβη σε δημόσιες δηλώσεις

ό.π., σ. 28), ενώ ο Σπ. Μαρκεζίνης πιστεύει ότι η πρωτοβουλία ανήκε εξ ολοκλήρου στον Ελευθ. Βενιζέλο, ο οποίος σκόπευε να φέρει τον βασιλιά προ τετελεσμένων γεγονότων (Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, σ. 40).

³⁷¹ ΠΣΒ...ό.π. (21 Σεπτεμβρίου 1915), σσ. 45-46

³⁷² Γ. Στρέιτ, *Ημερολόγιον...ό.π.*, σ. 145: Σύμφωνα με τον Γ. Στρέιτ οι αρχηγοί της αντιπολίτευσης είχαν παρακινηθεί από το βασιλικό περιβάλλον να ανεβάσουν τους τόνους της συζήτησης, ώστε να εξωθήσουν τον Ελευθ. Βενιζέλο είτε να αποδοκιμάσει εντονότερα τις ενέργειες της Entente είτε να αποκαλύψει τα πραγματικά πολιτικά του «πιστεύω».

³⁷³ ΠΣΒ...ό.π., σσ. 50-51. Σε μια αποστροφή του λόγου του ανέφερε ότι «*εύρισκόμεθα εις τῶ μέσῳ κολοσσιαίας καταγίδος καί συμφέρον καί καθήκον ἔχομεν νά προσπαθήσωμεν νά ἀποφύγωμεν τόν κίνδυνον τοῦ νά συντριβῶμεν ὑπό τῆς καταγίδος ταύτης. Τοῦτο θά ἐπιτύχωμεν παραμένοντες ἐν αὐστηρά οὐδετερότητι, ἔτοιμοι νά κινηθῶμεν μόνον ὅταν τά καθαρά ἑλληνικά συμφέροντα ἤθελον ἀπειληθῆ».*

³⁷⁴ *Ο.π.*, σ. 50

³⁷⁵ *Ο.π.*, σσ. 52-53. Από τους 257 παρόντες βουλευτές υπέρ της Κυβέρνησης ψήφισαν 142, εναντίον 102 ενώ δεν ψήφισαν 13.

αποδίδοντας στον παραιτηθέντα Πρωθυπουργό την απόλυτη ευθύνη για τις πολιτικές εξελίξεις³⁷⁶. Την επόμενη ημέρα στο Συμβούλιο του Στέμματος αποφασίστηκε η δημιουργία οικουμενικής κυβέρνησης με αρχηγό τον Αλ. Ζαΐμη. Η επιθυμία του Κωνσταντίνου να ανατεθεί η πρωθυπουργία στον Δημ. Γούναρη, ο οποίος θα είχε την σύμπραξη και άλλων κομματικών σχηματισμών της αντιπολίτευσης, προσέκρουσε στην άρνηση του αρχηγού των Εθνικοφρόνων, καθώς έκρινε ότι η συνεννόηση των κομμάτων θα ήταν πολλή δυσχερής ενώ η αντίστοιχη μόνο των αρχηγών τους ευκολότερη³⁷⁷. Στην νέα κυβέρνηση συμμετείχαν τελικά όλοι οι πρώην πρωθυπουργοί της χώρας –ο Δημ. Ράλλης, ο Γ. Θεοτόκης, Στ. Δραγούμης και ο Δημ. Γούναρης, ως υπουργός εσωτερικών- καθώς και οι Ι. Γιαννακίτσας και Π. Κουντουριώτης. Ο αρχηγός της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας είχε συμφωνήσει να απέχουν οι βουλευτές των Φιλελευθέρων, ώστε να λάβει ψήφο εμπιστοσύνης η νέα κυβέρνηση³⁷⁸.

Η νέα κυβέρνηση με τις προγραμματικές δηλώσεις της ξεκαθάρισε ότι σκοπός της ήταν η διατήρηση της ουδετερότητας απέναντι στους εμπολέμους του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου³⁷⁹ αλλά, δεν διευκρίνισε ποια θέση θα κρατούσε απέναντι στην αποβίβαση αγγλο-γαλλικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη. Στο εσωτερικό μέτωπο η Κυβέρνηση Ζαΐμη είχε να αντιμετωπίσει την μεγάλη έλλειψη σίτου στην Θεσσαλονίκη, πρόβλημα το οποίο μεγεθύνθηκε με την άφιξη Σέρβων προσφύγων³⁸⁰. Όπως, όμως, ήταν φυσικό μια κυβέρνηση μειοψηφίας ήταν πολύ δύσκολο να παραμείνει στην εξουσία για μεγάλο χρονικό διάστημα μια εποχή, κατά την οποία τα πολιτικά πάθη ήταν σε έξαρση. Η επισφαλής θέση της επιβεβαιώθηκε στις 22 Οκτωβρίου 1915, όταν και καταψηφίστηκε μετά από μια συζήτηση σε έντονους τόνους, η οποία προκλήθηκε από έναν συνήθη για τα κοινοβουλευτικά δεδομένα λεκτικό διαπληκτισμό³⁸¹, οδηγώντας τον Ζαΐμη στην υποβολή παραίτησης.

³⁷⁶ Εφημ. Εσπερινόν Νέον Άστυ, 22 Σεπτεμβρίου 1915, σ. 4

³⁷⁷ Γ. Στρέιτ, *Ημερολόγιον...ό.π.*, σσ. 147-148

³⁷⁸ Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920...ό.π.*, τομ. Β΄, σ. 40

³⁷⁹ ΠΣΒ...ό.π. (28 Οκτωβρίου 1915), σ. 55

³⁸⁰ Εφημ. Εσπερινόν Νέον Άστυ, 14 Οκτωβρίου 1915, σ. 4: Σύσσωμοι οι βουλευτές του νομού -οι οποίοι είχαν εκλεγεί με τους Εθνικόφρονες, με εξαίρεση δύο- επισκέφθηκαν τον Δημ. Γούναρη και του ζήτησαν να επιληφθεί του προβλήματος.

³⁸¹ Ο Υπουργός Στρατιωτικών Ι. Γιαννακίτσας κατά τη διάρκεια συζήτησης περί της έγκρισης επιμυσθίου για τους ανώτερους αξιωματικούς του στρατού προσεβλήθη από τα λόγια του φιλελεύθερου βουλευτή Λάρισας Γ. Βλάχου και αποχώρησε από τη Βουλή χτυπώντας με οργή τα έδρανα. Το επεισόδιο περιγράφεται αναλυτικά στο Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάδα του 1910-1920...ό.π.*, σσ. 56-58

Η νέα διάλυση της Βουλής ξεσήκωσε πολλές αντιδράσεις από τους Φιλελευθέρους, καθώς θεωρούσαν αντισυνταγματικό³⁸² να προκηρύσσονται εκλογές για ένα ζήτημα για το οποίο ο λαός είχε αποφανθεί στις εκλογές της 31ης Μαΐου. Επιπλέον, οι Φιλελεύθεροι έκριναν ότι η διεξαγωγή εκλογών εν καιρώ γενικής επιστράτευσης δεν νομιμοποιούνταν, επειδή το μεγαλύτερο μέρος των ψηφοφόρων στρατεύσιμης ηλικίας θα απείχαν αναγκαστικά από τη διαδικασία και έτσι το αποτέλεσμα της κάλπης θα ήταν «νόθο»³⁸³. Επομένως, δεν υπήρχε κανένας λόγος να «νομιμοποιήσουν» τις εκλογές με την συμμετοχή τους και ανακοίνωσαν ότι θα απέχουν. Ο ηγέτης των Εθνικοφρόνων απάντησε ότι το ζήτημα τριβής, το οποίο προκάλεσε την πρώτη διάλυση της Βουλής, δεν ήταν το ίδιο με αυτό που επέφερε την δεύτερη διάλυση³⁸⁴. Προσέθεσε, επίσης, ότι η ραγδαία εξέλιξη των γεγονότων προκαλούσε συνεχώς ζητήματα με αποτέλεσμα να δίδεται η ευχέρεια στον ανώτατο άρχοντα να εξετάσει εάν ο ελληνικός λαός έχει μεταβάλει την άποψη την οποία είχε κατά τις εκλογές του Μαΐου, καθώς η χώρα βρισκόταν μπροστά σε μια διαφορετική κατάσταση³⁸⁵.

Σε όλο αυτό το διάστημα, από την επανέναρξη των εργασιών της Βουλής στις 3 Αυγούστου 1915 έως και την παραίτηση της κυβέρνησης Ζαΐμη στις 21 Οκτωβρίου, το νομοθετικό έργο ήταν περιορισμένο, όπως ήταν φυσικό, εξαιτίας των συνεχόμενων κυβερνητικών κρίσεων. Από τα λιγοστά νομοθετήματα ξεχωρίζει το «Περί παροχής περιθάλψεως εις τάς οικογενείας τῶν ὑπό ὄπλα ὑπηρετούντων ἐπιστράτων»³⁸⁶, το οποίο έγινε δεκτό, με μικρές διαφοροποιήσεις, από όλες τις παρατάξεις της Βουλής. Στο ίδιο χρονικό διάστημα δεν έγιναν αποδεκτοί οι βουλευτές οι οποίοι εκλέχτηκαν στις εκλογές της Βορείου Ηπείρου και των νησιών Ίμβρου και Τενέδου³⁸⁷ και επικυρώθηκαν οι όροι του κρατικού δανεισμού από την

³⁸² Εφημ. Πατρίς, Έτος 26, φ. 7854/ 9 Νοεμβρίου 1915, σ. 1. Ο Βενιζέλος στην ανακοίνωση για την αποχή του κόμματος των Φιλελευθέρων από τις προσεχείς εκλογές ανέφερε «εὐρισκόμεθα ἐνώπιον φανερᾶς ἐξαρθρώσεως τοῦ Πολιτεύματος, τό ὅποϊον ἀπό ἡμέρας εἰς ἡμέραν μεταβάλλεται εἰς ἀληθές ῥάκος».

³⁸³ Ο.π.

³⁸⁴ «Περί ταυτότητος τοῦ ἀντικειμένου δέν ἦτο δυνατόν νᾶ γίνῃ λόγος» ήταν τα ακριβή λόγια του Δημ. Γούναρη, βλ. Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, σ. 68

³⁸⁵ Ο.π., σσ. 68-69

³⁸⁶ ΠΣΒ...ό.π. (9 Οκτωβρίου 1915), σ. 78. Το νομοσχέδιο προέβλεπε την παροχή οικονομικού βοηθήματος στις οικογένειες των επιστρατευμένων ανδρών.

³⁸⁷ Ο.π., (3 Αυγούστου 1915), σ. 2. Με δική τους πρωτοβουλία οι Έλληνες των εν λόγω περιοχών είχαν διεξαγάγει εκλογές την ίδια μέρα με τις ελληνικές εθνικές εκλογές. Το ελληνικό Κοινοβούλιο θεώρησε την εκλογή αυτών των βουλευτών άκυρη, καθώς η Βόρεια Ήπειρος, η Ίμβρος και η Τένεδος δεν αποτελούσαν ελληνικά εδάφη και, όπως ήταν φυσικό, δεν ενέπιπταν στο Βασιλικό Διάταγμα «περί προκηρύξεως εκλογών». Επαναλήφθηκε ένα σκηνικό παρόμοιο με την μη αποδοχή των Κρητών βουλευτών το 1912.

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας³⁸⁸. Από την κήρυξη της γενικής επιστράτευσης όλοι οι κατατιθέμενοι νόμοι είχαν ως σκοπό να ρυθμίσουν προβλήματα που απέρρεαν από αυτήν την ιδιότυπη κατάσταση της χώρας κι έτσι έγιναν αποδεκτοί από το σύνολο σχεδόν του Κοινοβουλίου χωρίς να προκαλέσουν έριδες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι νόμοι «Περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιῶν τινῶν ἐπί ἀκινήτων κατά τήν διάρκεια τῆς καταστάσεως πολιορκίας»³⁸⁹ και ο «Περί Ἀγροφυλακῆς»³⁹⁰.

Επικεντρωνόμενοι στην κοινοβουλευτική δραστηριότητα των βουλευτῶν των Εθνικοφρόνων παρατηρείται η συμμετοχή τους –όπως και των βουλευτῶν των ἄλλων παρατάξεων- κυρίως, στις επερωτήσεις κυβερνητικού ελέγχου, στις οποίες κυριαρχούσαν ζητήματα τοπικού ενδιαφέροντος, όπως, για παράδειγμα, η καταβολή βοηθήματος στους σεισμοπαθείς της Λευκάδας και η προσπάθεια ανακούφισης της «οικτρῆς κατάστασης» των αγροτῶν στην Θεσσαλία αλλά και την περιοχή της Ἄρτας. Εθνικόφρονες βουλευτές ζήτησαν τη σύσταση εξεταστικῆς επιτροπῆς για να ελεγχθῶν τυχόν οικονομικές καταχρήσεις κατά τα ἔτη 1912-1913 ἀπὸ τὴν τότε κυβέρνηση³⁹¹ ἀλλὰ τὸ αἴτημα, ἐνῶ εἶχε παραπεμφθεῖ νὰ συζητηθεῖ ἀργότερα, δὲν ἐξετάστηκε ποτέ λόγω τῆς παραίτησης τῆς κυβέρνησης Ζαΐμη. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ ἐκ μέρους τοῦ ἐθνικόφρονος βουλευτῆ Ἀλῆ Φέρητ ἀνακίνηση τοῦ ζητήματος τῆς κατάληψης ἀπὸ τὸ κράτος κτημάτων μουσουλμάνων πολιτῶν με τὸ πρόσχημα ὅτι εἶχαν εγκαταλείψει τὴ χώρα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων³⁹². Αὐτὴ ἡ ὑπόθεση παρακράτησης τῶν κτημάτων τῶν μουσουλμάνων θὰ ἀποτελέσει μετέπειτα πεδίο σφοδρῆς σύγκρουσης Φιλελευθέρων-Γούναρη, καθὼς κατὰ τὴν προεκλογικὴ περίοδο τοῦ Μαΐου τοῦ 1915 ὁ ἀρχηγὸς τῶν Εθνικοφρόνων εἶχε υποσχεθεῖ, σύμφωνα με τοὺς πολιτικὸς ἀντιπάλους τοῦ, τὴν ἐπιστροφή τῶν ἐν λόγω κτημάτων σε ὅλους τοὺς μουσουλμάνους δικαιοῦχους³⁹³.

³⁸⁸ Ο.π.,(13 Οκτωβρίου 1915), σ. 95. Το συγκεκριμένο δάνειο εἶχε συμφωνηθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1915.

³⁸⁹ Ο.π., (16 Οκτωβρίου 1915), σ. 124. Με τὶς διατάξεις τοῦ συγκεκριμένου νόμου ἀπαγορευόταν ἡ πώληση, ἡ ἐνοικίαση ἢ ἡ μεταβίβαση ἀκινήτων στὶς περιοχὲς ποὺ βρισκόνταν σε καθεστῶς ἐπιστράτευσης.

³⁹⁰ Ο.π., (17 Οκτωβρίου 1915), σ. 137. Γινόταν προσπάθεια νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἡ λειψανδρία στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς, καθὼς πολλοὶ νομαρχιακοὶ υπάλληλοι, υπεύθυνοι γιὰ τὸν διορισμὸ ἀγροφυλάκων, ἀλλὰ καὶ ἀρκετοὶ ἀγροφύλακες εἶχαν ἐπιστρατευτεῖ.

³⁹¹ Ο.π.,(8 Οκτωβρίου 1915), σ. 74

³⁹² Ο.π.,(12 Οκτωβρίου 1915), σ. 90

³⁹³ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 892 (υποσημείωση 43). Ἡ συγκεκριμένη κατηγορία προστέθηκε στο κατηγορητήριον ἐναντίον τοῦ Δημ. Γούναρη κατὰ τὴ διαδικασία παραπομπῆς τοῦ σύμφωνα με τὸν νόμο περὶ ευθύνῃς ὑπουργῶν.

3.4. Η κομματική στήριξη στον Στέφανο Σκουλούδη και οι εκλογές του Δεκεμβρίου 1915

Στις 25 Οκτωβρίου 1915, παρόλη την εκ νέου επιθυμία του βασιλιά να ηγηθεί του κυβερνητικού σχήματος ο Δημ. Γούναρης, ανέλαβε, τελικά, την πρωθυπουργία του ίδιου κυβερνητικού συμβουλίου ο Στέφ. Σκουλούδης, εξωκοινοβουλευτικός εκείνη την περίοδο. Στην Κυβέρνηση προστέθηκε μετέπειτα ο Ματθ. Χατζάκης, επίσης εξωκοινοβουλευτικός και σφόδρα αντιβενιζελικός, καθώς και ο Αντ. Μιχελιδάκης, επιφανής πολιτικός αντίπαλος του Βενιζέλου από την Κρήτη. Ο αριθμός των εξωκοινοβουλευτικών στοιχείων της νέας Κυβέρνησης καθώς και το γεγονός ότι ο Ι. Γιαννακίτσας, η πέτρα του σκανδάλου, που οδήγησε στην πτώση του Ζαΐμη, διορίστηκε υπασπιστής του βασιλέως, δημιούργησαν τη βεβαιότητα στον αρχηγό των Φιλελευθέρων ότι στα ανάκτορα επικρατούσε «άνεμος αδιαλλαξίας»³⁹⁴. Στις 29 του ίδιου μήνα δημοσιεύτηκε το Βασιλικό Διάταγμα για τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών για τις 6 Δεκεμβρίου.

Παρόλο που οι Φιλελεύθεροι απείχαν από την εκλογική διαδικασία, το προεκλογικό κλίμα ήταν ιδιαίτερα τεταμένο, καθώς ο φίλα προσκείμενος σε αυτούς Τύπος χρησιμοποιώντας σκληρή φρασεολογία ασκούσε έντονη κριτική σε όσους υποστήριζαν την κυβέρνηση. Από την άλλη πλευρά, οι Εθνικόφρονες και οι υπόλοιποι κομματικοί σχηματισμοί³⁹⁵ -οι οποίοι είχαν υποστηρίξει, αρχικά, την Κυβέρνηση Αλ. Ζαΐμη και, έπειτα, εκείνη του Στέφ. Σκουλούδη- αποφάσισαν τον σχηματισμό σε όλη τη χώρα ενωτικών ψηφοδελτίων συνεργασίας. Ο στόχος αυτός επετεύχθη παρόλα τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν σε διάφορες εκλογικές περιφέρειες, όπως αυτή της Αττικοβοιωτίας, και οι συνδυασμοί που προέκυψαν ονομάστηκαν «Εθνικοί Συνδυασμοί».

Κυρίαρχοι της πολιτικής σκηνής λόγω της αποχής των Φιλελευθέρων οι Εθνικόφρονες υποψήφιοι πραγματοποίησαν περιοδείες στις περιφέρειές τους προβάλλοντας το πρόγραμμα του κόμματος και υπερασπιζόμενοι τη διάλυση της προηγούμενης Βουλής. Κατά την άποψή τους, ο άνακτας διατηρούσε το δικαίωμα να προσφεύγει σε εκλογές, όταν ήθελε να διερευνήσει την άποψη του λαού σχετικά με πολύ σημαντικά εθνικά ζητήματα³⁹⁶. Στις ομιλίες ανά την Ελλάδα γινόταν σχεδόν

³⁹⁴ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, σ. 73

³⁹⁵ Μόνο το Προοδευτικό κόμμα του Ν. Δημητρακόπουλου διαχώρισε τη θέση του και δεν συμμετείχε στην προαναφερόμενη συνεργασία επιλέγοντας να προκρίνει ένα κομματικό ψηφοδέλτιο στις περισσότερες περιφέρειες, κυρίως της Παλαιάς Ελλάδας.

³⁹⁶ Ν. Νικολόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 191

πάντα λόγος για την ανάγκη μαζικής συμμετοχής των ψηφοφόρων στις εκλογές για να καταδειχτεί με αυτόν τον τρόπο η διαφωνία τους με την πολιτική του Βενιζέλου. Ο ίδιος ο Δημ. Γούναρης, ίσως και εξαιτίας την έλλειψης ουσιαστικού πολιτικού αντιπάλου, περιορίστηκε σε ένα πολύ μικρό αριθμό εμφανίσεων σε κομματικές συγκεντρώσεις και εκδηλώσεις πολιτικών του φίλων³⁹⁷.

Οι εκλογές της 6^{ης} Δεκεμβρίου, όπως ήταν αναμενόμενο, ανέδειξαν το κόμμα των Εθνοκοφρόνων πρώτη δύναμη με απόλυτη πλειοψηφία στο Κοινοβούλιο. Εξέλεξαν διακόσιους τριάντα (230) βουλευτές (69%), ενώ το Νεωτερικό είκοσι έναν (21), το Νεοελληνικό δεκαοκτώ (18), το Εθνικό Συντηρητικό Κόμμα του Νικ. Στράτου επτά (7), το Εθνικό έξι (6), το Προοδευτικό τρεις (3) και στη Βουλή εισήλθε και ο πρώην πρωθυπουργός Στ. Δραγούμης με τέσσερις (4) ακόμη πολιτικούς του φίλους. Ενώ, όμως, ο νικητής των εκλογών είχε ουσιαστικά κριθεί από την στιγμή που ο Βενιζέλος ανακοίνωσε την αποχή των Φιλελευθέρων από τις εκλογές, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο αριθμός των ψηφοφόρων που προσήλθε στις κάλπες. Οι ψηφίσαντες ήταν 334.945 ενώ στις εκλογές του Μαΐου ο αντίστοιχος αριθμός ανερχόταν στις 687.000 περίπου³⁹⁸. Η μεγάλη διαφορά προσέλευσης των ψηφοφόρων αποτέλεσε πεδίο πολιτικής αντιπαράθεσης, καθώς οι Φιλελεύθεροι πίστευαν ότι οφειλόταν στην προτροπή προς τους ψηφοφόρους τους να απέχουν της εκλογικής διαδικασίας ενώ οι αντιβενιζελικοί σχηματισμοί την απέδιδαν στο καθεστώς της γενικής επιστρατεύσεως που επικρατούσε τώρα στη χώρα³⁹⁹. Επιδίωξη των Φιλελευθέρων ήταν να μειώσουν το κύρος του Κοινοβουλίου, επειδή, κατά την άποψή τους, δεν απηχούσε τη λαϊκή βούληση, ενώ των αντιπάλων τους να αποδείξουν ότι, ακόμα και αν ψήφιζαν όσοι ψηφοφόροι εμποδίζονταν από την επιστράτευση, η αντιβενιζελική παράταξη θα κέρδιζε τις εκλογές.

Τα αποτελέσματα των εκλογών του Δεκεμβρίου του 1915 δεν επέφεραν αλλαγή των προσώπων που απάρτιζαν την κυβέρνηση αλλά αντιθέτως ερμηνεύτηκαν από τον Δημ. Γούναρη ως επιβεβαίωση της εμπιστοσύνης στο υπουργικό συμβούλιο του Στεφ. Σκουλούδη. Στηρίζοντας αυτήν την άποψη δήλωσε στον Τύπο μετά από την επικύρωση των εκλογικών αποτελεσμάτων ότι *«ή παροῦσα Κυβέρνησις δέν ἦτο Κυβέρνησις ὑπηρεσιακὴ ὅπως ἐνεργήσῃ ἐκλογάς διότι ἡ συγκρότησις τῆς ἐσκόπει τὴν*

³⁹⁷ Ο.π.

³⁹⁸ Η. Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές 1910-1920...» ό.π., σ. 36. Ο Δ. Χρονόπουλος αναφέρει ότι ο αριθμός των ψηφισάντων τον Μάιο ανερχόταν περίπου στις 730.000 ενώ τον Δεκέμβρη 230.000, βλ. Δ. Χρονόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 200

³⁹⁹ Οι επιστρατευμένοι πολίτες υπολογίζονται περίπου στους 300.000, βλ. Ο.π.

έφαρμογήν μιᾶς ἔξωτερικῆς πολιτικῆς, τὴν ὁποῖαν ἀκολουθεῖ εἰς τὰς κρισίμους ταύτας ἔξωτερικὰς περιστάσεις»⁴⁰⁰. Ὅπως, λοιπόν, κατὰ τὴν ἀρχικὴ συγκρότησι τῆς κυβερνήσεως δὲν ελήφθη ὑπόψη ἡ κομματικὴ δύναμις τοῦ κάθε ενός συμμετέχοντος σὲ αὐτήν, ἔτσι καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογῶν δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὁδηγήσουν, σύμφωνα με τὸν Γούναρη, σὲ οὐσιαστικὴ μεταβολὴ τοῦ ὑπουργικοῦ συμβουλίου. Ἡ κυβέρνησις θὰ παρέμενε ἀμετάβλητη μέχρι τὴν ολοκλήρωσιν τοῦ ἔργου, γιὰ τὸ ὁποῖο ἐκλήθη, παρὰ τὶς ἀρχικὰς διαφωνίας τοῦ Νεοελληνικοῦ Κόμματος, τὸ ὁποῖο θεωροῦσε τὸν κυβερνητικὸ ἀνασχηματισμὸ ἀναπότρεπτο⁴⁰¹.

Ὁ Πρωθυπουργὸς καὶ ἡ κυβέρνησις τοῦ ἐμφανίστηκαν στὸ Κοινοβούλιον στὶς 11 Ἰανουαρίου 1916 καὶ στὶς προγραμματικὰς δηλώσεις, στὶς 27 τοῦ ἴδιου μηνῆ, ὁ Στέφ. Σκουλούδης ἐπανέλαβε ὅτι σκοπὸς τῆς πολιτικῆς τοῦ παρέμενε ἡ ουδετερότητα τῆς χώρας ἀναγνωρίζοντας, ταυτόχρονα, ὅτι ἡ δυσκολία τῶν ἐξωτερικῶν συνθηκῶν ἀποτελοῦσε ἐμπόδιον γιὰ τὴν ἐπίλυσιν χρόνιων ἐσωτερικῶν προβλημάτων⁴⁰². Στὴν πράξιν, ὅμως, ἡ κυβέρνησις ἀδυνατοῦσε νὰ ἐπιβάλῃ τὸ δόγμα τῆς ουδετερότητας στὶς δυνάμεις τῆς Entente, οἱ ὁποῖες ἐξαιτίας τῶν ἐξελίξεων στὰ πεδία τῶν μαχῶν ἀλλὰ καὶ τῆς ἐντονῆς δυσπιστίας ἀπέναντι στὸν Πρωθυπουργό, οὐσιαστικὰ, ὑπονόμευαν τὴν παγιωμένην ἐλληνικὴν πολιτικὴν περὶ μὴ ἀνάμειξιν στὸν πόλεμον.

Ἡ Κυβέρνησις Σκουλούδη συνδέθηκε μετὰ τὶς συνεχεῖς ὑποχωρήσεις στὶς ἐκβιαστικὰς ἐνέργειες παραβίασε τῆς ουδετερότητας τῆς Ἑλλάδος ἐκ μέρους τῆς Entente. Ἡ σύλληψις ἀπὸ τὶς συμμαχικὰς δυνάμεις τῶν προξένων τῶν Κεντρικῶν Δυνάμεων στὴ Θεσσαλονίκη, ἡ σταδιακὴ κατάληψις μετὰ διάφορες δικαιολογίας τῆς Κέρκυρας, τῆς Μήλου, τῆς Κεφαλονιάς, τοῦ Καραμπουρνόου καὶ, ἀργότερα, τῆς Θάσου, ἡ ἀνατίναξις τῆς κύριας γέφυρας στὸν ποταμὸ Στρυμόνα, ἡ ἐπιβολὴ στρατιωτικοῦ νόμου στὴ Θεσσαλονίκη⁴⁰³ καὶ ὁ ναυτικὸς ἀποκλεισμὸς τῆς χώρας, ὁ ὁποῖος ἐπέφερε ἐντονὴ ἔλλειψιν σιταριοῦ, καυσίμων ἀλλὰ καὶ ἀπαραίτητων μεταλλευμάτων, ἀποδείκνυαν πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολίαν τὴν ἀδυναμίαν τῆς κυβερνήσεως Σκουλούδη νὰ ἀσκήσῃ δικήν της πολιτικὴν.

Τὴν ἴδια στιγμὴν, ἡ Γερμανία προειδοποιούσε ὅτι δὲ θὰ μπορούσε νὰ μείνῃ ἀπαθὴς σὲ ὅλες αὐτὰς τὶς ἐνέργειες καὶ διαπραγματευόταν, κυρίως, μετὰ τὸν

⁴⁰⁰ Εφημ. Ἐμπρός, Ἔτος 20^ο, φ. 6877/ 8 Δεκεμβρίου 1915, σ. 4

⁴⁰¹ Ὁ.π.

⁴⁰² ΠΣΒ, ΚΑ' Κοινοβουλευτικὴ Περίοδος, Α' Σύνοδος (27 Ἰανουαρίου 1916), σ. 3

⁴⁰³ Μετὰ τὴν κήρυξιν τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου τὰ γαλλικὰ στρατεύματα κατέλαβαν τὸ ταχυδρομεῖο, τὸ τηλεγραφεῖο, τὸν ἀσύρματο καὶ τὰ ἐργοστάσια ἠλεκτρισμοῦ καὶ φωταερίου, βλ. Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ Ἱστορία... ὁ.π.*, σ. 122

Κωνσταντίνο τους όρους επέμβασής της εντός των ελληνικών συνόρων⁴⁰⁴. Ο βομβαρδισμός θέσεων της Entente στη Θεσσαλονίκη και η μετέπειτα κατάληψη του οχυρού Ρούπελ από γερμανικά και βουλγαρικά στρατεύματα, αποτέλεσαν τις πρώτες ενέργειες παραβίασης εκ μέρους των *Κεντρικών Δυνάμεων* της ελληνικής ουδετερότητας. Η σταδιακή απώλεια της εθνικής κυριαρχίας με την επέμβαση των ξένων δυνάμεων στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας κορυφώθηκε με το τελεσίγραφο της Entente προς την ελληνική κυβέρνηση με το οποίο απαιτούσε την πλήρη αποστράτευση, τον σχηματισμό νέας κυβέρνησης, η οποία θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές, και την αντικατάσταση πολλών αξιωματικών της αστυνομίας⁴⁰⁵. Αμέσως με την επίδοση του τελεσιγράφου ο Στέφ. Σκουλούδης παραιτήθηκε της πρωθυπουργίας στις 8 Ιουνίου 1916.

Η ΚΑ΄ Κοινοβουλευτική περίοδος διήρκησε περίπου πέντε (5) μήνες (από 11 Ιανουαρίου έως 8 Ιουνίου 1916) και κύριο χαρακτηριστικό της ήταν η μονομέρειά της λόγω της απουσίας των Φιλελευθέρων. Παρόλα αυτά οι διαδοχικές καταλήψεις της εδαφών της χώρας και η σταθερή στάση της κυβέρνησης στην πάση θυσία ουδετερότητα, θεωρώντας τον πόλεμο πιο καταστροφικό από όσα άσχημα συνέβαιναν τότε⁴⁰⁶, προκαλούσαν ενίοτε τις έντονες αντιδράσεις των βουλευτών. Γενικά, εμφανίστηκαν αρκετές εσωτερικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις κοινοβουλευτικές δυνάμεις που υποστήριζαν την κυβέρνηση. Η έλλειψη σίτου, ο τρόπος διανομής των τροφίμων, η επιβολή πολλών περιορισμών στο εμπόριο και, κυρίως, υποχωρητικότητα του Πρωθυπουργού και Υπουργού Εξωτερικών απέναντι στις καταλήψεις ελληνικών εδαφών από ξενικά στρατεύματα αποτέλεσαν ζητήματα για τα οποία έγιναν αρκετές επερωτήσεις προς τους υπουργούς αλλά και επικρίσεις για τον τρόπο αντιμετώπισής τους⁴⁰⁷. Ιδιαίτερα οι εθνικόφρονες βουλευτές της Βορείου Ελλάδας περιέγραφαν με μελανά χρώματα την κατάσταση του πληθυσμού, ο

⁴⁰⁴ Π. Ενεπεκίδης, *Η δόξα...ό.π.*, σσ. 451-452

⁴⁰⁵ Ολόκληρη η Διακοίνωση της 8^{ης} Ιουνίου 1916 στο Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού...ό.π.*, σσ. 226-227

⁴⁰⁶ Ο Πρωθυπουργός δεν είχε αφήσει περιθώρια για παρανόηση των προθέσεών του ήδη από την πρώτη του ομιλία στο Κοινοβούλιο: «*Αδύνατον δέ είναι να παραγνωρίση ή χώρα, όσον όδυνηρά κ'αν ώσιν τά πράγματα, [...] ή έκ τούτου ζημία είναι άπειρώς μικροτέρα τής καταστροφής, τήν όποία θά είχε ώς άναπόφευκτον συνέπειαν άλλοία πολιτική κατεύθυνσις*», ΠΣΒ...ό.π., σ. 3

⁴⁰⁷ Ο βουλευτής Καστοριάς Ι. Βαλαλάς – εκλεγμένος με το ψηφοδέλτιο των Εθνικοφρόνων αλλά μεταστρεφόμενος αργότερα προς τους Φιλελευθέρους- δήλωσε στο Κοινοβούλιο ότι θα έπρεπε να αντικατασταθεί η Κυβέρνηση για να αρθούν οι όποιες παρεξηγήσεις είχαν δημιουργηθεί με την Entente, βλ. *Ο.π.*, (23 Μαΐου 1916), σ. 4. Ο Ι. Δραγούμης –ουσιαστικά ανεξάρτητος αλλά εκλεγμένος με τους Εθνικόφρονες- κατηγόρησε την Κυβέρνηση, επειδή υποσχέθηκε στην Entente «ευμενή ουδετερότητα» κι έτσι έδωσε το δικαίωμα στους συμμάχους να προβούν σε ενέργειες που έπλητταν την ουδετερότητα, βλ. *Ο.π.*, σ. 2

οποίος πέρα από τις προαναφερθείσες δυσκολίες είχε να αντιμετωπίσει και τις επεμβάσεις των συμμαχικών δυνάμεων, οι οποίες έδρευαν στη Θεσσαλονίκη αλλά συνεχώς διεύρυναν το φάσμα των επιχειρήσεών τους⁴⁰⁸.

Τα κυριότερα νομοθετήματα που εισηγήθηκε η Κυβέρνηση Σκουλούδη και ψήφισαν με συντριπτική πλειοψηφία οι βουλευτές των Εθνικοφρόνων ήταν το «Περί συστάσεως έπιτροπής διά τήν προμήθειαν και διανομήν τροφίμων»⁴⁰⁹, το «Περί πλεονεξίας και αίσχροκερδείας επί τών τιμών τών τροφίμων»⁴¹⁰ και το «Περί προνομικής παραχωρήσεως τής εκμεταλλεύσεως τής συγκοινωνίας επί τών οδών του Κράτους»⁴¹¹.

3.5. Η Κυβέρνηση του Αλέξανδρου Ζαΐμη

Ο Αλ. Ζαΐμης προκρίθηκε να αναλάβει την πρωθυπουργία της χώρας στις 9 Ιουνίου 1916, επειδή θεωρούνταν δυτικόφιλος, ιδιότητα απαραίτητη, ώστε να εξευμενίσει την Entente⁴¹². Βασική του υποχρέωση ήταν να εφαρμόσει τους όρους του συμμαχικού τελεσιγράφου της 8^{ης} Ιουνίου επιλύοντας τυχόν γραφειοκρατικά προβλήματα εφαρμογής τους⁴¹³. Για την επιτέλεση αυτού του έργου δεν κρίθηκε αναγκαία η σύγκληση του Κοινοβουλίου, οι εργασίες του οποίου ανεστάλησαν, ενώ είχε προαποφασιστεί το πέρας της ΚΑ΄ Κοινοβουλευτικής Περιόδου, όταν θα δημοσιευόταν το Βασιλικό Διάταγμα προκήρυξης των εκλογών. Παράλληλα από τον Αύγουστο του 1916 ο Αλ. Ζαΐμης διαπραγματευόταν για άλλη μια φορά την έξοδο της χώρας από την κατάσταση ουδετερότητας.

⁴⁰⁸ Ο εκλεγμένος με το ψηφοδέλτιο των Εθνικοφρόνων Γ. Χατζηδημητρίου ανέφερε στο Κοινοβούλιο ότι «πολλά χωρία έν τή ζώνη του πυρός εύρισκόμενα άπεκλείσθησαν υπό τών Γάλλων, κάτοικοι δέ αυτών[...] έξυλοκοπήθησαν, ότι δήθεν έπρόδιδον μυστικά είς τούς Γερμανούς», βλ. *Ο.π.*, (14 Μαρτίου 1916), σ. 2

⁴⁰⁹ *Ο.π.*, (13 Φεβρουαρίου 1916), σ. 7: Σκοπό της έπιτροπής αποτελούσε η σωστή διανομή κυρίως τροφίμων και καυσίμων σε περιοχές της Βορείου Ελλάδας για να αντιμετωπιστεί η επισιτιστική κρίση.

⁴¹⁰ *Ο.π.*, (16 Φεβρουαρίου 1916), σσ. 1-2: Η έλλειψη πολλών ειδών βασικής ανάγκης είχε δημιουργήσει φαινόμενα κερδοσκοπίας. Με το συγκεκριμένο νομοθέτημα αυστηροποιούνταν οι ποινές για όσους επιχειρούσαν να κερδοσκοπήσουν.

⁴¹¹ *Ο.π.*, (6 Ιουνίου 1916), σ. 2: Το βασικό κίνητρο για τη θεσμοθέτηση του παρόντος νόμου ήταν οικονομικό. Η Κυβέρνηση είχε να αντιμετωπίσει σοβαρά οικονομικά προβλήματα, τα οποία είχαν ενταθεί λόγω της παρακράτησης από την γαλλική κυβέρνηση του δανείου που είχε συνάψει η χώρα στο τέλος του 1915.

⁴¹² Ο Δημ. Γούναρης, ο Γ. Στρέιτ και ο Δημ. Ράλλης συμφώνησαν ότι ήταν απαραίτητη η αντικατάσταση της Κυβέρνησης Σκουλούδη για την αποφόρτιση του κλίματος τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό προτείνοντας τον μετριοπαθή Αλ. Ζαΐμη για την πρωθυπουργία, βλ. Μ. Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 213

⁴¹³ Ο ίδιος ο Αλ. Ζαΐμης δήλωσε αργότερα ότι «ώς πρόεδρος κυβερνήσεως ύπηρεσιακής, έθεώρουν ότι δεν ήδυνάμην νά άπομακρυνθώ τής έντολης, ή εκτέλεσις τής όποίας άνετέθη είς έμέ άναλαμβάνοντα τήν άρχήν. Πράγματι, άνέλαβον τήν έξουσίαν μόνον και μόνον διά νά εφαρμόσω τούς όρους τής διακοινώσεως τής 8 Ιουνίου 1916», βλ. *Ιστορία του εθνικού διχασμού...ό.π.*, σ. 285

Ήδη από την αποδοχή του τελεσιγράφου τα κόμματα άρχισαν τις ετοιμασίες για τις κρισιμότητες για τον τόπο εκλογές, οι οποίες θα διεξάγονταν τον Σεπτέμβριο χωρίς να έχει οριστεί η ακριβής ημερομηνία, αφού θα έπρεπε πρώτα να ολοκληρωθεί η διαδικασία της αποστράτευσης. Ο αρχηγός των Εθνικοφρόνων Δ. Γούναρης, αρχικά, είχε σκεφτεί την ένοπλη αντίσταση στις εξωτερικές πιέσεις αλλά απέρριψε σύντομα αυτό το ενδεχόμενο εξαιτίας της παρουσίας των συμμαχικών στρατευμάτων στην Μακεδονία⁴¹⁴. Στο δημόσιο λόγο τους οι Εθνικόφρονες παρουσιάζονταν υποστηρικτές της πολιτικής Ζαΐμη για να μην προξενήσουν επιπλέον προβλήματα στις σχέσεις της με τους συμμάχους⁴¹⁵ αλλά σε κάθε ευκαιρία δήλωναν την οργή τους για τις επεμβάσεις της Entente στις εσωτερικές υποθέσεις της χώρας υποδεικνύοντας ως απόλυτα υπεύθυνους της κατάστασης του Φιλελευθέρους⁴¹⁶. Πίστευαν, επιπλέον, ότι ειδικά ο Ελευθ. Βενιζέλος προσπαθούσε να διαβάλει στελέχη του κόμματός τους με αποτέλεσμα να ταρασσονται οι σχέσεις τους με τους συμμάχους και να εμποδίζεται η προεκλογική τους προσπάθεια⁴¹⁷.

Το διακύβευμα των εκλογών, έτσι όπως το αντιλαμβανόταν ο αντιβενιζελικός Τύπος, παρουσιάστηκε σε πρωτοσέλιδο άρθρο του «Σκριπ». Ο λαός είχε να επιλέξει ανάμεσα σε ένα ξενικό κόμμα –δηλαδή, τους Φιλελεύθερους- και την «εθνική» παράταξη, δηλαδή τους συνασπισμένους αντιπάλους του Βενιζέλου, οι οποίοι θα μάχονταν για την υπεράσπιση της πατρίδας και των δικαιωμάτων του Θρόνου⁴¹⁸. Οι αποτελούντες την αποκαλούμενη από την εφημερίδα «εθνική» παράταξη θα μάχονταν *«ὕπέρ τῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἔθνους, ὑπέρ τῆς ἀύθυπαρξίας τοῦ Κράτους, ὑπέρ τῶν ἐλευθεριῶν τοῦ λαοῦ»* την ίδια στιγμή που το αντίπαλο κόμμα *«ἔδωσε τάς χεῖρας τοῦ Κράτους, καί ἐξεβίασε Βασιλέα καί Κυβέρνησιν νᾶ ἀποδεχθῆ καί ὑπογράψῃ τήν κατάλυσιν τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας τοῦ Κράτους»*.⁴¹⁹ Εκτός από τα «εμπρηστικά» πρωτοσέλιδα του αθηναϊκού Τύπου και τις συνεχείς επεμβάσεις των συμμαχικών δυνάμεων, οι οποίες στο μεταξύ είχαν καταπλεύσει στο λιμάνι του

⁴¹⁴ Μ. Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 212

⁴¹⁵ Εφημ. Εσπερινόν Νέον Ἄστν, 20 Αυγούστου 1916, σ. 4

⁴¹⁶ Ο Δημ. Γούναρης σε προεκλογική ομιλία στην Πάτρα ανέφερε ότι οι Φιλελεύθεροι *«δέν δυσκολεύθησαν νά κηρύξωσι τήν πατρίδα αὐτῶν ὄχι ἀνεξάρτητον, ὑποστηρίζοντες ὅτι αἱ Δυνάμεις τῆς Συνενοήσεως ἐκ συνθηκῶν κέκτηνται τό δικαίωμα τῆς ἐπεμβάσεως εἰς τά ἐσωτερικά αὐτῆς»*, Εφημ. Αστραλή, Ἔτος 16^{ον}, φ. 5725/ 22 Ιουλίου 1916, σ. 2

⁴¹⁷ Εφημ. Εσπερινόν Νέον Ἄστν, 5 Ιουλίου 1916, σ. 4

⁴¹⁸ Εφημ. Σκριπ, Ἔτος Κ', φ. 7837/ 17 Ιουνίου 1916, σ. 1

⁴¹⁹ *Ο.π.*

Πειραιά, το προεκλογικό κλίμα όξυναν και οι Σύνδεσμοι Επιστράτων⁴²⁰ που είχαν ιδρυθεί σε αρκετές πόλεις, ειδικά μετά την επιστροφή των επιστρατευμένων, με στόχο την έμπρακτη αντίσταση απέναντι στις αυθαιρεσίες της Entente αλλά και των υποστηρικτών της στον ελληνικό χώρο. Το όνομα του Γούναρη είχε εμπλακεί στις φήμες για την καθοδήγηση των Επιστράτων⁴²¹ αλλά οι ιστορικές αποδείξεις δεν μπορούν να το τεκμηριώσουν, παρά τις αποσπασματικές ενδείξεις.

Ο αρχηγός των Εθνικοφρόνων ετοίμαζε αυτήν την φορά το κόμμα του για μια σκληρή και επιθετική προεκλογική εκστρατεία, για έναν αγώνα που «θα διεξαγόταν μέχρις εσχάτων και με κάθε διαθέσιμο μέσο»⁴²². Ένα από αυτά τα «μέσα» αποτέλεσαν και τα προσφερόμενα από τη Γερμανική Πρεσβεία χρήματα, τα οποία αξιοποιήθηκαν στην εξαγορά εκδοτών εφημερίδων αλλά και τη χρηματοδότηση -αν όχι του ίδιου του Γούναρη- στελεχών των Εθνικοφρόνων. Επίσης, «αξιοποιήθηκαν» οι Σύνδεσμοι Επιστράτων, οι οποίοι παρεμπόδιζαν συγκεντρώσεις των Φιλελευθέρων, την κυκλοφορία του φιλοβενιζελικού Τύπου⁴²³ αλλά και τη μετακίνηση υποψήφιων βουλευτών⁴²⁴. Αυτές οι δράσεις συνοδεύονταν από χρήση βίας και, έτσι, τα αιματηρά επεισόδια αποτελούσαν καθημερινό φαινόμενο κατά το καλοκαίρι του 1916. Η δυναμική παρουσία των Επιστράτων προκάλεσε την αντίδραση των συμμαχικών δυνάμεων στον Πειραιά, οι οποίες προέβησαν σε αθρόες συλλήψεις στελεχών τους⁴²⁵ αλλά και των Φιλελευθέρων, οι οποίοι προσπάθησαν, χωρίς επιτυχία, να δημιουργήσουν μια παρόμοια οργάνωση.

Αντίθετα με τις δύο προηγούμενες εκλογικές αναμετρήσεις ο Γούναρης ασχολήθηκε επισταμένως με την κατάρτιση των συνδυασμών του κόμματος και είχε σχεδιάσει μια μεγάλη περιοδεία στην ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου με αρκετές δημόσιες ομιλίες. Επίσης, όλα σχεδόν τα στελέχη περιόδευσαν στις περιφέρειές τους, ακόμα και στη Μακεδονία, παρά την έντονη επιφυλακτικότητα και

⁴²⁰ Η επίσημη ονομασία της κεντρικής οργάνωσης ήταν «Πανελλήνιος Σύνδεσμος Εφεδρών» αλλά ο Τύπος της εποχής τους αναφέρει ως «Σύνδεσμος Επιστράτων» ή απλά «Επίστρατοι».

⁴²¹ Ενδεικτικά, Εφημ. Εστία, Έτος ΚΑ', φ. 8012/ 13 Ιουνίου 1916, σ. 1

⁴²² Μ. Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 216

⁴²³ Γ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916*, εκδ. «Αλεξάνδρεια», Αθήνα 1996, σσ. 65-68

⁴²⁴ Εφημ. Σκριπ, Έτος Κ', φ. 7837/ 17 Ιουνίου 1916, σ. 4. Στο δημοσίευμα αναφέρονται οι έντονες αποδοκιμασίες εναντίον του Βενιζέλου έξω από την Γαλλική Πρεσβεία, ο προπηλακισμός του Α. Μιχαλακόπουλου στο Αίγιο και ο ξυλοδαρμός πρώην υπουργού -δεν κατονομαζόταν- στην Λειβαδιά.

⁴²⁵ Εφημ. Εσπερινόν Νέον Άστυ, 22 Αυγούστου 1916, σ. 1

παρεμβατικότητα των δυνάμεων της Entente που έδρευαν στην περιοχή⁴²⁶. Στην εφημερίδα «Εσπερινόν Νέον Άστυ» -ημιεπίσημο όργανο των Εθνικοφρόνων- γίνονταν συχνές αναφορές σε συσκέψεις των κομματικών στελεχών⁴²⁷, ώστε να διαμορφώσουν την πολιτική τους απέναντι στα οξυμμένα προβλήματα της εποχής. Δεν ονοματίζονταν τα στελέχη που συμμετείχαν αλλά παρουσιαζόταν, για πρώτη φορά, ένα άτυπο όργανο αποφάσεων χωρίς, όμως, να είναι γνωστός ο βαθμός επηρεασμού των απόψεων του αρχηγού του κόμματος. Βασικός στόχος της προεκλογικής τους καμπάνιας αποτέλεσε η εκμετάλλευση της μείωσης της δημοφιλίας του Βενιζέλου, εξαιτίας των επιδοκιμαστικών δηλώσεών του σχετικά με τις επεμβάσεις των συμμάχων στις εσωτερικές υποθέσεις της χώρας. Από την άλλη οι Εθνικόφρονες παρουσιάζονταν ως υπέρμαχοι της εθνικής ανεξαρτησίας, προστάτες της συνταγματικής νομιμότητας –καταλυθείσα από τις παραβιάσεις των ξένων δυνάμεων- και διαχειριστές μιας κατάστασης για την οποία καθόλου δεν ευθύνονταν οι ίδιοι⁴²⁸.

Η είσοδος της Ρουμανίας στον πόλεμο στις 16 Αυγούστου 1916 δημιούργησε αποσχιστικές τάσεις στους Εθνικόφρονες, καθώς ο Ν. Στράτος, θεωρώντας ότι η Ελλάδα θα έπρεπε πλέον να εγκαταλείψει την πολιτική της ουδετερότητας, απέσυρε την υποστήριξή του στο κόμμα πολιτευόμενος με το δικό του πολιτικό σχήμα. Αναφέρεται, μάλιστα, ότι η είδηση για την απόφαση της Ρουμανίας δημιούργησε ταραχή σε κάποια στελέχη των Εθνικοφρόνων, όπως στον Σπ. Μερκούρη και τον Α. Καμπάνη, και προς στιγμήν προτάθηκε η κυβερνητική συνεργασία Γούναρη-Βενιζέλου. Ο Γούναρης χωρίς να ενθουσιαστεί με την ιδέα την απέρριψε την επόμενη κιάλας μέρα εμμένοντας στο δόγμα της ουδετερότητας⁴²⁹.

Ενώ τα κόμματα κορύφωναν τις προετοιμασίες τους για την εκλογική αναμέτρηση του Σεπτεμβρίου, οι συμμαχικές δυνάμεις –και κυρίως ο Γάλλος πρέσβης- απαίτησαν από τον Ζαΐμη να αναβάλλει τις εκλογές με αφορμή επεισόδια

⁴²⁶ *Ο.π.*, 6 Ιουλίου 1916, σ. 4. Η εφημερίδα επικαλούνταν μαρτυρίες ότι εμποδιζόταν η εκλογική δραστηριότητα των Εθνικοφρόνων στη Θεσσαλονίκη ενώ γινόταν λόγος και για αθρόες απελάσεις οπαδών του κόμματος από το Μακεδονικό έδαφος.

⁴²⁷ Ενδεικτικά, *Ο.π.*, 21 Αυγούστου 1916, σ. 4. Στην συγκεκριμένη σύσκεψη αποφασίστηκε η αντίδραση του κόμματος στις συλλήψεις Ελλήνων πολιτών από τα στρατεύματα της Entente.

⁴²⁸ Ο Δημ. Γούναρης σε όλες τις προεκλογικές του ομιλίες αλλά και στο συλλαλητήριο των «Επιστράτων» έκανε εκτενή ιστορική αναφορά στα γεγονότα που οδήγησαν τις δυνάμεις της Entente στα εδάφη της Ελλάδας. Επίσης, ανέφερε τις παρεμβάσεις των ξένων στην πολιτική ζωή της χώρας και στην προσπάθεια διαβολής των υποστηρικτών της ουδετερότητας εκ μέρους των Φιλελευθέρων, βλ. Εφημ. Αθήναι, Έτος ΙΔ΄, φ. 5967/ 16 Αυγούστου 1916, σ. 2

⁴²⁹ Ο αυτόπτης μάρτυρας Α. Καμπάνης περιγράφει τους διαλόγους που διημείφθησαν εκείνες τις ημέρες, βλ. Α. Καμπάνης, *Ο Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 202

εναντίον της Γαλλικής Πρεσβείας⁴³⁰. Η παραβίαση εκ μέρους της Γαλλίας των όρων του τελεσιγράφου, τους οποίους η ίδια είχε υπαγορεύσει, οι νέες συμμαχικές απαιτήσεις για παράδοση του ελέγχου των λιμανιών, των σιδηροδρόμων, των ταχυδρομείων, των τηλεγράφων και των σταθμών ασυρμάτων και η αρνητική στάση του Κωνσταντίνου απέναντι στις διαπραγματεύσεις για την συμμετοχή της χώρας στον πόλεμο⁴³¹ οδήγησε τον Ζαΐμη στην παραίτηση στις 29 Αυγούστου 1916.

⁴³⁰ Το επεισόδιο περιγράφεται στο E. Driault, *Ελλάδα και Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, εκδ. «Πελασγός», Αθήνα 1999, σσ. 227-229. Ο ιστορικός χαρακτηρίζει το περιστατικό «σκηνοθετημένο» από την γαλλική αντιπροσωπεία στην Αθήνα. Την άποψη αυτή συμμερίζονται οι περισσότεροι ιστορικοί, ενδεικτικά βλ. Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, σ. 157. Επίσης, ο E. Driault αναφέρει ότι στην σύσκεψη που λάμβανε χώρα εκείνη τη στιγμή στην Πρεσβεία οι εκπρόσωποι της Entente αξιολογούσαν ένα ανώνυμο τηλεγράφημα, το οποίο προειδοποιούσε για συγκέντρωση στρατιωτικών δυνάμεων φίλα προσκείμενων στην Γερμανία στην Κατερίνη με σκοπό την επίθεση στην Αθήνα. Η αναβολή των εκλογών οφειλόταν και στην ανησυχία που δημιούργησε αυτή η πληροφορία.

⁴³¹ Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος...» ό.π., σ. 38

4. ΟΙ ΕΘΝΙΚΟΦΡΟΝΕΣ ΧΩΡΙΣ ΤΟΝ ΦΥΣΙΚΟ ΤΟΥΣ ΑΡΧΗΓΟ

4.1. Η αντίδραση των Εθνικοφρόνων στην Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης

Στους παράγοντες πίεσης που ώθησαν τον Αλ. Ζαΐμη σε παραίτηση θα μπορούσε να προστεθεί και το κίνημα τμήματος του ελληνικού στρατού να καταλάβει τους στρατώνες στη Θεσσαλονίκη με σκοπό να προστατεύσει τη Μακεδονία από την προέλαση των Βούλγαρων. Το κίνημα της Εθνικής Άμυνας, όπως ονομάστηκε, το οποίο πραγματοποιήθηκε στις 17 Αυγούστου 1916, δεν είχε την αναμενόμενη επιτυχία, καθώς ο μεγαλύτερος όγκος του στρατεύματος παρέμεινε πιστός στην Κυβέρνηση και τον Βασιλιά, και δε θα εδραιωνόταν χωρίς τη βοήθεια της γαλλικής δύναμης της Θεσσαλονίκης⁴³². Ο ίδιος ο Βενιζέλος κατέκρινε το κίνημα ως «*πρόωρο και ανεύθυνο*»⁴³³, επειδή προτιμούσε να έχει μια πολιτική βάση και την υποστήριξη της πλειοψηφίας του στρατεύματος.

Όταν, όμως, η Βουλγαρία κατέλαβε την Ανατολική Μακεδονία και έγινε σαφές ότι ο Κωνσταντίνος θα παρέμενε σταθερός στην πολιτική της ουδετερότητας, παρόλο που η κοινή γνώμη είχε συγκλονιστεί από την παράδοση 6.500 χιλιάδων ελληνικών στρατιωτών Γερμανοβουλγαρικές δυνάμεις, ο αρχηγός των Φιλελευθέρων ανακοίνωσε στις 13 Σεπτεμβρίου τον σχηματισμό Προσωρινής Κυβέρνησης με έδρα τη Θεσσαλονίκη, η οποία θα είχε αρχικά ως μέλη τον ίδιο, τον ναύαρχο Κουντουριώτη και τον στρατηγό Δαγκλή. Σκοπό της Προσωρινής Κυβέρνησης αποτελούσε η συγκρότηση στρατού, ο οποίος θα πολεμούσε στο πλευρό των συμμάχων για την προστασία της Μακεδονίας από τους Βούλγαρους⁴³⁴, τονίζοντας, παράλληλα, ότι δεν επιθυμούσε να έλθει σε σύγκρουση με το Στέμμα⁴³⁵. Το όλο εγχείρημα ήταν εν γνώσει των συμμάχων, οι οποίοι σύντομα του παρείχαν de facto αναγνώριση αλλά δεν εγκατέλειψαν την προσπάθεια να πιάσουν τις εξελίξεις προς μια συνεργασία της Κυβέρνησης των Αθηνών με τον Βενιζέλο⁴³⁶. Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης έθεσε σταδιακά υπό τον έλεγχό της τη Μακεδονία, τα νησιά του

⁴³² Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος...» ό.π., σ. 37

⁴³³ Κ. Ζαβιτσιάνος, *Αι αναμνήσεις...* ό.π., σσ. 180-181

⁴³⁴ Τ. Veremis-Η. Gardikas-Katsiadakis, *Protagonist in politics...* ό.π., σ. 125

⁴³⁵ Σε ομιλία του στα Χανιά, στις 13 Σεπτεμβρίου 1916, απάντησε σε όσους φώναζαν αντιδυναστικά συνθήματα: «*Εύχομαι όπως τό Στέμμα, και τήν τελευταίαν έστω στιγμήν, άπαλλασσόμενον κακῶν συμβούλων και τιθέμενον επί κεφαλῆς τῶν ἔθνικῶν δυνάμεων τραπή άποφασιστικῶς πρός τήν ὁδόν, τήν ὁποίαν έπιτακτικῶς ύποδεικνύουν τά ἔθνικά συμφέροντα*», Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού...* ό.π., σ. 232

⁴³⁶ Για πιο αναλυτική παρουσίαση των διπλωματικών σχέσεων της Προσωρινής Κυβέρνησης με τις Δυνάμεις της Entente βλ. Γ. Μουρέλος, «Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και η σχέση της με τους συμμάχους», *Μνήμων* 8 (1980-2), σσ. 150-188

βορείου Αιγαίου, τα Επτάνησα, εκτός από την Κέρκυρα, την Κρήτη και τις Κυκλάδες. Με τη μετέπειτα δημιουργία «ουδέτερης ζώνης» στην περιοχή της Θεσσαλίας και της Ηπείρου ο διαχωρισμός της Ελλάδας σε δύο επικράτειες με δύο διαφορετικές κυβερνήσεις αποτέλεσε γεγονός.

Εν τω μεταξύ, η κυβέρνηση του Ν. Καλογερόπουλου⁴³⁷ (από τις 3 έως τις 27 Σεπτεμβρίου 1916), διαδόχου του Ζαΐμη, δεν αναγνωρίστηκε από τους συμμάχους αναγκάζοντας τον Βασιλιά να καλέσει στην πρωθυπουργία τον ακαδημαϊκό Σπυρίδωνα Λάμπρο, στο κυβερνητικό σχήμα του οποίου δεν υπήρχε κανένα κοινοβουλευτικό πρόσωπο⁴³⁸. Εν μέσω κρισιμότητας καταστάσεων για την Ελλάδα το Κοινοβούλιό της παρέμενε ανενεργό ήδη από τις 8 Ιουνίου χωρίς να διαφαίνεται πιθανή ημερομηνία επανασύγκλησής του, αφού οι εκλογές είχαν αναβληθεί επ' αόριστον. Όλες οι αποφάσεις που έκριναν την τύχη της χώρας λαμβάνονταν πλέον στα Συμβούλια του Στέμματος, ενώ η ενημέρωση του κοινού γινόταν μέσω κυβερνητικών ανακοινωθέντων και, δευτερευόντως, μέσω δηλώσεων και «διαρροών» προς στον Τύπο. Καθώς η χάραξη της εθνικής πολιτικής επιτελούνταν εκτός Κοινοβουλίου και κάποιες φορές χωρίς καν τη συμμετοχή του κυβερνητικού συμβουλίου, εξαιρουμένου του Πρωθυπουργού⁴³⁹, η λειτουργία των κομμάτων ως πολιτικών φορέων ατόνησε κατά το διάστημα Σεπτεμβρίου 1916-Ιουνίου 1917. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ οι Εθνικόφρονες συνεδρίαζαν τακτικά κατά το χρονικό διάστημα Ιουλίου-Αυγούστου 1916 με σκοπό να συζητούν, αρχικά, τα ζητήματα της προεκλογικής περιόδου και, εν συνεχεία, τις ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις, από το τέλος του Σεπτεμβρίου δεν αναφέρεται στον Τύπο καμία συνεδρίασή τους. Οι παλαιοκομματικοί σχηματισμοί ουσιαστικά έπαυσαν να υφίστανται και μόνο ο Δημ. Ράλλης και λίγοι βουλευτές του Νεωτερικού Κόμματος «επεβίωσαν» πολιτικά

⁴³⁷ Ο πρώτος που έλαβε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης ήταν ο Ν. Δημητρακόπουλος, ο οποίος, όμως, κατέθεσε την εντολή, επειδή μετά από συνάντηση με τους πρέσβεις των δυνάμεων της Entente αντελήφθη ότι δε θα είχε ουσιαστικά κανένα περιθώριο αυτόνομης άσκησης πολιτικής χωρίς εξωτερικές επεμβάσεις. Η εφημερίδα «Εσπερινόν Νέον Άστυ» (1 Σεπτεμβρίου 1916, σ. 4) δημοσίευσε ότι ο Ν. Δημητρακόπουλος εξέφρασε την αγανάκτησή του για το αποτέλεσμα της συνάντησης με τους πρέσβεις δηλώνοντας «*Δέν γνωρίζω, πολύ πιθανόν καί μία κυβέρνησις ἄρμοσταιακή νά ἐξυπηρετῇ τὰς περιστάσεις*».

⁴³⁸ Υπουργός Εξωτερικών Ε. Ζαλοκώστας, Εσωτερικών Α. Τσέλλος, Οικονομικών Σ. Τζανετουλέας, Εθνικής Οικονομίας Ν. Αποστολίδης, Συγκοινωνίας Ι. Αργυρόπουλος, Στρατιωτικών Ν. Δράκος, Ναυτικών, Ι. Δαμιανός, Δικαιοσύνης Τ. Ηλιόπουλος ενώ ο Πρωθυπουργός είχε αναλάβει το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, βλ. Γ. Λεονταρίτης, *Η διεθνής θέση της Ελλάδος...ό.π.*, σ. 40

⁴³⁹ Η αποδοχή ή η απόρριψη των όρων των τελεσιγράφων των εκπροσώπων της Entente αποφαιζόταν στα Συμβούλια του Στέμματος και όχι στα Υπουργικά Συμβούλια. Δεν έλειψαν και περιπτώσεις κατά τις οποίες οι σύμμαχοι διαπραγματεύονταν με τον ίδιο τον Κωνσταντίνο, βλ. Ε. Driault, *Ελλάδα και Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος...ό.π.*, σσ. 235-236

συμπορευόμενοι με την ευρύτερη αντιβενιζελική παράταξη, κύριο μέλος της οποίας αποτελούσαν οι Εθνικόφρονες.

Σε επίπεδο ηγεσίας αυτού του εκ των συνθηκών συνασπισμού παρατηρήθηκαν προστριβές, αμφισβητήσεις και καχυποψία. Ο Δημ. Γούναρης θεωρούσε τον Ν. Δημητρακόπουλο ακατάλληλο να αναλάβει την πρωθυπουργία «λόγω τῆς ἀνεπαρκoῦς ἀντιλήψεως τῶν ἐξωτερικῶν ἰδίως πραγμάτων»⁴⁴⁰. Παρόλο που ο Δημητρακόπουλος κατέθεσε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης ήταν αναμφισβήτητο ότι είχε αναβαθμιστεί ο ρόλος του μέσα στο πλαίσιο του αντιβενιζελικού στρατοπέδου. Οι διαφωνίες του Ν. Στράτου ήταν γνωστές ήδη από τα μέσα του Αυγούστου και ο Δημ. Ράλλης αμφισβητούσε τα κίνητρα της πολιτικής του Γούναρη, κατηγορώντας τον, αργότερα, για μικροκομματικές πρακτικές⁴⁴¹. Οι διαφωνίες αυτές δεν έλαβαν μεγαλύτερη έκταση λόγω των ραγδαίων εξελίξεων από τα μέσα του Σεπτεμβρίου 1916.

Πριν από τον σχηματισμό της Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης οι Εθνικόφρονες εξέφραζαν την οργή τους για την αναβολή των εκλογών, στις οποίες θεωρούσαν βέβαιη την επικράτησή τους⁴⁴². Σημαντικό ζήτημα αποτελούσαν και οι συλλήψεις από τα ξένα στρατεύματα Ελλήνων πολιτών⁴⁴³ μεταξύ των οποίων και δύο βουλευτών του κόμματος, του Σ. Κοτζαμάνη και του Δημ. Λίγδα, στη Θεσσαλονίκη από τα Γαλλικά στρατεύματα, πράξη που προκάλεσε την έντονη αντίδραση της κομματικής ηγεσίας, καθώς, μάλιστα, οι διαπραγματεύσεις για την απελευθέρωσή τους αποδεικνύονταν ιδιαίτερα χρονοβόρες⁴⁴⁴. Επίσης, η αναχώρηση του Ελευθ. Βενιζέλου από την Αθήνα για την Κρήτη συζητήθηκε σε κομματικές συνεδριάσεις αλλά δεν εκδόθηκε καμία ανακοίνωση ούτε κάποιο στέλεχος προέβη σε κάποια δήλωση σχετική με το θέμα⁴⁴⁵. Όταν, όμως, δημοσιοποιήθηκε ότι ο αρχηγός των Φιλελευθέρων θα ηγούνταν του κινήματος στη Θεσσαλονίκη, ο Δημ. Γούναρης είπε στον δημοσιογράφο και φίλο του Α. Καμπάνη «Θεώρησε τόν Βενιζέλον πολιτικόν

⁴⁴⁰ Μ. Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 222. Η ιστορικός επικαλείται το αδημοσίευτο ημερολόγιο του Γ. Στρέιτ.

⁴⁴¹ Ο Δημ. Ράλλης είπε για τον Δημ. Γούναρη ότι «δέν ενδιαφέρετο ποσῶς εἴαν παρέμενεν εἰς τήν Κυβέρνησιν... ἐκεῖνο διά τό ὅποιον ενδιαφέρετο, ἦτο νά γίνῃ Ἀρχηγός τῆς Ἀντιπολιτεύσεως», βλ. ΕΣΒ, Κ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Β' Σύνοδος (7 Οκτωβρίου 1917), σ. 30

⁴⁴² Αλ. Οικονόμου, *Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης 1859-1922: ἕνας ἄνθρωπος και μια εποχή*, εκδ. «Μ. Φραγκούλη», Αθήνα 1972, σ. 246

⁴⁴³ Εφημ. Εσπερινόν Νέον Ἄστυ, 22 Αυγούστου 1916, σ. 4

⁴⁴⁴ *Ο.π.*, 31 Αυγούστου 1916, σ. 4

⁴⁴⁵ *Ο.π.*, 12 Σεπτεμβρίου 1916, σ. 4

νεκρόν από τῆς στιγμῆς ταύτης»⁴⁴⁶. Κύκλοι των Εθνικοφρόνων εξέφραζαν την έντονη ανησυχία τους μήπως η χώρα εισέλθει στον πόλεμο χωρίς να υπάρχει κανένας εθνικός σκοπός τη στιγμή, μάλιστα, κατά την οποία όλοι οι εμπλεκόμενοι στον πόλεμο είχαν εγγυηθεί την ακεραιότητα του ελληνικού εδάφους. Η υπεράσπιση της Μακεδονίας από τους Βούλγαρους αποτελούσε, πάντα σύμφωνα με αυτούς τους κύκλους, μια ψευδή πρόφαση, επειδή τα βουλγαρικά στρατεύματα δεν εισέβαλαν στο ελληνικό έδαφος μαχόμενα κατά της Ελλάδας αλλά εναντίον ξένων στρατευμάτων, τα οποία μη σεβόμενα την ουδετερότητα της χώρας μετέβαλαν τα μακεδονικά εδάφη σε «θέατρον πολέμου»⁴⁴⁷.

Η ρητορική, κυρίως, των Εθνικοφρόνων απέναντι στην Προσωρινή Κυβέρνηση είχε ως βασικό στόχο να υποτιμήσει την αποδοχή του κινήματος από το λαό και τους στρατιώτες της Μακεδονίας⁴⁴⁸ προτάσσοντας παράλληλα τον αντιδυναστικό του χαρακτήρα⁴⁴⁹. Ο Γούναρης ήταν πεπεισμένος για την αποτυχία του βενιζελικού εγχειρήματος και θεωρούσε ότι οι δυνάμεις της Entente δε θα αναγνώριζαν αυτήν την Κυβέρνηση και δε θα επέβαλαν επ' ουδενί την επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα⁴⁵⁰. Άλλωστε υπήρχαν ακόμη πιθανότητες να βρεθεί η «χρυσή τομή» με την Entente, ώστε να παραμείνει η χώρα ουδέτερη και να ακυρωθεί εκ των πραγμάτων η προσπάθεια των κινηματιών για έξοδο της Ελλάδας τον πόλεμο⁴⁵¹. Επιπλέον, με κάθε ευκαιρία οι αντίπαλοι του Βενιζέλου τόνιζαν την νομιμοφροσύνη και την πίστη τους στο Σύνταγμα σε αντίθεση με τον βενιζελισμό, ο οποίος «είχε αποκηρύξει με το Κίνημα τη νομιμότητα και τη συνταγματική τάξη της χώρας»⁴⁵² προβαίνοντας σε μια ενέργεια πραξικοπηματική και διασπώντας την εθνική ενότητα⁴⁵³.

⁴⁴⁶ Α. Καμπάνης, *Ο Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 214

⁴⁴⁷ Εφημ. Εσπερινόν Νέον Άστν, 13 Σεπτεμβρίου 1916, σ. 4

⁴⁴⁸ Ενδεικτικά, το «Σκριπ» σχεδόν καθημερινά κατά τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο δημοσίευε πληροφορίες για την αδυναμία των «στασιαστών» να βρουν οικειοθελή υποστήριξη. Σε πρωτοσέλιδο άρθρο (Ετος Κ', φ. 7928/ 21 Σεπτεμβρίου 1916, σ. 1) με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Η γελοιογραφία τῆς ἐπαναστάσεως» ανέφερε: «ἀλλά συμβαίνει μέ τήν παράδοξον ἐπανάστασιν ἀντί νά προσκτᾶ ὀπαδούς καί συνεργάτας, νά καταρρέη καθημερινῶς ὑπό τά σκώμματα καί τούς γέλωτας τοῦ πολλοῦ κόσμου»

⁴⁴⁹ Δημ. Μπαχάρας, «Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης μέσα από τα μάτια των αντιβενιζελικών», *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης-Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων*, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 111. Ενδεικτικός και ο πρωτοσέλιδος τίτλος του «Σκριπ» (Ετος Κ', φ. 7947/ 10 Οκτωβρίου 1916, σ. 1) «Όχι πλέον αντιβουλγαρικό αλλά καθαρώς αντιβασιλικόν κίνημα».

⁴⁵⁰ *Ο.π.*, σ. 112

⁴⁵¹ *Ο.π.*

⁴⁵² Μ. Χριστοπούλου, «Φερόμεθα πρός τήν πτέρναν τοῦ ἔθνικοῦ ἐξωμότου...Η ρητορική του αντιβενιζελικού κόσμου για το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας και την Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης», *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης...ό.π.*, σ. 100

⁴⁵³ *Ο.π.*

Οι Εθνικόφρονες, ήδη από το καλοκαίρι του 1916, είχαν εκφράσει τις έντονες ανησυχίες τους για την εντατικοποίηση των συμμαχικών πιέσεων⁴⁵⁴. Η κλιμάκωση της έντασης μεταξύ της επίσημης Κυβέρνησης και της Entente, η οποία κορυφώθηκε με τα αιματηρά γεγονότα του Νοεμβρίου του 1916⁴⁵⁵, επέφερε τον αυστηρό αποκλεισμό των παραλίων της Παλαιάς Ελλάδας προξενώντας μεγάλη έλλειψη τροφίμων⁴⁵⁶ αλλά και την αίσθηση ότι οι Δυνάμεις φέρονταν στην χώρα ως ηττημένη και όχι ως ουδέτερη ή εν δυνάμει σύμμαχο. Η Entente συνέχισε την πολιτική των τελεσιγράφων προς την Ελληνική Κυβέρνηση αποσκοπώντας στην κατάσχεση σχεδόν όλου του ελληνικού στρατιωτικού οπλισμού και τον έλεγχο όλων των τηλεπικοινωνιών της Παλαιάς Ελλάδας. Η συνεργασία Κωνσταντίνου-Βενιζέλου κρίθηκε από τους ξένους παράγοντες αδύνατη και προκρίθηκε και η de jure αναγνώριση της Προσωρινής Κυβέρνησης⁴⁵⁷. Για όλες τις κακουχίες του λαού αλλά και τις ταπεινώσεις του ελληνικού κράτους ευθυνόταν, σύμφωνα με τους αντιβενιζελικούς, η τυχοδιωκτική πολιτική του Βενιζέλου και των Φιλελεύθερων. Ο επιθετικός μεγαλοϊδεατισμός του είχε απομακρύνει τη χώρα από τη σύνεση και την επιφυλακτικότητα και δεν έλειψαν περιπτώσεις παραλληλισμού της πολιτικής κατάστασης με εκείνη του 1897, όταν η Ελλάδα αντί να επεκτείνει τα σύνορά της παραλίγο να χάσει και εδάφη τα οποία κατείχε⁴⁵⁸.

Γενικά κατά την περίοδο από τον Σεπτέμβριο του 1916 έως την «απομάκρυνση» του Κωνσταντίνου τον Ιούνιο του 1917 οι Εθνικόφρονες κράτησαν την πιο άκαμπτη στάση σε σχέση με τους άλλους αντιβενιζελικούς σχηματισμούς απέναντι στις κατά καιρούς συμμαχικές απαιτήσεις. Ο Δημ. Γούναρης, όταν ο

⁴⁵⁴ Ο Γούναρης στο λόγο που εκφώνησε στο συλλαλητήριο της 15^{ης} Αυγούστου 1916 είχε αναφέρει ότι ο Βενιζέλος χρησιμοποιώντας διαβολές εναντίον των πολιτικών του αντιπάλων συμβούλευε την Entente να ασκήσει πίεση στην Ελληνική Κυβέρνηση, ώστε να εγκαταλείψει την ουδετερότητα. Προέβλεπε την ένταση των πιέσεων αλλά και τη συνέχεια των βενιζελικών «μηχανορραφιών», βλ. Εφημ. Εσπερινόν Νέον Άστυ, 15 Αυγούστου 1916, σ. 4

⁴⁵⁵ Τα γεγονότα της 18^{ης} και 19^{ης} Νοεμβρίου –γνωστά και ως «Νοεμβριανά»– αναφέρονται στην ένοπλη σύγκρουση μεταξύ ελληνικών και αγγλογαλλικών στρατευμάτων, τα οποία είχαν αποβιβαστεί στην Αττική με σκοπό τον αφοπλισμό του Κράτους της Αθήνας, και τις διώξεις των υποστηρικτών του Βενιζέλου στην Πρωτεύουσα, βλ. Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος...» ό.π., σ. 42

⁴⁵⁶ Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο που δημοσιεύτηκε στο «Εσπερινόν Νέον Άστυ» (26 Ιανουαρίου 1916, σ. 3) με τίτλο «*Ἡ πείνα λυμáίνεται όλόκληρον τήν Ἑλλάδα*» στο οποίο αναφέρεται ότι «*εἰς τόν Πύργον ἀπέθανον δύο ἐκ πείνης, ὁ δέ πληθυσμός τῆς πόλεως ἐν γένει τρώγει ἀντί ἄρτου χόρτα καί ρίζας*».

⁴⁵⁷ Γ. Μουρέλος, «*Ἡ Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης...*» ό.π., σσ. 167-170

⁴⁵⁸ Ενδεικτικά, Εφημ. Εσπερινόν Νέον Άστυ, 19 Σεπτεμβρίου 1916, σ. 1. «*Τούς πικροτάτους καρπούς τοιούτων λεονταρισμῶν τόσον ἀφθόνους κατά τό παρελθόν ὅτε, γονυκλινεῖς κατόπιν πρό τῶν ἰσχυρῶν τῆς γῆς ἐξήτοῦμεν σωτηρίαν ἀπό τῶν συνεπειῶν μιᾶς ἄφρονος ἐνεργείας, ὥστε εἴχομεν πάντα λόγον νά πιστεύωμεν ὅτι ἡ διανοητικότης ἐκείνη πρός τήν ὁποίαν ὀφείλομεν τόν ἰσχυρότατον κόλαφον τοῦ 1897 εἶχε ἐκλείψει*».

Κωνσταντίνος ήταν πρόθυμος να προβεί σε υποχωρήσεις προκειμένου να εξομαλυνθεί η κατάσταση με τους συμμάχους, του είπε με δυσφορία: «*Μή νομίζετε ὅτι διὰ τῶν ὑποχωρήσεών σας θ' ἀποφύγετε τήν σύγκρουσιν, θέλουν ὅπωςδήποτε νά συγκρουσθοῦν μαζί σας, νά σάς ἐκτοπίσουν. Μή ματαιοπονεῖτε*»⁴⁵⁹. Τασσόταν υπέρ της άποψης για άπόρριψη των συμμαχικών τελεσιγράφων με τίμημα ακόμα και τον πόλεμο, επειδή ο ουσιαστικός αφοπλισμός της χώρας «*προδίκαιζε τις εξελίξεις για την εξωτερική πολιτική και καταδίκαιζε το μέλλον της βασιλικής παράταξης*»⁴⁶⁰. Είχε προτείνει, μάλιστα, να μελετηθεί η δυνατότητα στρατιωτικής αντίδρασης, αφού εξεταστεί και ενδεχόμενη συνεργασία με τις γερμανικές δυνάμεις της Μακεδονίας. Σύντομα, όμως, αναδιπλώθηκε, καθώς τα στοιχεία του Γενικού Επιτελείου Στρατού δεν άφηναν περιθώρια για σκέψεις πολεμικής αντιπαράθεσης με την Entente.

Ενώ ο Γούναρης αποποιήθηκε των σκέψεων περί πολέμου εναντίον της Entente, εντούτοις ποτέ δεν υποχώρησε στο ζήτημα επιστροφής του Ελευθ. Βενιζέλου στην Αθήνα και τον σχηματισμό κυβέρνησης από εκείνον. Όταν το Φεβρουάριο του 1917 έμαθε ότι μια ομάδα εκατό περίπου αντιβενιζελικών βουλευτών, ανάμεσα στους οποίους και πολλοί Εθνικόφρονες, είχαν την πρόθεση να ζητήσουν επισήμως τη συγκρότηση μιας Κυβέρνησης αποδεκτής από τις συμμαχικές δυνάμεις, έστω και με αρχηγό τον Βενιζέλο, εμφανίστηκε σε μια από τις συνεδριάσεις τους και επικαλούμενος λόγους εθνικού συμφέροντος τους έπεισε να μην δώσουν συνέχεια σε αυτήν την ενέργειά τους⁴⁶¹.

Η Κυβέρνηση Λάμπρου παρέμεινε στην εξουσία μέχρι τις 21 Απριλίου 1916, όταν κι αντικαταστάθηκε από ένα νέο κυβερνητικό σχήμα με πρωθυπουργό και πάλι τον Αλ. Ζαΐμη, ο οποίος όμως βρέθηκε προ ειλημμένων αποφάσεων: «*Ὁ Βασιλεύς Κωνσταντῖνος ἔπρεπε νά ἀπέλθῃ ἐξ Ἑλλάδος καί ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος ἔπρεπε νά ἐπανέλθῃ εἰς τάς Ἀθήνας*»⁴⁶². Η ιδέα περί απομάκρυνσης του Βασιλιά είχε υποστηριχτεί από τη Γαλλία ήδη μετά τα γεγονότα του Νοεμβρίου του 1916, την ίδια στιγμή που και η Προσωρινή Κυβέρνηση κήρυττε τον Κωνσταντίνο έκπτωτο του

⁴⁵⁹ Α. Καμπάνης, *Ο Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 226

⁴⁶⁰ Μ. Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 225

⁴⁶¹ Ο Κ. Σοκόλης, εκ των πρωτεργατών τη κίνησης, ανέφερε: «*Συνήλθομεν εἰς μίαν αἴθουσαν τῆς Βουλῆς περί τοῦς 100 βουλευταί. Ἄλλ' εἰς τήν συνέλευσιν ἐκείνην προσήλθε ὁ κ. Γούναρης, ὁ ὁποῖος ἐξώρκισε τοῦς βουλευτάς, χάριν ὑψίστων συμφερόντων τῆς Πατρίδος, ν' ἀποφύγωσι τήν συζητηθεῖσαν παρ' ἡμῶν πρότασιν*», βλ. ΕΣΒ, Κ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Β' Σύνοδος, (7 Οκτωβρίου 1917), σ. 632

⁴⁶² Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, σ. 200

θρόνου⁴⁶³. Οι Βρετανικές επιφυλάξεις άρχισαν να κάμπτονται από τις αρχές του Απριλίου του 1917 αλλά η τελική απόφαση λήφθηκε στις 16 Μαΐου.

Στις 29 Μαΐου 1917 επιδόθηκε συμμαχικό τελεσίγραφο με το οποίο απαιτούνταν η παραίτηση του Κωνσταντίνου υπέρ ενός εκ των νεώτερων γιων του, με αντάλλαγμα την άρση του αποκλεισμού και την αποκατάσταση της εθνικής ενότητας⁴⁶⁴. Την ίδια μέρα, στο Συμβούλιο του Στέμματος ο Δημ. Γούναρης τάχθηκε με σθένος εναντίον του ενδεχόμενου παραίτησης του Βασιλιά και υπέρ της απόρριψης του τελεσιγράφου, με το αιτιολογικό ότι τυχόν αποδοχή του θα αποτελούσε ένα κακό προηγούμενο αυθαίρετης παρέμβασης των ευρωπαϊκών δυνάμεων στις εσωτερικές καταστάσεις της Ελλάδας⁴⁶⁵. Αντιλαμβανόμενος, όμως, ότι ο Κωνσταντίνος είχε ήδη λάβει την απόφασή του, τον συμβούλεψε να μην χρησιμοποιήσει στο διάγγελμα της αποχώρησής του τη λέξη «παραίτηση»⁴⁶⁶, αφήνοντας, έτσι, ανοικτό το ενδεχόμενο της επανόδου⁴⁶⁷ εκμεταλλευόμενος την πληροφορία ότι το τελεσίγραφο δεν είχε την ομόφωνη στήριξη των συμμάχων, καθώς η Βρετανία προέκρινε την απομάκρυνσή του μόνο κατά τη διάρκεια του πολέμου⁴⁶⁸. Στον θρόνο ανέβηκε ο δευτερότοκος γιος του Κωνσταντίνου, Αλέξανδρος⁴⁶⁹, ενώ στις 2 Ιουνίου αναχώρησε από την Ελλάδα η βασιλική οικογένεια. Στις 11 του ίδιου μήνα παραιτήθηκε ο Αλ. Ζαΐμης και στις 13 ορκίστηκε Πρωθυπουργός ο Ελευθ. Βενιζέλος.

4.2. Ο Δημήτριος Γούναρης στην εξορία

Οι φήμες για επικείμενη σύλληψη του Δημ. Γούναρη είχαν δημοσιευτεί στον Αθηναϊκό Τύπο ήδη από την ημέρα της ανακοίνωσης της απομάκρυνσης του Βασιλιά⁴⁷⁰. Στις 4 Ιουνίου του 1917 υποβλήθηκαν στην Κυβέρνηση κατάλογοι

⁴⁶³ Ανακοινωθέν της Προσωρινής Κυβέρνησης προς τους κυβερνητικούς της αντιπροσώπους στις 24 Νοεμβρίου 1916, στο Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού...ό.π.*, σ. 253

⁴⁶⁴ Διάγγελμα προς τον ελληνικό λαό του διορισμένου από τις δυνάμεις της Entente Υπατου Αρμοστή και «κομιστή» του τελεσιγράφου C.C. Jonnarts, όπως δημοσιεύτηκε στην Εφημ. Εστία, Έτος ΚΓ', φ. 8211/2 Ιουνίου 1917, σ. 3

⁴⁶⁵ Ν. Νικολόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 228

⁴⁶⁶ Ο Κωνσταντίνος όντως αναφέρθηκε στην απομάκρυνσή του χρησιμοποιώντας τη φράση «*ἀναχωρῶ ἐκ τῆς ἀγαπημένης μου πατρίδος*», βλ. Εφημ. Εμπρός, Έτος 21^ο, φ. 7409/31 Μαΐου 1917, σ. 1. Αλλά και στις αποχαιρετιστήριες ακροάσεις που έλαβαν χώρα στα ανάκτορα του Τατοΐου χρησιμοποίησε την έκφραση «*ἀποχωρῶν ἐκ τοῦ θρόνου*», βλ. Εφημ. Εσπερινον Νέον Άστυ, 31 Μαΐου 1917, σ. 2

⁴⁶⁷ Μ. Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 230

⁴⁶⁸ Γ. Μουρέλος, «Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης...» ό.π., σσ. 178-179

⁴⁶⁹ Παρακάμφθηκε ο μεγαλύτερος γιος του Κωνσταντίνου, Γεώργιος, επειδή θεωρούνταν ότι είχε τις ίδιες πολιτικές ιδέες με τον πατέρα του.

⁴⁷⁰ Εφημ. Εσπερινόν Νέον Άστυ, 30 Μαΐου 1917, σ. 2. Η ίδια εφημερίδα μόλις την επόμενη μέρα αποφαίνεται ότι είναι ανακριβή τα περί απελάσεως του Δημ. Γούναρη, βλ. *Ο.π.*, 1 Ιουνίου 1917, σ. 4

ονομάτων πολιτικών και στρατιωτικών προσώπων, τα οποία θα απελευθύνονταν ή θα τίθεντο σε επιτήρηση⁴⁷¹. Στον κατάλογο των απελευνομένων συμπεριλαμβάνονταν ο αρχηγός των Εθνικοφρόνων και οι εκλεγμένοι Εθνικόφρονες βουλευτές Γ. Πεσματζίδη και Γ. Μερκούρης, οι οποίοι με συμμαχικό πλοίο μεταφέρθηκαν στην Κορσική, ενώ στον αντίστοιχο των τιθέμενων σε επιτήρηση -οι οποίοι θα απομακρύνονταν από την Ηπειρωτική Ελλάδα μέχρι το τέλος τους πολέμου- περιλαμβάνονταν ο Γ. Μπαλατζής. Σύμφωνα με τον Μάλλωση, μια μέρα πριν την αποχώρηση από την Ελλάδα ο Γούναρης παρουσιαζόταν σίγουρος για την ορθότητα της πολιτικής του, καθώς σε μια επιστολή του προς τον Κ. Κανελλόπουλο έγραψε: «Ήτο εκπλήρωσις ἐπιβεβλημένου καθήκοντος. Τά μαρτύρια, τά όποία ύπέστην καί όσα άκόμη θά ύποστῶ, αύξάνουν τήν σπουδαιότητα αύτοῦ τοῦ καθήκοντος»⁴⁷². Επίσης, σε ανακοίνωση προς τους Πατρινοὺς εκλογεῖς του, την οποία έδωσε στη δημοσιότητα στις 7 Ιουνίου 1917, εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του σε όλους, όσοι στήριξαν το κόμμα των Εθνικοφρόνων, τονίζοντας για ακόμη μία φορά την ακλόνητη πίστη του στο δίκαιο του αγώνα του⁴⁷³.

Ο Βενιζέλος, παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις του απεσταλμένου της Entente, C. Jonnart⁴⁷⁴, είχε προαναγγείλει την εκκαθάριση της κρατικής μηχανής από τα βασιλικά στοιχεία, έτσι ώστε να επιταχυνθεί η εφαρμογή της πολιτικής του χωρίς να αντιμετωπίσει προσκόμματα⁴⁷⁵. Άμεσα με την ανάληψη της εξουσίας νομοθέτησε την προσωρινή άρση της μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων προετοιμάζοντας με αυτόν τον τρόπο το έδαφος για την αποπομπή από την εκπαίδευση, τη δικαιοσύνη, το στράτευμα ακόμα και από την Εκκλησία των υποστηρικτών του Βασιλιά⁴⁷⁶. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντασσόταν και η απομάκρυνση των ηγετικών μορφών της αντιπολίτευσης⁴⁷⁷. Ο Δημ. Γούναρης δεν ήταν απλά μόνο ο αρχηγός του μεγαλύτερου

⁴⁷¹ Ο.π., 5 Ιουνίου 1917, σ. 4

⁴⁷² Ι. Μάλλωση, *Η πολιτική ιστορία του Δημητρίου Π. Γούναρη*, εκδ. «Νέα Εποχή», τόμ. 1 (1902-1920), Αθήνα 1926, σσ. 437-438

⁴⁷³ Ολόκληρη η ανακοίνωση στο Δ. Χρονόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 259

⁴⁷⁴ «Έλληνες! Η ώρα της συμφιλίωσης έφθασεν. Η περιουσία καί η έλευθερία πάντων θά προστατευθῆ», από το διάγγελμα του C. Jonnart προς τον ελληνικό λαό, βλ. Εφημ. Εστία...ό.π.

⁴⁷⁵ W. Edgar, «Οι Εκκαθαρίσεις του 1917: Η σημασία τους για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου», *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, εκδ. «Φιλιππότη», Αθήνα 1980, σσ. 530-531

⁴⁷⁶ Υπολογίζεται ότι κατά τη διάρκεια της τριετίας 1917-1920 απολύθηκαν 6500 δημόσιοι υπάλληλοι και 2300 περίπου αξιωματικοί του στρατού και του ναυτικού αποστρατεύθηκαν ή τέθηκαν σε διαθεσιμότητα, βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του ...ό.π.*, σ. 235

⁴⁷⁷ Ο Ε. Ρέπουλης, αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης, σε επιστολή προς τον Ελευθ. Βενιζέλο ανέφερε: «παρεκάλεσα τόν κ. Jonnart όπως μου επιτρέψη νά τοῦ ύποβάλω πίνακα προσώπων, άτινα κατά γενικήν γνώμην πρέπει νά απομακρυνθούν». Ολόκληρη η επιστολή στο Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, σσ. 214-215

κομματικού σχηματισμού που αντιπολιτευόταν τις απόψεις του Βενιζέλου αλλά είχε συνδεθεί τόσο με τις αντιλήψεις του Βασιλιά, ώστε να κατηγορείται ότι αποτελούσε ένα φερέφωνο του Θρόνου⁴⁷⁸. Αντίθετα, οι άλλοι αρχηγοί των κομμάτων εκείνης της περιόδου, όπως ο Ν. Στράτος, ο Ν. Δημητρακόπουλος ακόμα και ο Δημ. Ράλλης, ο οποίος είχε λίγους πολιτικούς φίλους, επειδή είχαν διαφοροποιηθεί από την σκληρή πολιτική γραμμή των Εθνικοφρόνων, απέφυγαν τις διώξεις.

Ένα από πρώτα μέληματα του Ελευθ. Βενιζέλου ήταν η επαναδραστηριοποίηση του Κοινοβουλίου, καθώς επιθυμούσε την έγκρισή του για να κηρύξει επισήμως την Ελλάδα σε εμπόλεμη κατάσταση απέναντι στις Κεντρικές Δυνάμεις αλλά και για να τονίσει την αντίθεση της νέας διακυβέρνησης σε σχέση με τις αντίστοιχες που άσκησαν εξουσία χωρίς την σύγκληση της Εθνικής Αντιπροσωπείας⁴⁷⁹. Όπως, όμως, ήταν φυσικό ο αρχηγός των Φιλελευθέρων θεωρούσε αδύνατη την συνύπαρξή του με την Βουλή του Δεκεμβρίου του 1916, καθώς, μάλιστα, την είχε κατηγορήσει ότι δεν εκφράζει την πραγματική βούληση του ελληνικού λαού. Υπήρξε η σκέψη διεξαγωγής εκλογών για την ανάδειξη νέας Βουλής αλλά τελικά προκρίθηκε η λύση της «αναβίωσης» του Κοινοβουλίου του Μαΐου του 1915⁴⁸⁰, με την αιτιολογία ότι είχε διαλυθεί παράνομα και αντισυνταγματικά⁴⁸¹. Σημαντικό ρόλο στην τελική απόφαση διαδραμάτισε και η έντονη αμφιβολία των συμμάχων για το αποτέλεσμα της εκλογικής διαδικασίας⁴⁸², καθώς δεν συμερίζονταν την αισιοδοξία των Φιλελευθέρων για την έκβαση των εκλογών.

Ταυτόχρονα με τη δημοσιοποίηση των προθέσεων για σύγκληση του Κοινοβουλίου του 1915, εγέρθηκε στο κόλπους της αντιπολίτευσης το ζήτημα της συμμετοχής της στις συνεδριάσεις. Με πρωτοβουλία του Δημ. Ράλλη πραγματοποιήθηκαν συσκέψεις μεταξύ των κομμάτων που αντιπολιτεύονταν την Κυβέρνηση με σκοπό τον συντονισμό της δράσης τους και τη λήψη μιας κοινής απόφασης⁴⁸³. Στην πρώτη από αυτές, στην οποία δεν παρέστη ο αρχηγός του

⁴⁷⁸ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...* ό.π., σ. 939

⁴⁷⁹ Ο Θεμ. Σοφούλης στην πρώτη ομιλία του μετά την εκλογή του ως Προέδρου της Βουλής δήλωσε: «*Η σύγκλησις τῆς Βουλῆς τῆς 31^{ης} Μαΐου τερματίζει τὴν ἔκρυθμον καὶ ἔκθεσμον πολιτειακὴν κατάστασιν καὶ ἐπαναφέρει τὴν ἰσχύν καὶ τὸ κύρος τῶν συνταγματικῶν θεσμῶν*», βλ. Εφημ. Σκριπ, Έτος Κ', φ. 8237/ 20 Ιουλίου 1917, σ. 1

⁴⁸⁰ «*Πρέπει νά σημειώσω ὅτι εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ κ. Jonnart ἀντιπαλαίουν ἀκόμη ἡ ἰδέα τῆς συγκλήσεως τῆς Βουλῆς τῆς 31^{ης} Μαΐου καὶ ἡ τῆς ἐνεργείας νέων ἐκλογῶν*», Επιστολή Ρέπουλη στον Βενιζέλο, στο Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ Ἱστορία...* ό.π., σ. 215

⁴⁸¹ Εστία, Έτος ΚΓ', φ. 8212/ 3 Ιουνίου 1917, σ. 1

⁴⁸² «*Δέν θεωρῶ ἀπίθανον νά παρεστάθῃ εἰς αὐτόν (δηλ. τον Jonnart) ὡς ἀμφίβολος ἡ πλειονοψηφία του Βενιζελισμοῦ ἐν τῇ κοινῇ γνώμῃ*», βλ. Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ Ἱστορία...* ό.π., σ. 215

⁴⁸³ Εφημ. Εμπρός, Έτος 21^ο, φ. 7445/ 6 Ιουλίου 1917, σ. 3

Προοδευτικού Κόμματος, Ν. Δημητρακόπουλος, αντιπαρατέθηκαν δύο απόψεις. Η πρώτη, υπέρμαχοι της οποίας ήταν ο Ράλλης και ο Στράτος, ανέφερε ότι οι ιδιάζουσες καταστάσεις επέβαλλαν στην αντιπολίτευση να προσέλθει και να συμμετέχει στη Βουλή, ώστε να είναι σε θέση να διαμαρτυρηθεί για το αντισυνταγματικό καθεστώς και να προσπαθήσει να αποτρέψει άλλες έκνομες νομοθετικές ενέργειες⁴⁸⁴. Η αντίθετη άποψη, υποστηριζόμενη από τον Δραγούμη και τον Λεβίδη, τόνιζε ότι η παρουσία και μόνο των βουλευτών θα νομιμοποιούσε την σύγκληση του Κοινοβουλίου και επομένως η αντιπολίτευση θα έπρεπε να απέχει τελείως⁴⁸⁵.

Μετά τον εκτοπισμό του αρχηγού, Δημ. Γούναρη, το κενό στην ηγεσία των Εθνικοφρόνων καλύφθηκε από μια επιτροπή με μέλη τους Χ. Βοζίκη, Σπ. Στάη. Π. Πρωτοπαπαδάκη, Γ. Μπαλατατζή και Π. Τσαλδάρη⁴⁸⁶. Στην πρώτη συνάντηση της αντιπολίτευσης το κόμμα εκπροσώπησε ο Π. Τσαλδάρης, ο οποίος στην τοποθέτησή του, επεσήμανε ότι οι Εθνικόφρονες, *«τό δεινότερον πληγέν εκ τής καταστάσεως κόμμα»*, θα αποφάσιζε για τη στάση που θα κρατούσε απέναντι στο Κοινοβούλιο σε ειδική σύσκεψη, αφού συγκεντρώνονταν οι βουλευτές από την περιφέρεια⁴⁸⁷. Ο βουλευτής Θεσσαλονίκης του κόμματος Δημ. Λόντος, όμως, τόνισε ότι δεν έπρεπε να εγκαταλείψουν τον αγώνα και τον λαό αλλά προσερχόμενοι στο Κοινοβούλιο να αγωνιστούν *«κατά τῶν συμβάντων μοναδικῶν ἐκτρόπων καί τῶν συμβησομένων»*⁴⁸⁸. Η στάση του Λόντου έβρισκε σύμφωνους όλους τους βουλευτές της Μακεδονίας, οι οποίοι συσχεπτόμενοι αποφάσισαν να συμμετέχουν στις εργασίες της Βουλής, για να γνωστοποιήσουν την δραματική κατάσταση, στην οποία βρισκόνταν οι περιοχές της Βορείου Ελλάδας⁴⁸⁹. Με δεδομένο ότι ο συντριπτικά μεγάλος αριθμός βουλευτών της Μακεδονίας είχαν εκλεγεί το Μάιο του 1915 με το «ψηφοδέλτιο» των Εθνικοφρόνων γίνεται κατανοητό ότι το ισχυρότερο αντιπολιτευτικό κόμμα της εποχής δέχτηκε ακόμα ένα «πλήγμα».

Η Βουλή ξεκίνησε τις εργασίες της στις 12 Ιουλίου 1917 και μία εβδομάδα αργότερα εξελέγη ο Θεμ. Σοφούλης⁴⁹⁰ Πρόεδρος του Σώματος, με την παρουσία λίγων αντιπολιτευόμενων βουλευτών. Οι Εθνικόφρονες σε σύσκεψη, η οποία έλαβε

⁴⁸⁴ Ο.π.

⁴⁸⁵ Ο.π.

⁴⁸⁶ Μ. Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 244

⁴⁸⁷ Εφημ. Σκριπ, Έτος Κ', φ. 8223/ 6 Ιουλίου 1917, σ. 2

⁴⁸⁸ Ο.π.

⁴⁸⁹ Εφημ. Εμπρός...ό.π.

⁴⁹⁰ Ο Θεμ. Σοφούλης έλαβε 180 ψήφους από 194 παρόντες βουλευτές. 2 ψήφους έλαβε ο σοσιαλιστής υποψήφιος Ι. Σίδερης ενώ υπήρξαν 3 λευκά και 9 ψηφοδέλτια στα οποία αναγραφόταν η λέξη «ανεξάρτητος», βλ. Εφημ. Σκριπ, Έτος Κ', φ. 8237/ 20 Ιουλίου 1917

χώρα υπό την προεδρεία του Π. Τσαλδάρη είχαν αποφασίσει να μην παρουσιαστούν στο Κοινοβούλιο και τη στάση αυτή κράτησαν όλοι οι βουλευτές της Παλαιάς Ελλάδας σχεδόν μέχρι το 1920⁴⁹¹. Οι υπόλοιποι αντιπολιτευόμενοι σχηματισμοί παρουσιάστηκαν μετά την συγκρότηση της Βουλής σε σώμα για να διαμαρτυρηθούν για την «έκνομη» κατάσταση απέχοντας από την ψηφοφορία για τον Πρόεδρο. Στη συνέχεια, μια ομάδα οπαδών του Ράλλη⁴⁹², ο Ν. Στράτος, ο Αθαν. Ευταξίας, σχεδόν όλοι οι υποστηρικτές του Ν. Δημητρακόπουλου και Εθνικόφρονες της Μακεδονίας παρουσιάζονταν στη συνεδριάσεις της Βουλής, καθώς τη θεωρούσαν θεσμό επαναστατικού καθεστώτος, παραβλέποντας γι' αυτόν τον λόγο τις συνταγματικές τους διαφωνίες, αλλά και διότι δεν ήθελαν να αρνηθούν στη Κυβέρνηση την υποστήριξή τους στην εξωτερική πολιτική⁴⁹³. Γενικά, η αντιπολίτευση ελάχιστα συμμετείχε στις συζητήσεις και απείχε από τις περισσότερες ψηφοφορίες⁴⁹⁴.

Κατά το πρώτο δεκαπενθήμερο των συνεδριάσεων της λεγόμενης «Βουλής των Λαζάρων» κυβέρνηση και αντιπολίτευση παρουσίασαν τις απόψεις τους για τα αίτια του Εθνικού Διχασμού⁴⁹⁵. Στις 20 Ιουλίου 1917 κηρύχθηκε στρατιωτικός νόμος και με μια σειρά νομοθετημάτων επιχειρούνταν να νομιμοποιηθεί εκ των υστέρων η αναγκαστική εκτόπιση των αντιφρονούντων αλλά και η διώξη των «φιλοβασιλικών» δημόσιων λειτουργών⁴⁹⁶. Επίσης, παραπέμφθηκαν για δίκη σε ειδικό δικαστήριο βάσει του νόμου περί ευθύνης υπουργών τα μέλη των Κυβερνήσεων Σκουλούδη⁴⁹⁷, Λάμπρου και Γούναρη⁴⁹⁸. Η δίκη του Σκουλούδη ξεκίνησε αλλά δεν τελείωσε, καθώς με τις εκλογές του 1920 άλλαξε η Κυβέρνηση, του Λάμπρου δεν ξεκίνησε ποτέ ενώ στην περίπτωση του Γούναρη δεν κατατέθηκε ούτε καν η έκθεση της ανακριτικής επιτροπής για την στοιχειοθέτηση κατηγορίας⁴⁹⁹.

Ο Δημ. Γούναρης στο Αιάκειο της Κορσικής δεν ήταν δυνατόν να έχει σαφή πληροφόρηση για τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα, αν και παρακολουθούσε τον γαλλικό Τύπο. Μια όμως είδηση, η οποία δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Νέα Κορσική», η οποία ανέφερε ότι ο Βενιζέλος θα προέβαινε σε διώξεις όλων, όσοι

⁴⁹¹ Μ. Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης...* ό.π., σ. 236

⁴⁹² Ο ίδιος ο Δημ. Ράλλης εμφανιζόταν σπάνια στη Βουλή, βλ. Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος...» ό.π., σ. 51

⁴⁹³ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...* ό.π., σ. 919

⁴⁹⁴ Γ. Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος...» ό.π., σ. 50

⁴⁹⁵ *Ο.π.*, σ. 51

⁴⁹⁶ Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του ...* ό.π., σσ. 234-235. Ούτε η κήρυξη του στρατιωτικού νόμου δεν άφηνε περιθώρια για τη λήψη των συγκεκριμένων μέτρων.

⁴⁹⁷ Ο μόνος που δεν παραπέμφθηκε ήταν ο Π. Κουντουριώτης.

⁴⁹⁸ Εξαίρουμένου του Γ. Χρηστάκη-Ζωγράφου.

⁴⁹⁹ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...* ό.π., σ. 230

κρίνονταν ύποπτοι για «αντιβενιζελισμό», αποτέλεσε το έναυσμα για τη σύνταξη μιας μακροσκελούς επιστολής προς τον Γάλλο Πρωθυπουργό G. Clemenseau. Σε αυτή⁵⁰⁰ διατύπωνε σαφείς κατηγορίες για την πολιτική της Entente ως προς τα ελληνικά πράγματα⁵⁰¹ και αμφισβητούσε την συνταγματικότητα της Κυβέρνησης Βενιζέλου, επειδή ούτε είχε προέλθει από την πλειοψηφία του λαού ούτε είχε προχωρήσει στην διενέργεια εκλογών για να διευκρινιστεί η άποψη των Ελλήνων πολιτών. Επιπλέον, διαμαρτυρόταν σε υψηλούς τόνους για τις διώξεις των αντιφρονούντων -οι οποίες θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «φρικαλεότητες»- εντούτοις δεν είχαν κάμψει το φρόνημα της λαϊκή αντίστασης. Η αυστηροί περιορισμοί που του είχαν επιβάλει οι γαλλικές αρχές τον ώθησαν σε απόδρασή από το Αιάκειο προς το Κάλιαρι της Ιταλίας τον Νοέμβριο του 1918 και, έπειτα, τη Σιένα τον Ιούνιο του 1919, γεγονός το οποίο του έδωσε τη δυνατότητα ελεύθερης μετακίνησης και καλύτερης ενημέρωσης για τις ελληνικές πολιτικές εξελίξεις⁵⁰².

Από τον Αύγουστο του 1917 έως και τον Μάιο του 1919 το κόμμα των Εθνικοφρόνων δεν έχει να παρουσιάσει καμία πολιτική δραστηριότητα. Η ισχύς του στρατιωτικού νόμου, η λογοκρισία⁵⁰³ και η αποχή των βουλευτών του κόμματος από τις εργασίες του Κοινοβουλίου δικαιολογούσαν έως ένα βαθμό την έλλειψη ουσιαστικού πολιτικού λόγου⁵⁰⁴. Ο εκτοπισμός του Π. Τσαλδάρη τον Ιανουάριο του 1918 στην Ύδρα και μετά στην Σκόπελο είχε προσθέσει ακόμα ένα εμπόδιο στην επιτροπή, η οποία ήταν υπεύθυνη για τη διοίκηση των Εθνικοφρόνων. Άλλωστε, κρίνοντας εκ των υστέρων, κανένα από τα μέλη που την απάρτιζαν δεν μπόρεσε να αναδειχτεί σε καθοδηγητή και να αναπληρώσει το κενό του αρχηγού. Ο Τσαλδάρης έβαλε ως προτεραιότητα της πολιτικής του την αποκατάσταση του δικαίου και της συνταγματικότητας, η οποία είχε παραβιαστεί, κατά την άποψή του, από την βενιζελική κυβέρνηση⁵⁰⁵.

⁵⁰⁰ Α. Καμπάνης, *Ο Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σσ. 257-566

⁵⁰¹ Για την απόφαση των Δυνάμεων να τον εξορίσουν ο Δημ. Γούναρης έγραφε «ή διαμαρτυρία μου στερουμένη οίασδήποτε ύλικής δύναμεως, δέ θά ήδύνατο νᾶ ίσοφαρίση τήν ύλικήν, ήν διέθετον οί έκτελέσαντες τό κατ' έμοῦ ληφθέν μέτρον, νᾶ επίτύχωσιν τῶν σκοπῶν αὐτῶν, σκοπῶν οὐδέν κοινόν έχόντων πρός ὄ, τι συνήθως λέγεται δίκαιον καί Δικαιοσύνη», βλ. Α. Καμπάνης, *Ο Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 258

⁵⁰² Μ. Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 238

⁵⁰³ ΕΣΒ, Κ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Β' Σύνοδος (25 Ιουλίου 1917), σ. 20. Στις εφημερίδες δεν επιτρεπόταν να γράφουν ό,τι λεγόταν στη Βουλή αλλά θα δημοσιεύονταν τα επίσημα πρακτικά, τα οποία θα συντάσσονταν υπό την ευθύνη του Προεδρείου και της πλειοψηφίας της Βουλής.

⁵⁰⁴ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, σσ. 315-316

⁵⁰⁵ «Τί νά τά κάμωμεν τά νομικά, τί νά τήν κάμωμεν τήν δικαιοσύνην, είς μίαν χώραν, είς τήν όποίαν τό δίκαιον έπαυσε νά ύφίσταται καί ν' άναγνωρίζεται;», Δ. Σβολόπουλος, *Παναγής Τσαλδάρης*, εκδ «Πυρσός», Αθήνα 1946, σ. 43

Το Μάιο του 1919 η διοικούσα επιτροπή του κόμματος των Εθνικοφρόνων συναντήθηκε με τον Ν. Καλογερόπουλο και τον Ν. Στράτο για να εξεταστεί η πιθανότητα εκλογικής συνεργασίας στις προσεχείς εκλογές. Παρά την αρχική συμφωνία δεν προέβησαν σε καμία ανακοίνωση, επειδή οι εκλογές δεν επρόκειτο να γίνουν σε άμεσο χρόνο και τα ζητήματα που αφορούσαν κρίσιμες υποθέσεις εξωτερικής πολιτικής ήταν σε εκκρεμότητα. Τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, μετά την ανακοίνωση εκ μέρους της Κυβερνήσεως του πιθανού χρόνου των εκλογών κρίθηκε σκόπιμο να κληθούν και οι υπόλοιπες αντιπολιτευόμενες ομάδες καθώς και επιφανείς ανεξάρτητοι πολιτευόμενοι⁵⁰⁶. Στις 24 του μήνα εξεδόθη επίσημο ανακοινωθέν, το οποίο επιβεβαίωνε ότι στην πολιτική αυτή σύμπραξη συμμετείχαν όλοι οι αντιπολιτευόμενοι σχηματισμοί, με εξαίρεση το Προοδευτικό Κόμμα του Ν. Δημητρακόπουλου⁵⁰⁷. Επισημαινόταν, επίσης, ότι η συμφωνία επήλθε στη βάση ενός κοινού προγράμματος, το οποίο θα ανακοινωνόταν «κατά άρμόδιον χρόνον». Για την προετοιμασία και τον συντονισμό του αγώνα είχε καταρτιστεί ένα επταμελές Κεντρικό Συμβούλιο με μέλη τους Εθνικόφρονες Π. Τσαλδάρη, ο οποίος είχε επανέλθει από τη Σκόπελο, Χ. Βοζίκη, Γ. Μπαλτατζή καθώς και τους Ν. Τριανταφυλλάκο, Ι. Δραγούμη, Ν. Καλογερόπουλο και Ν. Στράτο⁵⁰⁸.

Στις αρχές Μαρτίου του 1920 συγκλήθηκε συνέλευση των Εθνικοφρόνων στην οποία συμμετείχαν είτε αυτοπροσώπως είτε διά πληρεξουσίων εβδομήντα τέσσερα (74) μέλη, τα οποία, αφού ενημερώθηκαν διεξοδικά από τον Π. Τσαλδάρη για τις συνεννοήσεις με τους άλλους αντιβενιζελικούς σχηματισμούς, ενέκριναν τις μέχρι τότε ενέργειες της διοικούσας επιτροπής⁵⁰⁹. Την ίδια περίπου περίοδο τα συνεργαζόμενα κόμματα αποφάσισαν να υιοθετήσουν άλλου είδους οργάνωση, ώστε να καταστήσουν φανερότερο το «ένιαϊον τῆς διοικήσεως»⁵¹⁰ διευρύνοντας το Κεντρικό Συμβούλιό τους, το οποίο κατέστη δεκαεξαμελές, και λαμβάνοντας, παράλληλα, τον τίτλο «*Ηνωμένη Αντιπολίτευσις*»⁵¹¹. Στις 31 Μαρτίου προέβησαν στην πρώτη δημόσια παρέμβαση με μια διαμαρτυρία για την παράταση του βίου του

⁵⁰⁶ Εφημ. Εμπρός, Έτος 24^ο, φ. 8330/ 22 Δεκεμβρίου 1919, σ. 4

⁵⁰⁷ Τελικά το Μάρτιο του 1920 το κόμμα αποφάσισε να συμπράξει με την υπόλοιπη αντιπολίτευση. Ο Ν. Δημητρακόπουλος, όμως, δε θα συμμετείχε την εκλογική προσπάθεια λόγω της επιβαρυνμένης υγείας του, όπως έγινε γνωστό ένα χρόνο αργότερα, βλ. *Ο.π.*, φ. 8398/ 2 Μαρτίου 1920, σ. 1

⁵⁰⁸ *Ο.π.*, φ. 8332/ 24 Δεκεμβρίου 1919, σ. 2

⁵⁰⁹ *Ο.π.*, φ. 8405/ 9 Μαρτίου 1920, σ. 2

⁵¹⁰ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, σ. 316

⁵¹¹ Στην επταμελή ομάδα προστέθηκαν ο Γ. Μπούσιος, ο Ν. Λεβίδης, ο Γρ. Ευστρατιάδης, ο Λ. Ρούφος, ο Α. Στεφανόπουλος, Κ. Κουμουνδούρος, ο Σπ. Κουμουνδούρος, ο Ξ. Στρατηγός και Επ. Δηλιγιάννης, βλ. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 939 (υποσημείωση 9)

Κοινοβουλίου. Το κείμενο απευθυνόμενο στον λαό ήταν γραμμένο στο β' πρόσωπο και κατηγορούσε την κυβέρνηση για ουσιαστική κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος, για τη χρησιμοποίηση του στρατιωτικού νόμου με σκοπό να επιβληθεί στο εσωτερικό και για περιστολή των δικαιωμάτων των πολιτών. Η ανακοίνωση κατέληγε στο βασικό αίτημα της αντιπολίτευσης, δηλαδή, τη ταχεία διενέργεια εκλογών⁵¹². Στις 27 Απριλίου με νέα σκληρή ανακοίνωσή της η Ηνωμένη Αντιπολίτευση εξαπέλυσε πολλές κατηγορίες εναντίον του Ελευθ. Βενιζέλου για τον αντισυνταγματικό τρόπο με τον οποίο κατείχε την εξουσία και για τις διώξεις που είχαν υποστεί οι αντιφρονούντες, ειδικά οι στρατιωτικοί⁵¹³. Σε επανάληψη της προηγούμενης ανακοίνωσης διατυπωνόταν εκ νέου το πάγιο αίτημα για ελεύθερες και αδιάβλητες εκλογές.

Σε επίπεδο βάσης της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης έγινε προσπάθεια για τη δημιουργία τοπικών συλλόγων σε όλη τη χώρα, στους οποίους θα εκπροσωπούνταν όλα τα κοινωνικά στρώματα και όλα τα επαγγέλματα⁵¹⁴. Η προσπάθεια στέφθηκε με επιτυχία, καθώς μέσα σε διάστημα μιας εβδομάδας οι οπαδοί της αντιπολίτευσης σε εννέα πόλεις συνέπηξαν Συλλόγους Αντιπολίτευσης⁵¹⁵. Παράλληλα, ιδρύθηκαν πολλοί Λαϊκοί Πολιτικοί Σύλλογοι, κατά το πρότυπο του Κόμματος των Εθνικοφρόνων και με την σημαντική αρωγή του Π. Τσαλδάρη⁵¹⁶, αλλά οι περισσότεροι από αυτούς συγχωνεύτηκαν με τους Συλλόγους Αντιπολίτευσης⁵¹⁷. Οι σύλλογοι αυτοί είχαν ως χρέος να κάνουν περισσότερο γνωστό στον κόσμο το αντιπολιτευτικό πρόγραμμα και να προτείνουν υποψηφίους για τις επικείμενες εκλογές⁵¹⁸. Εν τέλει, απέκτησαν ενιαίο καταστατικό και συγκροτήθηκε γραφείο Τύπου στην Αθήνα⁵¹⁹.

Ο τρόπος οργάνωσης της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης δημιούργησε έντονες ανησυχίες στους Εθνικόφρονες για μελλοντική χαλάρωση της ενότητας του κόμματος. Τους εν λόγω προβληματισμούς τους μοιράστηκαν με τον εν εξορία

⁵¹² Εφημ. Εμπρός, Έτος 24^ο, φ. 8428/ 2 Απριλίου 1920, σ. 2

⁵¹³ «*Ενώπιον τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ ὁ κ. Βενιζέλος εἶναι πολιτικός ὑπόδικος διὰ τὸν τρόπον καθ' ὃν ἐγκατεστάθη εἰς τὴν Ἀρχὴν καὶ διὰ τὰ μέσα ὅσα ἐχρησιμοποίησε πρὸς ἐπιβολὴν τῆς πολιτικῆς του εἰς τὴν χώραν*», βλ. *Ο.π.*, φ. 8454/ 28 Απριλίου 1920, σ. 2

⁵¹⁴ Εφημ. Καθημερινή, Έτος Α', φ. 223/ 29 Απριλίου 1920, σ. 1

⁵¹⁵ Σύλλογοι Αντιπολίτευσης ιδρύθηκαν αρχικά στην Κόρινθο, τη Ναύπακτο, το Ναύπλιο, τον Πειραιά, τη Λευκάδα, την Πάτρα, την Ανδρίτσαινα, τη Λάρισα και τον Τύρναβο, βλ. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 939

⁵¹⁶ Δ. Σβολόπουλος, *Παναγής Τσαλδάρης...ό.π.*, σ. 43

⁵¹⁷ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 940

⁵¹⁸ Εφημ. Καθημερινή, Έτος Α', φ. 234/ 11 Μαΐου 1920, σ. 4

⁵¹⁹ *Ο.π.*, φ. 245/ 22 Μαΐου 1920, σ. 2

αρχηγό τους, ο οποίος με τη σειρά του, μεταξύ άλλων, εξέθεσε τις απόψεις του επί του θέματος σε επιστολή που απηύθυνε στα τρία μέλη που συμμετείχαν στο αντιπολιτευτικό συμβούλιο στις 25 Μαΐου 1920⁵²⁰. Ο Δημ. Γούναρης εξέφρασε την απόλυτη συμφωνία του με το μέτρο των πολιτικών συλλόγων οργάνωσης του Λαού και τόνισε ότι η λαϊκή συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα όχι μόνο δεν θα διασπούσε την ενότητα του κόμματος αλλά, αντιθέτως, θα την ενίσχυε. Οι Σύλλογοι θα κινητοποιούσαν τους πολίτες να εκφράσουν τη δυσαρέσκειά τους και θα παρείχαν «είς αυτούς τήν συνείδησιν τῆς δυνάμεώς των»⁵²¹. Άλλωστε δεν θα έπρεπε καθόλου οι Εθνικόφρονες να έχουν τέτοιους προβληματισμούς, επειδή «δέν πρόκειται ἄγών μιᾶς πολιτικῆς ὀργανώσεως ἐναντίον ἄλλης τοιαύτης. Πρόκειται ἄγών ἑνός Λαοῦ κατά τῶν τυράννων του»⁵²². Με την φράση αυτή ο εξόριστος ηγέτης των Εθνικοφρόνων, ουσιαστικά, οριοθετούσε το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα αναπτυσσόταν ο αντιπολιτευτικός του λόγος μέχρι τις εκλογές.

4.3. Προς τις εκλογές του 1920

Η θητεία της Βουλής του Μαΐου 1915 σύμφωνα με το Σύνταγμα ολοκληρωνόταν τον Μάιο του 1919 αλλά με τέσσερα διατάγματα⁵²³ παρατάθηκε ο βίος της μέχρι τις 25 Αυγούστου του 1920. Παρά τις πολύμηνες διακοπές της λειτουργίας της μεταξύ των τεσσάρων συνόδων της, λόγω του πολέμου και των μετέπειτα διπλωματικών διαπραγματεύσεων, και τα αμφιλεγόμενα μέτρα, εντούτοις ψήφισε πολλά νομοθετήματα, τα σημαντικότερα των οποίων ήταν ο νόμος για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών υπέρ των ακτημόνων⁵²⁴ και η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στην στοιχειώδη εκπαίδευση⁵²⁵. Κατά το διάστημα 1917-1920 η Ελλάδα συμμετείχε νικηφόρα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό της Entente και μετά το τέλος του Μεγάλου Πολέμου είχε υπογράψει δύο συνθήκες, του Νειγύ (Neuilly, 27 Νοεμβρίου 1919) και των Σεβρών (Sèvres, 28 Ιουλίου 1920), με τις οποίες εξασφάλιζε την

⁵²⁰ Ολόκληρη η επιστολή προς τους Π. Τσαλδάρη, Χ Βοζίκη, Γ. Μπαλατατζή, η οποία αποτελεί ουσιαστικά, ένα μανιφέστο των θέσεων του Γούναρη ενόψει των εκλογών στο Α. Καμπάνης, *Ο Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 269-279

⁵²¹ *Ο.π.*, σ.

⁵²² *Ο.π.*, σ. 273

⁵²³ Αναγκαστικά Διατάγματα της 28^{ης} Μαΐου 1919, της 28^{ης} Νοεμβρίου 1919, της 24^{ης} Μαρτίου 1920 και της 29^{ης} Ιουνίου 1920, βλ. Ν. Οικονόμου, «Εσωτερικές Πολιτικές Εξελίξεις από τον Νοέμβριο του 1918 έως τον Οκτώβριο του 1920, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», τόμ. ΙΕ΄, Αθήνα 1977, σ. 144

⁵²⁴ Νόμος 1686/ 8 Ιανουαρίου 1919, ο οποίος αναθεωρούσε τα διατάγματα 2466- 2470/ 2 Μαΐου 1917 της Προσωρινής Κυβέρνησης, βλ. Ν. Τσίρος, *Η νομοθεσία του Ελευθερίου Βενιζέλου...ό.π.*, σσ. 131-133

⁵²⁵ Νόμος 1332/ 16 Απριλίου 1918, *Ο.π.*, σ. 143

Δυτική Θράκη και σχεδόν ολόκληρη τη Ανατολική, τα νησιά Ίμβρο, Τένεδο καθώς και την προσωρινή διοίκηση της περιοχής της Σμύρνης, η τύχη της οποίας θα αποφασιζόταν με δημοψήφισμα των κατοίκων της ύστερα από πέντε χρόνια⁵²⁶.

Ο Ελευθ. Βενιζέλος είχε προσδιορίσει τον χρόνο των εκλογών μετά το πέρας των διαπραγματεύσεων και την υπογραφή συνθήκης ειρήνης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία⁵²⁷. Τον Αύγουστο του 1920 ορίστηκε για τις 25 Οκτωβρίου η διενέργεια εκλογών για Αναθεωρητική Συνέλευση αλλά ο προεκλογικός αγώνας είχε άτυπα ξεκινήσει από τον Απρίλιο, όταν η προσωρινή χαλάρωση του στρατιωτικού νόμου και της λογοκρισίας⁵²⁸ έδωσε την ευκαιρία στο αντιπολιτευόμενο Τύπο να δημοσιεύει σκληρά άρθρα για την εσωτερική κατάσταση της χώρας⁵²⁹. Ήταν εμφανές ότι η προεκλογική περίοδος θα διεξαγόταν σε κλίμα άκρατου φανατισμού και απόλυτης πόλωσης. Η απόπειρα δολοφονίας του Ελευθ. Βενιζέλου στη Lyon στις 30 Ιουλίου 1920 και η δολοφονία του Ι. Δραγούμη στην Αθήνα την επόμενη ημέρα, προϊόντα φανατισμού και μίσους, εκμηδένισαν τις όποιες πιθανότητες υπήρχαν για καταπράυνση των παθών.

Οι Φιλελεύθεροι προέτασαν ότι η πολιτική τους απέφερε μεγάλα εδαφικά οφέλη για την Ελλάδα και τα μέτρα τα οποία είχαν λάβει εναντίον των αντιφρονούντων ήταν απαραίτητα για την επιτυχή πραγμάτωσή της⁵³⁰. Αλλωστε, την άνοιξη του 1920 παραχωρήθηκε αμνηστία⁵³¹ για πολλά αδικήματα της περιόδου 1917-1920 και είχε γίνει προσπάθεια συμφιλίωσης με τους αντιπάλους χωρίς, όμως, αποτέλεσμα⁵³². Στους λόγους τους κατονόμαζαν ως υπεύθυνο για τον διχασμό του έθνους τον Κωνσταντίνο και τους πολιτικούς του φίλους, οι οποίοι με αντισυνταγματικές ενέργειες προσπαθούσαν να επιβάλουν την γερμανοφιλία τους. Γι' αυτόν τον λόγο και απέκλειαν επιστροφή του Κωνσταντίνου στο Θρόνο, αποδεχόμενοι, όμως, ότι η βασιλευόμενη δημοκρατία μπορούσε και στο μέλλον να

⁵²⁶ Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική...ό.π.*, σσ. 148-157

⁵²⁷ ΠΣΒ, Κ' Κοινοβουλευτική Περίοδος, Δ' Σύνοδος (23 Απριλίου 1920), σ. 9

⁵²⁸ *Ο.π.*, σσ. 1-3

⁵²⁹ Ενδεικτικά είναι δύο πρωτοσέλιδα άρθρα της «Πολιτείας» με τους χαρακτηριστικούς τίτλους «Έπέστη ή στιγμή νά γίνη διάκρισις Βενιζελισμού καί Έλλάδος» (Εφημ. Πολιτεία, Έτος Α', φ. 243/ 9 Απριλίου 1920, σ. 1) και «Ο άπολογισμός ενός πολιτικού μονοπωλίου» (*Ο.π.*, φ. 252/ 18 Απριλίου 1920, σ. 1).

⁵³⁰ Ο Βενιζέλος από το βήμα της Βουλής στις 23 Απριλίου 1920 δήλωσε: «Βεβαίως εἶνε θλιβερόν ὅτι ἐπῆλθον εἰς πολλά ἐκ τῶν προσώπων ζημίαι. Ἀλλά αἱ ζημίαι αὗται εἶνε τίμημα μικρότερον, ἐφ' ὅσον δι' αὐτῶν ἐξηγόρασεν ὁ Ἑλληνικός Λαός τό δικαίωμα νά καταλύσῃ τόν Μοναρχισμόν καί ἐφ' ὅσον ἠδυνήθη νά ἐφαρμόσῃ τήν ἐθνικήν του πολιτικήν», βλ. ΠΣΒ...ό.π., σ. 5

⁵³¹ *Ο.π.*, σσ. 1-3

⁵³² *Ο.π.*, (19 Μαΐου 1920), σ. 23

προσφέρει σημαντικές υπηρεσίες για το έθνος⁵³³. Προσπαθώντας να εξασφαλίσουν τη μη επανάληψη αντισυνταγματικών διαλύσεων της Βουλής, εξέφρασαν την πρόθεσή τους να αναθεωρήσουν το Σύνταγμα και κυρίως τα άρθρα περί διορισμού και παύσης των υπουργών.

Οι Εθνικόφρονες συνυπέγραψαν το πρόγραμμα της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης, το οποίο δημοσιεύτηκε στις 21 Μαΐου 1920 και παρουσίαζε πέντε σημεία σύγκλισης των διάφορων σχηματισμών⁵³⁴. Σε αυτό η αντιπολίτευση υποσχόταν την επαναφορά της ανεξαρτησίας και της αυτοτέλειας του ελληνικού Κράτους αποκαθιστώντας την εθνική κυριαρχία. Δεσμευόταν για την απρόσκοπτη λειτουργία του Συνταγματικού Πολιτεύματος *«ὕπό τήν κοινοβουλευτικήν αὐτοῦ μορφήν»* και την αποκατάσταση των αδικηθέντων από την βενιζελική διακυβέρνηση. Αναφερόταν ιδιαίτερος στους απολυθέντες δημόσιους λειτουργούς και την μελλοντική επαναφορά στις θέσεις τους και, τέλος, προανήγγειλε *«τήν ἐνάσκησιν εὐρυτάτου ἐλέγχου ἐπί τῶν γενομένων εἰς τόν δημόσιον βίον τῆς χώρας ἀπό τῆς ἐνάρξεως τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολέμου»* και την απόδοση ευθυνών από το Κοινοβούλιο. Επιπλέον, επισημαινόταν ότι δεν υπήρχε σκοπός υπονόμησης των προσπαθειών του Πρωθυπουργού στα εθνικά θέματα αλλά δε θα αναγνωριζόταν και σε κανέναν το δικαίωμα εκμετάλλευσης των εθνικών γεγονότων *«πρός ἐπιβολήν τυραννίας ἐπί τοῦ Λαοῦ»*⁵³⁵.

Το πρόγραμμα διακρινόταν από μια γενικότητα αποφεύγοντας την αναφορά σε συγκεκριμένα μέτρα και περιοριζόμενο, πέρα από τη δικαίωση όσων είχαν αδικηθεί από την άρση της μονιμότητας των δημοσίων λειτουργών⁵³⁶, σε υποσχέσεις για επιστροφή του πολιτεύματος στην ομαλότητα. Ο φιλοκυβερνητικός Τύπος απέδωσε τον περιορισμό του προγράμματος σε εξαγγελίες γενικών αρχών στην έλλειψη συνοχής των αντιπολιτευόμενων κομμάτων. Η έλλειψη σαφούς προγράμματος ήταν, όμως, κεντρική πολιτική επιλογή έπειτα από εισήγηση του Δ. Γούναρη, ο οποίος πρότεινε στους Εθνικόφρονες να αποφύγουν *«οἰονδήποτε ἄλλον πρόγραμμα παρά τό τῆς ἀποτινάξεως τῆς τυραννίας καί ἀποκαταστάσεως τῆς*

⁵³³ Ο.π., (25 Αυγούστου 1920), σ. 22

⁵³⁴ Εφημ. Πολιτεία, Έτος Α΄, φ. 283/ 21 Μαΐου 1920, σ. 2

⁵³⁵ Ο.π.

⁵³⁶ Η εφημερίδα «Εμπρός» (Έτος 24^ο, φ. 8477/ 22 Μαΐου 1920, σ. 1) έγραφε ότι το πρόγραμμα της «Ηνωμένης Αντιπολίτευσης» ουσιαστικά δεν αποτελούσε πρόγραμμα αλλά γενικές και «άχρωμες» αρχές.

ἐλευθερίας τοῦ Λαοῦ»⁵³⁷. Ἡ ἀνάπτυξη προγραμματικῶν θέσεων ἀναπόφευκτα θα προκαλοῦσε σύγκριση με τὶς ἀντίστοιχες τῶν Φιλελευθέρων καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων θα οδηγούσε σὲ μιὰ μάχη πολιτικῶν ἀπόψεων. Ὅ, τι, ὅμως, ἦταν ἐπιθυμητό σὲ μιὰ εὐρύθμη κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία, δηλαδή ὁ πολιτικὸς διάλογος καὶ οἱ ἀντιπαραθέσεις ἰδεῶν, ἐκεῖνη τὴ δεδομένη στιγμή, σύμφωνα με τὸν Γούναρη, θα ἀποπροσανατόλιζε ἀπὸ τὸν κεντρικὸ στόχο. Ἀντὶ γιὰ συγκεκριμένο πρόγραμμα θα ἐκτίθεντο οἱ γενικὲς ἀρχές πάνω στις ὁποῖες θα ὀργανωνόταν ἡ Πολιτεία καὶ οἱ ἐγγυήσεις περὶ ἐξασφάλισης τῶν ἀτομικῶν καὶ πολιτικῶν ἐλευθεριῶν⁵³⁸.

Ἀντιπαραβάλλοντας τὸ πρόγραμμα τῆς Ἠνωμένης Ἀντιπολίτευσης με τὶς πολιτικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Δημ. Γούναρη, ἔτσι ὅπως ὁ ἴδιος τὶς ἐξέθεσε στὴν ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Τσαλδάρη-Βοζίκη-Μπαλτατζή, παρατηρεῖται ταύτιση ἀπόψεων, ἡ ὁποία δε θα μπορούσε νὰ εἶναι τυχαία. Οἱ Ἐθνικόφρονες ἦταν ὁ μεγαλύτερος σχηματισμὸς τοῦ συνασπισμοῦ⁵³⁹ καὶ ἡ γνώμη τοῦ ηγέτη τοῦς θα διαδραμάτιζε σημαντικὸ ρόλο στὸν ἀντιπολιτευτικὸ λόγο. Ἀναπόφευκτα οἱ προτροπές τοῦ Γούναρη ἀκολουθήθηκαν κατὰ γράμμα στὴ σύνταξη τοῦ προγράμματος⁵⁴⁰. Στους κόλπους τῆς ἀντιπολίτευσης δὲν ὑπῆρχε προσωπικότητα ἀντίστοιχη με ἐκεῖνη τοῦ μεγάλου ἀντιπάλου, τοῦ Ἐλευθ. Βενιζέλου. Οὔτε ὁ Π. Τσαλδάρης, οὔτε ὁ Ν. Δημητρακόπουλος, σοβαρὰ ἀσθενῆς ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ, οὔτε ὁ Ν. Στράτος, ὁ ὁποῖος εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς μομφές γιὰ τὴν ἀπόφασή του νὰ συμμετέχει στις ἐργασίες τοῦ Κοινοβουλίου, οὔτε οἱ παλαιότεροι πολιτικοὶ μπορούσαν νὰ ἀναλάβουν τὰ ἠνία τῆς ἀντιπαραθέσεως με τὸν Βενιζέλο⁵⁴¹. Ἐπομένως, μιὰ προσωπικότητα, ὅπως τοῦ Δημ. Γούναρη, θα μπορούσε νὰ ωφελήσει τὸν ἀγῶνα, εἴτε με τὶς συμβουλές του, ὅσο βρισκόταν ἀκόμα σὲ ἐξορία, εἴτε με τὴν αὐτοπρόσωπη συμμετοχή του⁵⁴².

Ἡ ἐπιλογή ἐνὸς ἀσαφούς προγράμματος καὶ ἡ ἀπουσία προτάσεων γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ἐκ μέρους τοῦ Γούναρη, τῶν Ἐθνικοφρόνων καὶ γενικά ολόκληρης τῆς ἀντιπολίτευσης θα μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ με βάση τὴ χρονικὴ συγκυρία διεξαγωγῆς τῶν ἐκλογῶν. Μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς Συνθήκης τῶν Σεβρών ἡ

⁵³⁷ Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς πολιτευτὲς τοῦ κόμματος στις 25 Μαΐου 1920, στὸ Α. Καμπάνης, *Ὁ Δημήτριος Γούναρης... ὁ.π.*, σ. 274

⁵³⁸ *Ὁ.π.*, σ. 275

⁵³⁹ Γρ. Δαφνής, *Τὰ ἐλληνικὰ πολιτικά... ὁ.π.*, σ. 132

⁵⁴⁰ Μ. Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης... ὁ.π.*, σ. 243

⁵⁴¹ *Ὁ.π.*, σ. 252. Ὁ Φ. Δραγοῦμης, ἀδελφὸς τοῦ Ἰῶνα, ἀνέφερε ὅτι οἱ παλαιοὶ πολιτικοὶ «δὲν λογαριάζονται πια, γιὰ τὸ λαὸς δὲν τοὺς θέλει».

⁵⁴² Ἐφημ. Πολιτεία, Ἔτος Α', φ. 373/ 2 Σεπτεμβρίου 1920, σ. 1: «Ὅτε θὰ εἶνε μικρότερα συμβολὴ διὰ τὴν ἐπιτυχίαν ἢ ἐπιστροφὴν τοῦ κ. Γούναρη εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἀρχηγὸς μεγάλου κόμματος ἀνεγνωρισμένης ἐπιβολῆς καὶ χρηστότητος, ὁ κ. Γούναρης θὰ τὸν ἀγῶνα».

επιχειρηματολογία τους δυσχεραινόταν, επειδή η πολιτική των Φιλελευθέρων έφερνε τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα δικαιώνοντας τις επιλογές του Ελευθ. Βενιζέλου και καθιστώντας τους αντιπολιτευόμενους αυτόν «εν αδίκω»⁵⁴³. Ενώ τόνιζαν με κάθε ευκαιρία ότι «*ἡμεῖς δέν ἀντιτιθέμεθα ἔνεκα τῆς ἐσωτερικῆς πρὸς τὴν τυραννίαν ἀντιθέσεως καί πρὸς τόν ἐξωτερικόν ἐθνικόν ἀγῶνα*»⁵⁴⁴, εντούτοις δεν θα μπορούσε να λησμονηθεί ότι οι Δυνάμεις οι οποίες επέβαλαν τον Βενιζέλο, απέπεμψαν τον Βασιλιά, επενέβαιναν απροκάλυπτα στα εσωτερικά της χώρας και θεωρούσαν πολλές από τις προσωπικότητες της αντιπολίτευσης εχθρικές απέναντί τους, ήταν πλέον οι νικήτριες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η βοήθειά τους κρινόταν απαραίτητη για την εκπλήρωση των εθνικών πόθων. Επίσης, αν και όλοι ήταν υπέρμαχοι της Μεγάλης Ιδέας⁵⁴⁵, εντούτοις, οι ηγέτες της αντιπολίτευσης είχαν κατά το παρελθόν εκφράσει διαφορετικές απόψεις ως προς τον τρόπο επίτευξής της και ως προς την κλίμακα της εδαφικής επέκτασης. Από τις ευκαιριακές προσαρτήσεις εδαφών χωρίς μεγάλες θυσίες του Νεοελληνικού κόμματος του Δημ. Ράλλη, τη συμμετοχή σε πολεμική προσπάθεια μόνο έπειτα από ρητές και δεσμευτικές συνθήκες εκ μέρους των Μεγάλων Δυνάμεων των Εθνικοφρόνων του Δημ. Γούναρη έως τις βλέψεις για ανασύσταση, σχεδόν, της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας του Συντηρητικού κόμματος του Ν. Στράτου⁵⁴⁶ υπήρχε μεγάλη απόσταση. Βρισκόμενοι μπροστά σε τετελεσμένα γεγονότα είχαν να επιλέξουν ανάμεσα στη συνέχιση της βενιζελικής εξωτερικής πολιτικής ή την αποποίηση των αλυτρωτικών ιδεών⁵⁴⁷.

Αναφερόμενος στη δυσμένεια, την οποία είχαν επιδείξει η Γαλλία και η Βρετανία, προς τον ίδιο αλλά και τον Κωνσταντίνο κατά την περίοδο 1916-1917, ο Γούναρης τη θεωρούσε απότοκο συκοφαντικών προσπαθειών εκ μέρους των

⁵⁴³ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 932

⁵⁴⁴ Αλ. Οικονόμου, *Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης...ό.π.*, σ. 349

⁵⁴⁵ Δεν έλειψαν και λίγες εξαιρέσεις σε αυτόν τον κανόνα. Η εφημερίδα «Καθημερινή» κατά τον χαιρετισμό προς την Βασίλισσα Όλγα έγραψε : «*θά ἔνοστάλησες ἴσως, ὅπως ἡμεῖς, τὴν καλὴν ἐποχὴν, ὅπου τὰ σύνορα μας ἦσαν στενά, ἀλλ' ἀπέραντος ἡ ἀγάπη τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν Ἑλλάδα, κατὰ τὴν ὁποῖαν δέν ἐφθάναμεν εἰς τόν Βόσπορον, ἀλλὰ δέν ἐδολοφονοῦμεθα εἰς τοὺς δρόμους τῆς πρωτευούσης, κατὰ τὴν ὁποῖαν ἦτο μικρά ἡ Ἑλλάς, ἀλλὰ πατρίς τῶν Ἑλλήνων*». Σύμφωνα με τα παραπάνω η κοινωνική γαλήνη ήταν προτιμότερη από την εδαφική εξάπλωση, βλ. Γ. Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, εκδ. «Σάκκουλα», Αθήνα-Κομοτηνή 1990, σ. 91

⁵⁴⁶ Υπόμνημα του Ν. Στράτου προς τον Βασίλεα Κωνσταντίνο, στο Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...ό.π.*, Παράρτημα Κειμένων, σσ. 4-16: Σύμφωνα με τον Ν. Στράτο η Ελλάδα μπορούσε στα πλαίσια ενός εθνικού προγράμματος να διεκδικήσει, έστω σε βάθος χρόνου, τη Θράκη, με αώτερο σκοπό την Κωνσταντινούπολη, τη Βόρεια Ἡπειρο, τα Δωδεκάνησα, την Κύπρο αλλά και περιοχές στην Μικρά Ασία.

⁵⁴⁷ Μ. Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 254

Φιλελευθέρων⁵⁴⁸. Διακοίνωνε ότι ποτέ η πολιτική του δεν ήταν αντίθετη στα γαλλικά ή τα βρετανικά συμφέροντα και, επομένως, δεν θα αντιμετώπιζε πρόβλημα συνεργασίας μαζί τους διατηρώντας ταυτόχρονα μεγαλύτερη ανεξαρτησία από τις πιέσεις τους⁵⁴⁹. Υποστήριζε ότι ήταν δυνατή μία «άμφοτεροβαρής» διαρρύθμιση των σχέσεων της χώρας με τις Δυνάμεις⁵⁵⁰ και κατηγορούσε ειδικά τον Ελευθ. Βενιζέλο για προσπάθεια οικειοποίησης της πάγιας εθνικής πολιτικής και των επιτευγμάτων του ελληνικού στρατού. Επιπλέον, ήταν απόλυτα βέβαιος ότι οι Δυνάμεις δεν είχαν κανένα λόγο να παρέμβουν, για να διατηρήσουν στην εξουσία τον Βενιζέλο και να συντηρήσουν την αντισυνταγματικότητα και την ανομία, την οποία είχε επιφέρει η διακυβέρνησή του⁵⁵¹.

Παρόλο που δεν αναγραφόταν ρητά στο πρόγραμμα της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης, η επιστροφή του Κωνσταντίνου στο θρόνο ήταν από τα ζητήματα τα οποία κυριάρχησαν κατά την προεκλογική περίοδο. Οι Εθνικόφρονες στους λόγους τους υποστήριζαν ότι δεν ετίθετο θέμα παραίτησης αλλά βίαιας και ως εκ τούτου παράνομης αποπομπής του Κωνσταντίνου⁵⁵². Κατέβαλλαν προσπάθειες να εκμεταλλευτούν τη δημοφιλία του εξόριστου άνακτα παρουσιάζοντάς τον, ταυτόχρονα, θύμα της βενιζελικής τυραννίας⁵⁵³. Ο ξαφνικός θάνατος του Βασιλιά Αλέξανδρου στις 12 Οκτωβρίου 1920 άνοιξε κι επίσημα το ζήτημα της διαδοχής. Ο Γούναρης θεωρούσε αυτονόητη την επιστροφή του τέως Βασιλιά⁵⁵⁴, την ίδια στιγμή που ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι τον Μάιο του 1917 υπήρξε «έκπτωση» από τον θρόνο και ως εκ τούτου έπρεπε να κληθεί ο μικρότερος αδελφός του Αλέξανδρου, Παύλος⁵⁵⁵, παρακάμπτοντας για άλλη μια φορά τον μεγαλύτερο αδελφό Γεώργιο. Το πιο σημαντικό επιχείρημα του αρχηγού των Φιλελευθέρων περί μη επιστροφής του Κωνσταντίνου ήταν η διατάραξη των σχέσεων με τις Μεγάλες Δυνάμεις⁵⁵⁶. Ο

⁵⁴⁸ Στην ομιλία του στον Πύργο ο Δημ. Γούναρης είπε: «Οὐδεμία διαβολή ἔσται ἰκανή νά διαταράξῃ τήν ὑπό τόσων παραδόσεων ἀλλά καί ὑπό τοῦ προσφάτου εἰς κοινούς ἀγῶνας χυθέντος αἵματος ἁρμονίαν τῆς σχέσεως τῆς Ἑλλάδος πρός τάς Μεγάλας Δυνάμεις», βλ. Εφημ. Πολιτεία, Ἔτος Β΄, φ. 431/30 Οκτωβρίου 1920, σ. 2

⁵⁴⁹ Α. Καμπάνης, *Ο Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σσ. 277-278

⁵⁵⁰ *Ο.π.*, σ. 278

⁵⁵¹ Εφημ. Πολιτεία...ό.π.

⁵⁵² Θ. Μποχώτης, «Εσωτερική...» ό.π., σ. 101

⁵⁵³ Ενδεικτικά, Εφημ. Πολιτεία, Ἔτος Β΄, φ. 430/29 Οκτωβρίου 1920, σ. 4: «ὠμίλησεν ὁ κ. Γούναρης πρός τόν λαόν, ζητωκραυγᾶσας ἐν τέλει ὑπέρ τοῦ Μεγάλου Μάρτυρος, τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου».

⁵⁵⁴ Εφημ. Σκριπ, Ἔτος 28^ο, φ. 8558/26 Οκτωβρίου 1920, σ. 3: «Ζήτημα Θρόνου δέν ὑπάρχει. Ὁ Θρόνος ἔχει τόν νόμιμον αὐτοῦ κάτοχον. Βασιλεὺς τῶν Ἑλλήνων εἶνε ὁ Κωνσταντίνος».

⁵⁵⁵ ΕΣΒ...ό.π., (15 Οκτωβρίου 1920), σ. 1

⁵⁵⁶ «Τήν ἐπιδοσαν τῆς ἐπανόδου θά ἐπαύωμεν ὄντες φίλοι καί σύμμαχοι τῶν νικητῶν τοῦ πολέμου. Θά ἐμένωμεν ἄνευ φίλων καί συμμάχων, ἐκτεθειμένοι μόνοι εἰς τά συνδεδυασμένα πλήγματα Τούρκων καί Βουλγάρων», βλ. Εφημ. Εστία, Ἔτος ΚΖ, φ. 9387/22 Οκτωβρίου, σ. 2

Γούναρης, αγνοώντας την πτυχή περί δυσαρέσκειας των συμμάχων και διαφοροποιούμενος από την υπόλοιπη αντιπολίτευση, πρότεινε τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος⁵⁵⁷, ώστε να αποφασίσει ο λαός επί του θέματος. Καθώς ήταν εμφανές ότι Κυβέρνηση και Αντιπολίτευση δεν επρόκειτο να καταλήξουν σε σύγκλιση απόψεων, η ουσιαστική επίλυση του ζητήματος παραπέμφθηκε για μετά τις εκλογές, μέχρι τις οποίες ο Π. Κουντουριώτης ανέλαβε την Αντιβασιλεία.

Οι Εθνικόφρονες με την επάνοδο του Γούναρη από την εξορία στις 9 Οκτωβρίου 1920 εμπλούτισαν τον αντιπολιτευτικό τους λόγο παρουσιάζοντας κάποιες επιμέρους ιδέες για την μελλοντική οργάνωση του Κράτους. Ο ίδιος ο Γούναρης σε ομιλία του στην Πάτρα πρότεινε να συμπεριληφθεί πρόβλεψη στο Σύνταγμα για διενέργεια δημοψηφισμάτων σχετικά με τα σημαντικότερα θέματα, είτε σε επίπεδο επικράτειας είτε σε επίπεδο νομαρχίας⁵⁵⁸. Προχωρώντας περαιτέρω τόνισε ότι, αν το αποτέλεσμα κάποιου δημοψηφίσματος ήταν δυσμενές για την Κυβέρνηση και την πλειοψηφία της Βουλής, τότε θα έπρεπε να διεξάγονται εκλογές, εισάγοντας έτσι ένα είδος «συμβολαίου δέσμευσης» των βουλευτών στις εντολές του εκλογικού σώματος⁵⁵⁹. Οι βουλευτές, δηλαδή, δεν θα έπρεπε να καθίστανται κυρίαρχοι, όταν τύχαιναν της εμπιστοσύνης του λαού, αλλά να είναι υποχρεωμένοι να υποχρεωμένοι να ακολουθούν την θέλησή του καθ' όλη τη θητεία τους⁵⁶⁰. Η δυσπιστία του λαού προς το Κράτος και τους μηχανισμούς του, η οποία είχε μεγαλώσει κατά την τριετία 1917-1920 δημιουργώντας ουσιαστικά ένα χάσμα, θα αίρονταν μόνο με την μεγαλύτερη συσχέτιση Κράτους-λαϊκής βούλησης. Η αμεσότερη σύμπραξη του λαού στις σημαντικές αποφάσεις θα παρείχε στην κεντρική εξουσία όχι μόνο μεγαλύτερη αρμοδιότητα αλλά και αυξημένο κύρος, για να χειριστεί τα μείζονα προβλήματα. Μέσα στο ίδιο πλαίσιο της διευρυμένης λαϊκής συμμετοχής στα κοινά, έκανε λόγο για την εκπροσώπηση των κοινωνικών τάξεων -κυρίως των πιο αδικημένων, όπως των αγροτών και των εργατών- με ένα δικό τους αντιπροσωπευτικό όργανο, το οποίο θα λειτουργούσε υποβοηθητικά προς το Κράτος ενημερώνοντάς το για τα κυριότερα προβλήματά τους και συνεργαζόμενο για την επίλυσή τους⁵⁶¹.

Ο Γούναρης ήδη από το 1915 είχε προτείνει την αναλογική ψηφοφορία, αίτημα πλέον και της υπόλοιπης αντιπολίτευσης, προσπαθώντας να διασφαλίσει την

⁵⁵⁷ Εφημ. Πολιτεία, Έτος Β', φ. 419/ 18 Οκτωβρίου 1920, σ. 6

⁵⁵⁸ Εφημ. Τηλέγραφος, Έτος Δ', φ. 1189/ 13 Οκτωβρίου 1920, σ. 2

⁵⁵⁹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σσ. 945-946

⁵⁶⁰ Διον. Αλικανιώτης, *Η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία του Δημήτριου Γούναρη, χ.ε.*, Αθήνα 2009, σ. 229

⁵⁶¹ Εφημ. Τηλέγραφος...ό.π., σσ. 2-3

απαραίτητη για την πρόοδο γαλήνη μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Επεκτείνοντας την βασική του πεποίθηση περί καθολικής συνεργασίας προς την επίτευξη της κοινωνικής ευημερίας δήλωσε ότι θα έπρεπε να εξεταστεί η απάλειψη «τῆς διακρίσεως τῶν φύλων ἐν τῷ καθορισμῷ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν ἄσκησιν τῶν δημοσίων δικαίων ἢ μᾶλλον καθηκόντων»⁵⁶². Οι προτάσεις για ιδιαίτερη αντιπροσώπευση των εργατών και των αγροτών και εξίσωση ανδρῶν-γυναικῶν δέχτηκαν σφοδρή κριτική από τον φιλοκυβερνητικό τύπο, καθώς καταλόγιζαν στον ηγέτη των Εθνικοφρόνων πρόθεση να εισαγάγει το σοβιετικό σύστημα στην Ελλάδα⁵⁶³. Η άποψη για το δικαίωμα ψήφου των γυναικῶν αντιμετωπίστηκε μάλλον ειρωνικά⁵⁶⁴ ενώ και ο Βενιζέλος εκφραζόταν με περιστροφές σχετικά με το συγκεκριμένο ζήτημα. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν ο Γούναρης ήρθε στην Αθήνα, οι επιτελείς της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης του ζήτησαν να μην επαναλάβει στους επόμενους λόγους του τις θέσεις περί κοινωνικής οργάνωσης των τάξεων, για να αποφευχθούν παρεξηγήσεις εκ μέρους των συντηρητικῶν ψηφοφόρων και πολιτευτῶν. Οι πολύ προωθημένες απόψεις ίσως απέβαιναν επιβλαβεῖς για τον γενικότερο εκλογικό αγώνα⁵⁶⁵ και γίνονταν αντικείμενο πολιτικῆς εκμετάλλευσης εκ μέρους των Φιλελευθέρων.

Στα μέσα του Οκτωβρίου 1920⁵⁶⁶, λίγο πριν τις εκλογές, το «Κόμμα Εθνικοφρόνων» μετονομάστηκε σε «Λαϊκό». Είναι χαρακτηριστικό ότι σε καμία επιστολή του Δημ. Γούναρη προς τους πολιτικούς του φίλους ούτε σε κανένα δημοσίευμα του Τύπου της εποχῆς δεν καταγραφόταν η πρόθεση για αλλαγή του ονόματος⁵⁶⁷. Σύμφωνα με τον Γ. Λεονταρίτη, η απόφαση για αλλαγή της κομματικῆς ονομασίας λήφθηκε μετά την επιστροφή του Γούναρη από την εξορία σε κάποια από

⁵⁶² *Ο.π.*, σ. 3

⁵⁶³ «Διατί τάχα ὁ ἀρχηγός τῶν Ἐθνικοφρόνων τῆς Ἡνωμένης νά μή ζητήσῃ τὴν σύμπραξιν τῶν Σοβιέτ;», βλ. Εφημ. Ἔθνος, Ἔτος Ζ΄, φ. 2401/ 14 Οκτωβρίου 1920, σ. 1. Επίσης, ἡ εφημερίδα «Ἀκρόπολις» (Ἔτος ΛΖ΄, φ. 44345/ 15 Οκτωβρίου 1920, σ. 1) χαρακτηρίζει τα ιδεώδη του Δημ. Γούναρη «Κωνσταντινο-μπολσεβικικά»

⁵⁶⁴ «Ὁ κ. Γούναρης θά δώσῃ καί ψήφον εἰς ...τάς γυναῖκας», βλ. Εφημ. Ἔθνος, Ἔτος Ζ΄, φ. 2399/ 12 Οκτωβρίου 1920, σ. 2.

⁵⁶⁵ Διον. Αλικανιώτης, *Ἡ πολιτική και κοινωνική ιδεολογία...ό.π.*, σ. 222 (υποσημείωση 3)

⁵⁶⁶ Ἡ εφημερίδα «Ἔθνος» (Ἔτος Ζ΄, φ. 2401/ 14 Οκτωβρίου 1920, σ. 1) δημοσίευσε ἄρθρο στις 14 Οκτωβρίου 1920, στο οποίο θεωροῦσε τὴν μετονομασία τετελεσμένη. Ὁ Θ. Διαμαντόπουλος (*Ἡ Ἑλληνική Συντηρητική Παράταξη: Ἱστορική Προσέγγιση και πολιτικά χαρακτηριστικά*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 1994, σ. 14), ὁμως, αναφέρει τὴν 17^η Οκτωβρίου ὡς ἡμερομηνία μετονομασίας και τὴν ἴδια ἡμερομηνία αναφέρει και ὁ Γ. Νιάρχος (*Δημήτριος Γούναρης*, εκδ. «Πελοπόννησος», Πάτρα 2016, σ. 165) Πρέπει να αναφερθεῖ, ἐπίσης, ὅτι σε ἀπάντηση πρὸς τὸν Δημ. Γούναρη σχετικά με τὸ ζήτημα τῆς βασιλικῆς διαδοχῆς στις 20 Οκτωβρίου 1920 ὁ Ελευθ. Βενιζέλος τὸν κατονομάζει ὡς «Ἀρχηγό τῶν Ἐθνικοφρόνων», βλ. Εφημ. Πολιτεία, Ἔτος Β΄, φ. 422/ 21 Οκτωβρίου 1920, σ. 4

⁵⁶⁷ Ἡ εφημερίδα «Πολιτεία» (φ. 416/ 15 Οκτωβρίου 1920, σ. 4) εἶχε διαψεῦσει τὶς πληροφορίες περὶ μετονομασίας τοῦ κόμματος.

τις συσκέψεις του με τους στενούς συνεργάτες του⁵⁶⁸ έπειτα από πρόταση του Α. Καμπάνη⁵⁶⁹. Ο χρόνος, ο οποίος επελέγη για την αλλαγή του ονόματος του κόμματος, αλλά και αυτή καθ' αυτήν η επιλογή του επιθέτου «Λαϊκός» έδωσε λαβή στον κυβερνητικό Τύπο για σκωπτικά σχόλια εναντίον των Εθνικοφρόνων, επειδή θεωρούσε ότι αποτελούσε ένα λαϊκίστικο τέχνασμα ψηφοθηρικής στόχευσης⁵⁷⁰. Δεν έλειψαν περιπτώσεις κατά τις οποίες η αποποίηση του προσδιορισμού «εθνικόφρων» συνδέθηκε με την αδιαφορία του Γούναρη για τα εθνικά ζητήματα⁵⁷¹. Άλλωστε, στις μακροσκελείς ομιλίες του αφιέρωνε πολύ λίγο χρόνο στην ανάπτυξη των σχετικών με την εξωτερική πολιτική απόψεών του, απόψεις οι οποίες χαρακτηρίζονταν από μια ακαδημαϊκή γενικότητα, καθώς γινόταν λόγος στην πολιτισμική διάσταση της παρουσίας των Ελλήνων στην Μικρά Ασία⁵⁷². Από την άλλη πλευρά, ο Μ. Mazower θεωρεί ότι η μετονομασία δε στόχευε μόνο σε εκλογικά οφέλη αλλά έδειχνε «τη μετατόπιση του κέντρου βάρους από το έθνος στο λαό, δηλαδή στους πολίτες της Ελλάδας»⁵⁷³. Αποτελούσε, επίσης, μια κίνηση συμβολισμού επιθυμώντας να τονίσει και σημειολογικά «το δημοκρατικό-λαϊκό χαρακτήρα της προγραμματικής του πλατφόρμας»⁵⁷⁴.

Οι εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920 εξελίχθηκαν σε θρίαμβο της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης, αφού εισήλθαν στη Βουλή διακόσιοι σαράντα εννέα (249) φίλα προσκείμενοι σε αυτήν βουλευτές⁵⁷⁵ -ποσοστό 67,3%- έναντι εκατόν δέκα οκτώ (118) των Φιλελευθέρων -ποσοστό 31,7%. Ειδικά το κόμμα των Εθνικοφρόνων, που πρόσφατα είχε μετονομασθεί σε Λαϊκό, είχε εκλέξει περίπου εβδομήντα πέντε (75) πολιτευτές του, γεγονός που το καθιστούσε και επίσημα το μεγαλύτερο μεταξύ του αντιβενιζελικού στρατοπέδου⁵⁷⁶. Οι μετέπειτα έριδες μεταξύ των αρχηγών του

⁵⁶⁸ Ν. Νικολόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 275

⁵⁶⁹ G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα...ό.π.*, σ. 941. Ο ίδιος ο Α. Καμπάνης, όμως, δεν αναφέρει τίποτα σχετικό στην βιογραφία του Δημ. Γούναρη.

⁵⁷⁰ Ενδεικτικά, Εφημ. Έθνος...ό.π., «Ό κ. Γούναρης θά θεωρή τήν μετονομασίαν αυτήν ώς αληθινόν εΰρημα, θά πιστεύει ότι ήμπορεϊ με τοιαύτας παραποιήσεις νά ρίψει έν δόλωμα πρός άγραν νέων έκλογέων».

⁵⁷¹ Εφημ. Ακρόπολις...ό.π., «Είς τόν κ. Γούναρην απέμεινε, φαίνεται, όλίγον έντροπή, ώστε νά μή θέλη τό κόμμα του νά φέρη όνομα, συγκρουόμενον πρός τάς πεποιθήσεις του, τό πολιτικόν του πρόγραμμα καί τάς πράξεις του».

⁵⁷² Εφημ. Τηλέγραφος...ό.π., σ. 3

⁵⁷³ Μ. Χριστοπούλου, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*, σ. 260

⁵⁷⁴ Ν. Νικολόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης...ό.π.*

⁵⁷⁵ Στον αριθμό αυτό ο Η. Νικολακόπουλος υπολογίζει και τους περίπου εβδομήντα (70) ανεξάρτητους αντιβενιζελικούς, βλ. Η. Νικολακόπουλος, «Οι εκλογές 1910- 1920...» ό.π., σ. 40.

⁵⁷⁶ Το Συντηρητικό Κόμμα του Ν. Στράτου εξέλεξε εξήντα (60) βουλευτές, το κόμμα του Στεφ. Δραγούμη τριάντα (30) και το κόμμα του Δημ. Ράλλη είκοσι πέντε (25), βλ. D. Dakin, *Η ενοποίηση...ό.π.*, παράρτημα Γ'

συνασπισμού της αντιπολίτευσης έφεραν στην επιφάνεια τις πολιτικές αλλά και προσωπικές τους διαφορές δυσκολεύοντας έτσι την μακροήμερευση της συνεργασίας τους⁵⁷⁷. Η απόφαση για τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος περί επιστροφής του Κωνσταντίνου και η μετέπειτα επιστροφή του οδήγησε στην άρση της εμπιστοσύνης των Μεγάλων Δυνάμεων, διαψεύδοντας όλες τις προβλέψεις του Δημ. Γούναρη περί του αντιθέτου. Αυτή η λανθασμένη εκτίμηση επεφύλασσε τραγικές συνέπειες για την Χώρα, τον ελληνισμό αλλά και για τον ίδιο τον εμβληματικό αρχηγό του αντιβενιζελικής παράταξης από το 1915 έως το 1922.

4.4. Τα κυριότερα στελέχη των Εθνικοφρόνων

Στα πλαίσια της παρούσας εργασίας έχει παρακολουθηθεί η πολιτική πορεία του αρχηγού των Εθνικοφρόνων/ Λαϊκών μέχρι και τις νικηφόρες εκλογές του 1920. Έως τον Αύγουστο του 1922 ο *Δημήτριος Γούναρης* (1867-1922) διατέλεσε Υπουργός Στρατιωτικών, Δικαιοσύνης, Εξωτερικών αλλά και Πρωθυπουργός κατά το διάστημα 26 Μαρτίου 1921-2 Μαρτίου 1922. Η αντιπαλότητα και η έντονη δυσπιστία του προς το πρόσωπο του Βενιζέλου συνεχίστηκε και κατά την συγκεκριμένη περίοδο, όπως καταδεικνύεται από την απόλυτη άρνησή του να εξετάσει τα ανησυχητικά μηνύματα του κρητικού πολιτικού, ο οποίος προειδοποιούσε για τις γαλλικές διαθέσεις ανατροπής της Συνθήκης των Σεβρών. Μετά την ήττα του ελληνικού στρατού στην Μικρά Ασία κατηγορήθηκε για εσχάτη προδοσία και παραπέμφθηκε σε δίκη από έκτατο στρατοδικείο μαζί με άλλους επτά⁵⁷⁸, οι οποίοι θεωρήθηκαν συνυπεύθυνοι για την καταστροφή. Καταδικάστηκε σε θάνατο, ποινή η οποία εκτελέστηκε στις 15 Νοεμβρίου στο Γουδή. Λίγες ώρες μετά την εκτέλεση του κατέφθασε στην τότε προσωρινή Κυβέρνηση τηλεγράφημα από τον πολιτικό του αντίπαλο, Ελευθ. Βενιζέλο, ο οποίος προειδοποιούσε για την πρόκληση διεθνών αντιδράσεων σε περίπτωση εκτέλεσης της ποινής ζητώντας τη ματαίωσή της⁵⁷⁹.

Ο *Παναγής Τσαλδάρης* (1868-1936), νομικός από την Κόρινθο, είχε εκλεγεί για πρώτη φορά βουλευτής Αργολιδοκορινθίας το 1910 ως ανεξάρτητος και από τότε

⁵⁷⁷ Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά...ό.π.*, σσ. 133-134

⁵⁷⁸ Π. Πρωτοπαπαδάκης, Ν. Στράτος, Γ. Μπαλατζής, Ν. Θεοτόκης, Γ. Χατζηανέστης, Ξ. Στρατηγός και Μ. Γούδας. Οι πέντε πρώτοι και ο Δημ. Γούναρης καταδικάστηκαν σε θάνατο ενώ οι υπόλοιποι σε ισόβια κάθειρξη. Πρέπει να σημειωθεί ότι το 2010 το Ζ' Ποινικό Τμήμα του Αρείου Πάγου με την υπ. Αριθμ 1675/2010 απόφασή του ανέτρεψε την καταδίκη των έξι εκτελεσθέντων.

⁵⁷⁹ Ι. Γιαννουλόπουλος, «Η επανάσταση του 1922, η δίκη των εξ και η συνθήκη της Λωζάννης», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», τόμ. ΙΕ', Αθήνα 1977, σ. 259

εκλεγόταν συνεχώς μέχρι το θάνατό του⁵⁸⁰, με εξαίρεση τις εκλογές του 1923, στις οποίες αρνήθηκε να συμμετάσχει. Συνδεόταν με δυνατούς δεσμούς φιλίας με τον Γούναρη ήδη από την κοινή τους συνύπαρξη στο Πανεπιστήμιο του Göttingen της Γερμανίας αλλά και σε πολιτικό επίπεδο παρατηρούνταν σχεδόν ταύτιση απόψεων⁵⁸¹. Για αυτό τον λόγο, ο μετέπειτα αρχηγός των Εθνικοφρόνων προσπάθησε αρκετά να τον πείσει να αναλάβει το Υπουργείο Δικαιοσύνης στην Κυβέρνηση του Φεβρουαρίου του 1915⁵⁸². Το έργο του εκεί ήταν περιορισμένο, όπως και ολόκληρου του κυβερνητικού σχήματος αλλά, τουλάχιστον, προσπάθησε να κρατήσει τη Δικαιοσύνη μακριά από τις πολιτικές συγκρούσεις της περιόδου. Έχει ήδη γίνει αναφορά στην συμβολή του για την ανασυγκρότηση των Εθνικοφρόνων και την προετοιμασία του κόμματος για τις εκλογές του 1920. Ο Π. Τσαλδάρης διατέλεσε Υπουργός Εσωτερικών κατά το διάστημα 4 Νοεμβρίου 1920-26 Μαρτίου 1921 και από το 1924 ανέλαβε την ηγεσία του Λαϊκού Κόμματος έως το θάνατό του⁵⁸³.

Ο Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης (1860-1922), μαθηματικός, μηχανικός και αργότερα καθηγητής στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, είχε πρωτοεκλεγεί ως ανεξάρτητος βουλευτής Κυκλάδων το 1902⁵⁸⁴. Μέλος της ομάδας των «Ιαπώνων» συνδέθηκε φιλικά με τον Δημ. Γούναρη και η σχέση τους διατηρήθηκε μέχρι την εκτέλεσή τους. Ο Γούναρης τον είχε παρακαλέσει επικαλούμενος τον πατριωτισμό του να αναλάβει το Υπουργείο Οικονομικών στην Κυβέρνησή του το Φεβρουάριο του 1915⁵⁸⁵, θέση την οποία και αποδέχτηκε. Λόγω των δύσκολων εξωτερικών συνθηκών δεν είχε την ευκαιρία να παρουσιάσει κάποιο αξιόλογο νομοθετικό έργο και περιορίστηκε στη σύνταξη Βασιλικών Διαταγμάτων σχετικά με τη διαχείριση τρεχουσών οικονομικών αναγκών. Θεωρείται ότι συνεργάστηκε στην εκπόνηση του προεκλογικού προγράμματος των Εθνικοφρόνων⁵⁸⁶ για τις εκλογές του 1915, στις οποίες απέτυχε να εκλεγεί, επιστρέφοντας, όμως, στα έδρανα του Κοινοβουλίου με τις εκλογές του Δεκεμβρίου του ίδιου έτους. Αν και ήταν μέλος της διοικούσας επιτροπής των Εθνικοφρόνων μετά την εξορία του Γούναρη, ουσιαστικά ο Πρωτοπαπαδάκης ενεργοποιήθηκε και πάλι πολιτικά το 1920, ειδικά μετά τον

⁵⁸⁰ Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935, εκδ. «Βουλή των Ελλήνων», Αθήνα 1986, σσ. 286-287

⁵⁸¹ Δ. Σβολόπουλος, *Παναγής Τσαλδάρης...ό.π.*, σσ. 30-31 αλλά και 34-35

⁵⁸² *Ο.π.*, σσ. 40-41

⁵⁸³ Για την πολιτική δράση του Π. Τσαλδάρη ως αρχηγού του Λαϊκού Κόμματος, βλ. Γ. Βούρος, *Παναγής Τσαλδάρης 1867-1936, χ.ε.*, Αθήνα 1955, σ. 65 κ.εξ.

⁵⁸⁴ Μητρώο Πληρεξουσίων...ό.π., σσ. 154-155

⁵⁸⁵ Αλ. Οικονόμου, *Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης...ό.π.*, σ. 202

⁵⁸⁶ *Ο.π.*, σ. 212

επαναπατρισμό του αρχηγού του κόμματος, και αποτέλεσε συνιδρυτή και ηγετικό στέλεχος του Λαϊκού Κόμματος. Αργότερα διετέλεσε Υπουργός Επισιτισμού και Οικονομικών αλλά και Πρωθυπουργός κατά το διάστημα Μαΐου-Αυγούστου 1922. Από το έργο του ως Υπουργού Οικονομικών αξιομνημόνευτο ήταν το καινοτόμο, αλλά και αμφιλεγόμενο, σχέδιο εσωτερικού δανεισμού, η «διχοτόμηση της δραχμής», το οποίο ο ίδιος εισήγαγε, για να αντιμετωπίσει τα έντονα οικονομικά προβλήματα της εποχής. Ήταν ένας από τους έξι, οι οποίοι καταδικάστηκαν για εσχάτη προδοσία και εκτελέστηκαν στο Γουδή.

Ο *Γεώργιος Μπαλτατζής* (1868-1922), απόφοιτος της Ευαγγελικής Σχολής της Σμύρνης, και διπλωμάτης, πολιτεύθηκε με το Νεωτερικό Κόμμα εκλεγόμενος βουλευτής Αλμυρού από το 1902 έως και το 1908. Είχε ήδη διατελέσει Υπουργός Εξωτερικών (21 Ιουνίου 1908-7 Ιουλίου 1909) στην Κυβέρνηση Θεοτόκη, όταν συνδέθηκε με τον Γούναρη και ανέλαβε το Υπουργείο Συγκοινωνιών στην Κυβέρνησή του τον Φεβρουάριο του 1915. Στις εκλογές του Μαΐου και του Δεκεμβρίου επανεξελέγη πολιτευόμενος αυτή τη φορά στην περιοχή της Δράμας⁵⁸⁷. Μέλος της διοικούσας επιτροπής των Εθνικοφρόνων αλλά και του Κεντρικού Συμβουλίου της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης συνέβαλε στην οργάνωση του αντιπολιτευτικού αγώνα και στην τελική νίκη των εκλογών του 1920. Μετά την ανάληψη της εξουσίας από την αντιβενιζελική αντιπολίτευση ανέλαβε τρεις φορές το χαρτοφυλάκιο του Υπουργείου Εξωτερικών (27 Ιανουαρίου 1921- 2 Οκτωβρίου 1921, 2 Μαρτίου -2 Μαΐου 1922 και 9 Μαΐου 1922-28 Αυγούστου 1920) χωρίς, όμως, να μπορέσει να αποτρέψει την ήττα του ελληνικού στρατού στην Μικρά Ασία με αποτέλεσμα να καταδικαστεί σε θάνατο στη δίκη των έξι.

Ο *Σπυρίδων Στάης* (1859-1932), διδάκτορας μαθηματικών και μέλος της Επιτροπής των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896, πριν συνδεθεί με τους Εθνικόφρονες, εκλεγόταν βουλευτής Κυθήρων⁵⁸⁸ με το Νεωτερικό Κόμμα. Στις τρεις θητείες του στο Υπουργείο Παιδείας των Κυβερνήσεων Θεοτόκη επέδειξε έντονο μεταρρυθμιστικό έργο και υπήρξε ο ιδρυτής των εμπορικών σχολών. Απέτυχε στις εκλογές του Μαΐου του 1915 αλλά επανήλθε στο Κοινοβούλιο ως βουλευτής Αργολιδοκορινθίας με τις εκλογές του Δεκεμβρίου του ίδιου έτους (τέταρτος σε

⁵⁸⁷ Α. Μακρυδημήτρης, *Οι Υπουργοί Εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000*, εκδ. «Καστανιάτης», Αθήνα 2000, σ. 70

⁵⁸⁸ Μητρώο Πληρεξουσίων...ό.π., σ. 162-163

ψήφους⁵⁸⁹). Αποτέλεσε εκ των πρωτεργατών της ίδρυσης των Εθνικοφρόνων και μετέπειτα του Λαϊκού Κόμματος. Μετά το 1920 ανέλαβε Υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου (22 Φεβρουαρίου-3 Μαρτίου 1920), Εσωτερικών (26 Μαρτίου 1921-28 Φεβρουαρίου 1922), Επισιτισμού (27 Μαρτίου-3 Μαΐου 1922).

Ο *Χαράλαμπος Βοζίκης* (1862-1937), νομικός από την Αρκαδία, εκλεγόταν συνεχώς βουλευτής από το 1895 πολιτευόμενος με το Εθνικό Κόμμα. Μετά από ένα σύντομο πέραςμα από την Ζαϊμική παράταξη⁵⁹⁰ εντάχθηκε στην ομάδα των «Ιαπόνων» συνδεόμενος πολιτικά και φιλικά με τον Δημ. Γούναρη, τον οποίο προσπάθησε να πείσει να ιδρύσει έναν σύγχρονο πολιτικό σχηματισμό ως απάντηση στους Φιλελευθέρους. Εξελέγη με τους Εθνικόφρονες και στις δύο εκλογικές αναμετρήσεις του 1915 κατατασσόμενος έκτος σε ψήφους τον Μάιο⁵⁹¹ και τέταρτος τον Δεκέμβριο⁵⁹². Διατέλεσε Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδύσεως στην Κυβέρνηση του Φεβρουαρίου 1915 χωρίς να επιδείξει ιδιαίτερο νομοθετικό έργο. Μεγάλη δημοσιότητα έλαβε εκείνη την εποχή η ενέργειά του να συνοδεύσει την εικόνα της Παναγίας της Τήνου στην πρωτεύουσα με σκοπό να βοηθηθεί η αποκατάσταση της υγείας του Βασιλέως Κωνσταντίνου. Μέλος της διοικούσας επιτροπής των Εθνικοφρόνων και συνιδρυτικό μέλος του Λαϊκού Κόμματος αποτέλεσε συνοδοιπόρο του Γούναρη μέχρι το τέλος του δεύτερου. Μετά το 1922 ίδρυσε δικό του κόμμα, το οποίο συνεργαζόταν με το Λαϊκό⁵⁹³ Μετά τις εκλογές του 1920 θήτευσε ως Υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου, Επισιτισμού και, προσωρινά, Δικαιοσύνης. Το 1933 εξελέγη πρόεδρος του Ελληνικού Κοινοβουλίου.

Ο *Γεώργιος Πεσμαζόγλου ή Πεσματζόγλου*⁵⁹⁴ (1889-1984), διδάκτορας Νομικής, ήταν από τα ιδρυτικά στελέχη των Εθνικοφρόνων και τα απομνημονεύματά του αποτελούν μια από τις σημαντικές πηγές για το πώς προετοιμάστηκε η ίδρυση του κόμματος⁵⁹⁵. Τον Μάιο του 1915 απέτυχε να εκλεγεί στην περιφέρεια Αττικοβοιωτίας, κάτι το οποίο, όμως, κατάφερε τον Δεκέμβριο εκμεταλλευόμενος την αποχή των Φιλελευθέρων και κατατασσόμενος πέμπτος σε ψήφους⁵⁹⁶. Παρά τη στενή σχέση με τον Δημ. Γούναρη δεν κλήθηκε να αναλάβει κάποιο υπουργείο κατά

⁵⁸⁹ Εφημ. Εσπερινόν Νέον Άστυ, 8 Δεκεμβρίου 1915, σ. 3

⁵⁹⁰ Ν. Οικονόμου, «Εσωτερικές Πολιτικές Εξελίξεις...» ό.π., σ. 186

⁵⁹¹ Εφημ. Εστία, Έτος ΙΘ', φ. 7655/3 Ιουνίου 1915, σ. 3

⁵⁹² Εφημ. Ακρόπολις, Έτος ΓΖ', φ. 11106/8 Δεκεμβρίου 1920, σ. 1

⁵⁹³ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...* ό.π., τομ. Γ', σ. 43

⁵⁹⁴ Μητρώο Πληρεξουσίων... ό.π., σ. 264

⁵⁹⁵ Γ. Πεσματζόγλου, *Το χρονικόν της ζωής μου...* ό.π., σ. 50 κ.εξ.

⁵⁹⁶ Εφημ. Εσπερινόν Νέον Άστυ... ό.π.

την εξεταζόμενη περίοδο. Το 1917 εξορίστηκε στο Αιάκειο της Κορσικής μαζί με τον Γούναρη. Το 1919 στην δίκη που διεξήχθη για τα λεγόμενα «Νοεμβριανά» του 1916 βρέθηκε κατηγορούμενος ως χρηματοδότης των συλλόγων των επιστράτων και καταδικάστηκε ερήμην σε θάνατο⁵⁹⁷, μια ποινή, η οποία δεν εκτελέστηκε ποτέ, καθώς δεν αναγνωρίστηκε από την Κυβέρνηση που προέκυψε μετά την 1^η Νοεμβρίου 1920. Εν συνεχεία εξελέγη βουλευτής το 1926 με το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Ι. Μεταξά και στις επόμενες εκλογές με το Λαϊκό. Τη δεκαετία του 1930 διετέλεσε αρκετές φορές υπουργός και μετέπειτα διοικητής της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας (1945-1951).

Τέλος, ο *Ιωάννης Σισίνης*, κτηματίας καταγόμενος από τη Γαστούνη και την γνωστή οικογένεια προεστών της επανάστασης, πρωτοεκλέχτηκε το 1895 βουλευτής Ηλείας (Αχαιοηλίδας). Στο σπίτι του διεξήχθη η συνάντηση των πολιτικών προσώπων, τα οποία θα αποτελούσαν αργότερα τον πυρήνα των Εθνικοφρόνων. Δεν εξελέγη στις εκλογές του Μαΐου του 1915 σε αντίθεση με τις αντίστοιχες του Δεκεμβρίου, στις οποίες αναδείχθηκε βουλευτής κατατασσόμενος όγδοος σε ψήφους⁵⁹⁸. Επανεξελέγη και το 1920 και το 1926 με το Λαϊκό Κόμμα χωρίς όμως να αναλάβει κάποιο υπουργείο.

⁵⁹⁷ Γ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση...ό.π.*, σ. 28

⁵⁹⁸ Εφημ. Ακρόπολις...ό.π.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αποδεχόμενοι την άποψη ότι ένα κόμμα μεσολαβεί μεταξύ της κοινωνίας και της εξουσίας⁵⁹⁹, γίνεται αντιληπτό ότι δεν είναι δυνατό να εξεταστεί η ιστορία ενός κόμματος ξέχωρα από τις κοινωνικές συνθήκες της δημιουργίας και της δράσης του. Κατά τη μεγάλη πολιτική κρίση του 1915, η οποία συνέβαλε στην ίδρυση των Εθνικοφρόνων, τα επιχειρήματα των αντίπαλων πολιτικών ανδρών της εποχής εμπεριείχαν συχνότατες αναφορές σε συνταγματικές ρυθμίσεις και στις αρχές λειτουργίας του πολιτεύματος, όπως αυτές είχαν διαμορφωθεί από το 1875 με την καθιέρωση της Αρχής της Δεδηλωμένης. Αρρυθμίες, βέβαια, στη λειτουργία του Κοινοβουλευτικού συστήματος παρατηρήθηκαν και κατά την περίοδο 1890-1909, καθώς η διάψευση των προσδοκιών του ελληνικού λαού για οικονομική ανάπτυξη και εδαφική επέκταση, η πτώχευση του ελληνικού κράτους το 1893, η ήττα στον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898 και οι αυθαίρετες βασιλικές παρεμβάσεις στην πολιτική ζωή προκάλεσαν μια κρίση νομιμοποίησης των κομμάτων. Η αδυναμία εκσυγχρονισμού των κομματικών σχηματισμών της εποχής και η οικονομική δυσπραγία επιβάρυναν τη λαϊκή δυσαρέσκεια, η οποία βρήκε δίοδο έκφρασης με το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί το 1909.

Ο Ελευθ. Βενιζέλος και το κόμμα των Φιλελευθέρων εμφανίστηκαν στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας ως εκφραστές του κεντρικού συνθήματος της «Ανόρθωσης» σε όλους τους τομείς. Μέχρι το 1912 είχαν κερδίσει την εμπιστοσύνη των ψηφοφόρων και προέβησαν στην υλοποίηση σημαντικού συνταγματικού και νομοθετικού έργου. Η συντριπτική νίκη τους στις εκλογές του 1912 προκάλεσε έντονο σκεπτικισμό στους πολιτικούς τους αντιπάλους, οι οποίοι άρχισαν να αντιλαμβάνονται ότι υπήρχε η ανάγκη δημιουργίας ενός νέου φορέα έκφρασης των πολιτικών τους ιδεών. Τα κόμματα τα οποία είχαν κυβερνήσει την χώρα πριν το 1909 έκλειναν τον κοινοβουλευτικό τους βίο, καθώς ο παλαιοκομματισμός είχε καταδικαστεί στη συνείδηση των πολιτών ως υπεύθυνος για την παρακμή της Ελλάδας. Ο αντίπαλος πόλος των Φιλελευθέρων δε θα μπορούσε να είναι κανένα από αυτά τα κόμματα, ούτε ο συνασπισμός τους αλλά ένα σύγχρονο και δυναμικό κόμμα ανταποκρινόμενο στις διαμορφούμενες τότε κοινωνικές συνθήκες.

⁵⁹⁹ Για τις προσπάθειες ορισμού των κομμάτων και της λειτουργίας τους, βλ. G. Sartori, *Parties and party system*, εκδ. ECPR Press, Cambridge 2005, ειδικότερα σσ. 57-59

Ο Δημ. Γούναρης είχε εκφράσει την ανάγκη ανανέωσης των κομμάτων και του τρόπου λειτουργίας τους ήδη από το 1911, γι' αυτό και αρνήθηκε να ηγηθεί της προσπάθειας δημιουργίας ενός πολιτικού φορέα, ο οποίος απλώς θα αντιπολιτευόταν τους Φιλελευθέρους. Η άποψή του ότι τα κόμματα θα έπρεπε να σχηματίζονται έπειτα από πρωτοβουλία των λαϊκών ομάδων με σκοπό την εξυπηρέτηση των αναγκών και των συμφερόντων τους και όχι βάσει της βούλησης κάποιας πεφωτισμένης πολιτικής ηγεσίας ήταν σύμφωνη με την περιρρέουσα κοινωνική ατμόσφαιρα της εποχής. Οι όποιες πολιτικές ζυμώσεις, όμως, δυσχεράνηθηκαν από την εμπόλεμη κατάσταση της χώρας, εξαιτίας των Βαλκανικών Πολέμων κατά το διάστημα 1912-1913 και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου έναν χρόνο αργότερα.

Η ανάληψη της πρωθυπουργίας τον Φεβρουάριο του 1915 δεν συνοδεύτηκε από τις κατάλληλες συνθήκες, ώστε ο Δημ. Γούναρης να προχωρήσει στην υλοποίηση των αναγκαίων οικονομικών και κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Χωρίς την σύγκληση του Κοινοβουλίου, στο οποίο άλλωστε μειοψηφούσε, και κυβερνώντας με βασιλικά διατάγματα η Κυβέρνηση Γούναρη επιτέλεσε διεκπεραιωτικό έργο επικεντρωμένο στην ενσωμάτωση των Νέων Χωρών και την προετοιμασία των επικείμενων εκλογών. Το κυρίαρχο θέμα της εξωτερικής πολιτικής, η στάση της Ελλάδας κατά τον Μεγάλο Πόλεμο, δημιούργησε κλίμα πόλωσης επισκιάζοντας την ανάγκη παρεμβάσεων σε ζητήματα εσωτερικής πολιτικής. Επιπλέον, η στασιμότητα των διαπραγματεύσεων με τις δυνάμεις της Entente διατάραξε τις σχέσεις τους με τον Πρωθυπουργό. Η στενή συνεργασία του Γούναρη με τον Βασιλιά Κωνσταντίνο καθώς και η σκληρή δημόσια αντιπαράθεσή του με τον Ελευθ. Βενιζέλο συνέβαλε στην διαμόρφωση της άποψης εκ μέρους των Φιλελευθέρων ότι αποτελούσε απλά τον εκφραστή των απόψεων του Θρόνου.

Η δημιουργηθείσα πόλωση, εντούτοις, οδήγησε στη συστράτευση με τον Γούναρη των περισσότερων αντιπολιτευόμενων τον Βενιζέλο βουλευτών και την ίδρυση του κόμματος των Εθνικοφρόνων. Το κόμμα δεν δημιουργήθηκε βάσει των αρχών, τις οποίες είχε θέσει ο αρχηγός του λίγα χρόνια νωρίτερα, αλλά βάσει της ανάγκης να αποκρουστεί η «φιλοπολεμική» πολιτική των Φιλελευθέρων επί των εθνικών θεμάτων. Για αυτόν τον λόγο και έγιναν δεκτοί αρκετοί παλαιοκομματικοί πολιτευτές, κάτι το οποίο ερχόταν σε αντίθεση με τις αρχικές προθέσεις της ηγεσίας. Ο υπερτονισμός, όμως, του συγκεκριμένου σκοπού συνέβαλε στην υποβάθμιση των υπόλοιπων προγραμματικών θέσεων των Εθνικοφρόνων, οι οποίες άπτονταν όλων, σχεδόν, των τομέων της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής της χώρας. Οι

περισσότερες των εξαγγελιών είχαν επαναληφθεί στο παρελθόν και από άλλους σχηματισμούς. Ωστόσο, δεν έλειπαν και οι καινοτόμες θέσεις του κόμματος σχετικά με την εργατική νομοθεσία και την εισαγωγή της αναλογικής ψηφοφορίας, θέσεις που απηχούσαν τις ιδέες του αρχηγού του ήδη από την εποχή της ομάδας των «Ιαπώνων» και της πρώτης υπουργικής θητείας του στην Κυβέρνηση Θεοτόκη.

Οι Εθνικόφρονες προσπάθησαν στον οργανωτικό τομέα να τονίσουν την διαφοροποίησή τους σε σχέση με τους παλαιοκομματικούς σχηματισμούς. Η ίδρυση των τοπικών επιτροπών συνοδεύτηκε από την υπόσχεση για παραχώρηση σε αυτές του δικαιώματος της επιλογής των υποψήφιων βουλευτών μέσω τοπικών εκλογών. Ο ρόλος αυτός των κατά τόπους επιτροπών αποτελούσε ένα βήμα προς την οργάνωση του κόμματος εκ της βάσεως. Επειδή, όμως, οι προτεινόμενες διαδικασίες δεν ακολουθήθηκαν σε όλες τις περιφέρειες και οι ανάγκες του εκλογικού αγώνα επέβαλαν την άμεση παρέμβαση της ηγεσίας στο σχηματισμό του κομματικού «ψηφοδελτίου» σε διάφορες περιοχές, οι αποφάσεις των τοπικών επιτροπών δε θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν καθοριστικές και δεσμευτικές για την αρχηγική ομάδα.

Σε επίπεδο ηγεσίας ο Δημ. Γούναρης ήταν ο αδιαμφισβήτητος αρχηγός χωρίς να πλαισιώνεται από κάποιο θεσμοθετημένο κομματικό όργανο. Το κόμμα δεν διέθετε επίσημο καταστατικό λειτουργίας ούτε προκαθορισμένες αρχιερεσίες εκλογής ηγεσίας. Ο Γούναρης συσκεπτόταν τακτικά με ένα κλειστό κύκλο φίλων και σπανιότερα με όσους βουλευτές του κόμματος βρίσκονταν στην Αθήνα χωρίς, ωστόσο, να έχει εξακριβωθεί αν οι αποφάσεις αποτελούσαν προϊόν συλλογικής διαδικασίας και κατά πόσο οι συμμετέχοντες στις συσκέψεις μπορούσαν να επηρεάσουν καθοριστικά τις απόψεις του αρχηγού.

Η ήττα στις εκλογές του Μαΐου του 1915 κατέδειξε ότι οι Εθνικόφρονες δεν κατάφεραν να «διεισδύσουν» στους ψηφοφόρους της Παλαιάς Ελλάδας, ενώ, αντιθέτως, κατάφεραν να προσελκύσουν την συντριπτική πλειοψηφία των ψηφοφόρων της Μακεδονίας, ειδικά των μουσουλμανικών, εβραϊκών και βουλγαρικών μειονοτικών πληθυσμών, οι οποίοι αντιτίθεντο στην «φιλοπολεμική» βενιζελική πολιτική. Η αποχή των Φιλελευθέρων κατά τις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915 έδωσε την ευκαιρία στους Εθνικόφρονες να αποκτήσουν κοινοβουλευτική παντοδυναμία, την οποία δεν μπόρεσαν να την αξιοποιήσουν για την υλοποίηση του προγράμματός τους. Οι απροκάλυπτες, πλέον, επεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας επιβεβαίωσαν τις κυβερνητικές

προγραμματικές δηλώσεις περί ουσιαστικής αδυναμίας παραγωγής μεταρρυθμιστικού έργου. Ο Δημ. Γούναρης, ο οποίος δεν πρωθυπουργοποιήθηκε σε ένδειξη καλής θέλησης προς την Entente, και η κοινοβουλευτική του ομάδα εμμένοντας στο δόγμα της ουδετερότητας της χώρας βρέθηκαν σε πλήρη αδυναμία να αλλάξουν τον ρου των γεγονότων, περιοριζόμενοι σε μέτρα διαχείρισης της κατάστασης και συνεχείς διαμαρτυρίες για την παραβίαση της εθνικής κυριαρχίας εκ μέρους των Μεγάλων Δυνάμεων.

Από το καλοκαίρι του 1916 το Κοινοβούλιο έπαυσε να λειτουργεί με αποτέλεσμα τον περιορισμό της δράσης των Εθνικοφρόνων. Στο διάστημα από το σχηματισμό της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης (Σεπτέμβριος 1916) μέχρι και την εξορία του Βασιλιά και του ιδίου (Μάιος-Ιούνιος 1917), ο Γούναρης συνέχισε να αποτελεί προνομιακό συνομιλητή του Κωνσταντίνου και συνδιαμορφωτή της ελληνικής πολιτικής χωρίς, ωστόσο, να προβαίνει σε κάποια είδους ενημέρωση των στελεχών του κόμματός του, με εξαίρεση του πυρήνα των πολιτικών του φίλων. Όλοι οι βιογράφοι του Γούναρη αναφέρουν ότι κράτησε την πιο αδιάλλακτη γραμμή απέναντι στα τελεσίγραφα των δυνάμεων της Entente αλλά δεν είναι γνωστό αν τα στελέχη των Εθνικοφρόνων συμφωνούσαν με αυτήν την στάση. Αν και η κριτική προς τις πολιτικές επιλογές του Ελευθ. Βενιζέλου ήταν πάντα σκληρή, τη συγκεκριμένη περίοδο οξύνθηκε ακόμα περισσότερο επιβεβαιώνοντας το αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ των δύο πολιτικών αντιπάλων.

Κατά το διάστημα του Ιουλίου 1917 έως τον Δεκέμβριο του 1919 ο εκτοπισμός του Γούναρη στη Γαλλία και μετέπειτα του Τσαλδάρη στη Σκόπελο, η κομματική απόφαση αποχής από την λεγόμενη «Βουλή των Λαζάρων» και οι περιορισμοί στον Τύπο, τους οποίους επέβαλε ο στρατιωτικός νόμος και η λογοκρισία, κατέστησαν τους Εθνικόφρονες ουσιαστικά ανενεργούς. Η πενταμελής διοικούσα επιτροπή, η οποία αντικαθιστούσε τον Γούναρη, αρκέστηκε στη σύγκληση ευρείας σύσκεψης των στελεχών του κόμματος τον Ιούλιο του 1917 στην προσπάθεια συντονισμού των ενεργειών του αντιβενιζελικού στρατοπέδου. Η επιρροή της, όμως, περιορίστηκε στους εθνικόφρονες βουλευτές της Παλαιάς Ελλάδας, καθώς τα στελέχη της Μακεδονίας είχαν προαποφασίσει τη συμμετοχή τους στις εργασίες του Κοινοβουλίου. Ο ίδιος ο Γούναρης στην εξορία αποκρυστάλλωσε τον αντιπολιτευτικό του λόγο κατά του Βενιζέλου αρνούμενος να προβεί σε οποιαδήποτε υποχώρηση από τις βασικές θέσεις του, παρόλο που η πολιτική των Φιλελευθέρων έδειχνε ότι επιτυγχάνει τα επιθυμητά για τη χώρα αποτελέσματα.

Οι Εθνικόφρονες επανεμφανίστηκαν στο πολιτικό προσκήνιο με την προσπάθεια σύμπτυξης της «Ηνωμένης Αντιπολίτευσης» λίγους μήνες πριν τις εκλογές του 1920. Η διοικούσα επιτροπή, πάντα σε συνεννόηση με τον αρχηγό του κόμματος, προέβη σε επιτυχείς διαπραγματεύσεις με τους υπόλοιπους αντιβενιζελικούς σχηματισμούς επικυρώνοντας μάλιστα τις ενέργειές της σε σύσκεψη των εθνικοφρόνων πολιτευτών. Οι πολιτικές απόψεις του Δημ. Γούναρη αποτέλεσαν τη βάση του αντιπολιτευτικού προγράμματος, το οποίο έθετε ως υπέρτατο στόχο την αποκατάσταση της νομιμότητας και της Συνταγματικότητας, η οποία είχε διαταραχθεί. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάχθηκε λίγο αργότερα και η υπόσχεση για διεξαγωγή δημοψηφίσματος για να κριθεί από τον λαό το ζήτημα της επαναφοράς του Κωνσταντίνου στο θρόνο, ειδικά μετά τον απρόσμενο θάνατο του Βασιλιά Αλέξανδρου. Επαναδραστηριοποιήθηκαν οι τοπικοί σύλλογοι του κόμματος αλλά εν τέλει προτιμήθηκε η ενσωμάτωσή τους στους Συλλόγους Αντιπολίτευσης για λόγους ενίσχυσης του αντιβενιζελικού μετώπου.

Οι εθνικόφρονες υποψήφιοι κατά την προεκλογική περίοδο του 1920 έμειναν πιστοί στις οδηγίες του αρχηγού τους να μην υπόσχονται συγκεκριμένα μέτρα κυβερνητικής πολιτικής αλλά μόνο την αποκατάσταση των αδικηθέντων από τις εκκαθαρίσεις της βενιζελικής κυβέρνησης. Η επιστροφή του Γούναρη από την εξορία (Οκτώβριος 1920) συνοδεύτηκε από την εξαγγελία αρκετών μέτρων, τα οποία στόχευαν στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική μεταρρύθμιση της χώρας. Οι απόψεις του, όμως, για τον νέο τρόπο αντιπροσώπευσης των κοινωνικών τάξεων, τη διεξαγωγή δημοψηφισμάτων για την επίλυση πολιτικών προβλημάτων και την εξίσωση ανδρών-γυναικών ως προς τα πολιτικά δικαιώματα προκάλεσαν αμηχανία στους κόλπους της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης με αποτέλεσμα να αποσιωπηθούν μέχρι τη διεξαγωγή των εκλογών, για να αποφευχθεί η σύγκυση των συντηρητικών ψηφοφόρων.

Ο Δημ. Γούναρης και ο κομματικός του φορέας απέτυχαν να προβλέψουν την αντίδραση των συμμάχων απέναντι στον κηρυγμένο ανένδοτο αγώνα εναντίον του Βενιζέλου –παραδοσιακού φίλου της Entente- και την πρόθεση επιστροφής του Κωνσταντίνου –*persona non grata* ειδικά για τη Γαλλία ήδη από το 1916. Σε μια περίοδο κατά την οποία θα έπρεπε να επιβληθούν οι όροι της Συνθήκης των Σεβρών και η βοήθεια των συμμάχων κρινόταν κάτι παραπάνω από αναγκαία, οι Εθνικόφρονες υποβάθμισαν τη σημασία του διεθνούς παράγοντα υποσχόμενοι απλά τη συνέχιση της αगाστής συνεργασίας με την Βρετανία και τη Γαλλία. Τα πολιτικά

τους συνθήματα αποδείχθηκαν εκ των υστέρων ισχυρά, ώστε να επικρατήσουν στις εκλογές του 1920, αλλά συνέβαλαν στη διάρρηξη των σχέσεων Ελλάδας-Entente.

Ο προσανατολισμός του προγράμματος των Εθνικοφρόνων στην αναδιοργάνωση του κράτους με τη συμμετοχή και τη συνεργασία όλων των λαϊκών τάξεων κρίθηκε από τον Γούναρη ότι θα έπρεπε να συνοδευτεί και με την αλλαγή της ονομασίας του κόμματος. Χωρίς να μπορούν να αποκλειστούν και ψηφοθηρικοί λόγοι το Κόμμα των Εθνικοφρόνων λίγο πριν τις εκλογές του 1920 μετονομάστηκε σε Λαϊκό Κόμμα επιθυμώντας προφανώς να καταδείξει και σημειολογικά τον δημοκρατικό-λαϊκό του χαρακτήρα. Το ότι η νέα ονομασία του κόμματος ήταν πιο θελκτική από την προηγούμενη αποδεικνύεται από το γεγονός ότι ο τίτλος «Λαϊκό Κόμμα» κατάφερε να επιβιώσει για δεκαετίες μέχρι το 1958.

Εν κατακλείδι, το Κόμμα των Εθνικοφρόνων αποτέλεσε γέννημα της ταραγμένης εποχής του Εθνικού Διχασμού. Αδυνατώντας να εφαρμόσει τις εσωτερικές μεταρρυθμίσεις, τις οποίες επιθυμούσε ο αρχηγός του, συνδέθηκε με την αντίδραση στις ενέργειες των Φιλελευθέρων και την προάσπιση του δικαιώματος του Βασιλιά να επεμβαίνει στην κυβερνητική πολιτική. Δεν κατάφερε να ξεπεράσει το επίπεδο του προσωποπαγούς κόμματος και να εισάγει νέα ήθη στην πολιτική ζωή της χώρας. Ο ριζοσπαστικός Γούναρης του 1906-1908, ο υπέρμαχος των κοινοβουλευτικών θεσμών και των κομμάτων αρχών, ο αποδεκτός από όλες τις πολιτικές δυνάμεις κατά τις αρχές της δεκαετίας του '10 οδηγήθηκε τελικά σε συνεχή αναδίπλωση σε συντηρητικότερες και έντονα φιλοβασιλικές θέσεις. Η σύνδεσή του με την πολιτική του Παλατιού αποδείχτηκε ατυχής επιλογή, καθώς κυρίως η επιμονή του στη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την επαναφορά του Κωνσταντίνου κατέστησε ακόμα πιο εχθρικές τις Μεγάλες Δυνάμεις απέναντί του, παρέχοντάς τους την απαραίτητη αφορμή για αλλαγή στάσης απέναντι στην Ελλάδα. Το μέγεθος της τραγωδίας της Μικρασιατικής καταστροφής κατέστησε αναγκαία την αναζήτηση υπευθύνων για την εκτόνωση της εσωτερικής αναταραχής και τοποθέτησε τον Γούναρη, εξαιτίας των λανθασμένων πολιτικών χειρισμών του, σε θέση «αποδιοπομπαίου τράγου», οδηγώντας τον δια εκτελέσεως στον θάνατο με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας, τις πρωινές ώρες της 15^{ης} Νοεμβρίου 1922, ύστερα από απόφαση του Στρατοδικείου στη «Δίκη των Έξ».

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Πηγές

I. Απομνημονεύματα- Ημερολόγια

Ζαβιτσιάνος Κ., *Αι αναμνήσεις του εκ της ιστορικής διαφωνίας Βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελευθερίου Βενιζέλου όπως την έζησε (1914-1920)*, χ.ε., Αθήνα 1946.

Ζορμπάς Ν., *Απομνημονεύματα*, εκδ. «Λ. Θ. Λαμπρόπουλου», Αθήνα 1925.

Μεταξάς Ι., *Ημερολόγιον 1921-1932*, εκδ. «Ίκαρος», Αθήνα 1964.

Πεσματζόγλου Γ., *Το χρονικόν της ζωής μου (1889-1979)*, χ.ε., Αθήνα 1999.

Στρέιτ Γ., *Ημερολόγιον-Αρχείον*, χ.ε., Αθήνα 1964.

II. Πρακτικά, Μητρώα, Αγορεύσεις

Αγορεύσεις Ε. Βενιζέλου, Ρέπουλη, Πολίτου, Καφαντάρη, Ράλλη και Στράτου επί του πολιτικού ζητήματος, εκδ. «Πατριωτική Ένωσις», Αθήνα 1917.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, ΙΓ΄ Κοινοβουλευτική Περίοδος, Γ΄ Σύνοδος

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, ΙΔ΄ Κοινοβουλευτική Περίοδος, Έκτακτη Σύνοδος

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Αναθεωρητική Βουλή, Α΄ Περίοδος

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, ΙΘ΄ Κοινοβουλευτική Περίοδος, Α΄ Σύνοδος

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, ΙΘ΄ Κοινοβουλευτική Περίοδος, Γ΄ Σύνοδος

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Κ΄ Κοινοβουλευτική Περίοδος, Α΄ Σύνοδος

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, ΙΓ΄ Κοινοβουλευτική Περίοδος, Β΄ Σύνοδος

Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935, εκδ. «Βουλή των Ελλήνων», Αθήνα 1986.

Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, ΙΖ΄ Κοινοβουλευτική Περίοδος, Έκτακτη Σύνοδος

Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, ΙΘ΄ Κοινοβουλευτική Περίοδος, Α΄ Σύνοδος

Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, ΙΘ΄ Κοινοβουλευτική Περίοδος, Β΄ Σύνοδος

Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, Κ΄ Κοινοβουλευτική Περίοδος, Α΄ Σύνοδος

Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, Κ΄ Κοινοβουλευτική Περίοδος, Δ΄ Σύνοδος

Πρακτικά Συνεδριάσεων Βουλής, ΚΑ΄ Κοινοβουλευτική Περίοδος, Α΄ Σύνοδος

III. Συντάγματα

Σύνταγμα της Ελλάδος (1844), Εφημερίς της Κυβερνήσεως φ. 5, Αθήνα 17 Μαρτίου 1844.

Σύνταγμα της Ελλάδος (1964), Εφημερίς της Κυβερνήσεως φ. 48, Αθήνα 17 Νοεμβρίου 1864

IV. Εφημερίδες

(όπου δε δηλώνεται, ο τόπος έκδοσης είναι η Αθήνα)

Αθήναι

Ακρόπολις

Αστήρ

Αστραπή

Έθνος

Εμπρός

Εσπερινόν Νέον Άστυ

Εστία

Καθημερινή

Καιροί

Κήρυξ (Χανιά)

Νέα Ημέρα (Τεργέστη)

Νεολόγος Πατρών (Πάτρα)

Νέον Άστυ

Παλιγγενεσία

Πατρίς

Πολιτεία

Πρωία

Σκριπ

Τηλέγραφος (Πάτρα)

Το Άστυ

Χρόνος

B. Βιβλιογραφία

I. Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αγριαντώνη Χ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα*, εκδ. «Κατάρτι», Αθήνα 2010.

Αλιβιζάτος Ν., *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στην νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, εκδ. «Πόλις», Αθήνα 2011.

Αλικανιώτης Διον., *Η πολιτική και κοινωνική ιδεολογία του Δημήτριου Γούναρη, χ.ε.*, Αθήνα 2009.

Ανδρεάδης Α., *Εθνικά Δάνεια και Εθνική Δημόσια Οικονομία*, εκδ. «Καραβιάς Διονύσιος», Αθήνα 2010.

Ανδρεάδης Α., *Ιστορία των εθνικών δανείων*, εκδ. «Τυπογραφείον Εστία», Αθήνα 1904.

Αρώνη-Τσίχλη Κ., «Ο πόλεμος της σταφίδας», *Μνήμων* 22 (2000), σ. 247-258.

Αρώνη-Τσίχλη Κ., «Το αγροτικό ζήτημα. Θεσσαλία-Νέες χώρες», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», τόμ. 6, Αθήνα 2003

Ασπρέας Γ., *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, εκδ. «Ι. Σίδερης», Αθήνα 1930.

Βεντήρης Γ., *Η Ελλάς του 1910-1920*, εκδ. «Πυρσός», Αθήνα 1931.

Βεργόπουλος Κ., «Οι πολιτικές εξελίξεις από το 1881 ως το 1895», *Ιστορία του ελληνικού Έθνους*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», τόμ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σσ. 22-39

Βουρνάς Τ., *Γουδί, Το κίνημα του 1909*, εκδ. «Το Βήμα Βιβλιοθήκη», Αθήνα 2010

Βούρος Γ., *Παναγής Τσαλδάρης 1867-1936, χ.ε.*, Αθήνα 1955.

Γαρδίκια Κ., «Χαρίλαος Τρικούπης: Προγραμματικές δηλώσεις 1882», *Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία», Αθήνα 2010, σσ. 91-122.

Γιαννουλόπουλος Ι., «Η επανάσταση του 1922, η δίκη των εξ και η συνθήκη της Λωζάννης», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», τόμ. ΙΕ', Αθήνα 1977, σσ. 248-259.

Γιαννουλόπουλος Γ., «Εξωτερική Πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, εκδ. «Βιβλιόραμα», τόμ. Α2, Αθήνα 1999, σ. 107-147

- Δαβής Μ. – Παπαϊωάννου Γ., *Το ιστορικό της αναθεώρησης του Συντάγματος και τα επίσημα έγγραφα*, εκδ. «Τύποις Καλλιτεχνικής Επιθεώρησης», Αθήνα 1911
- Δαφνής Γρ., *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, εκδ. «Γαλαξίας», Αθήνα 1961.
- Δερτιλής Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1977, σσ. 129-131.
- Δημητρόπουλος Α, *Γενική Συνταγματική Ιστορία*, εκδ. «Σάκκουλας», Αθήνα 2004.
- Δημητρόπουλος Α., *Γένεση του κοινοβουλευτικού συστήματος και η ανάδειξη της κυβέρνησης*, εκδ. «Σάκκουλας», Αθήνα 1990.
- Δημητρόπουλος Α., *Οι ελληνικές κυβερνήσεις 1843-2004*, χ.ε., Αθήνα 2004.
- Διαμαντόπουλος Θ., «Η διαιρετική τομή βενιζελισμού/αντιβενιζελισμού: ένα πολιτικοϊδεολογικό παλίμψηστο», *Πολιτικοί προσανατολισμοί του νέου Ελληνισμού*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία», Αθήνα 2012, σσ. 75-102.
- Διαμαντόπουλος Θ., *Η Ελληνική Συντηρητική Παράταξη: Ιστορική Προσέγγιση και πολιτικά χαρακτηριστικά*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 1994.
- Διαμαντόπουλος Θ., *Κόμματα και κομματικά συστήματα*, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1989
- Διαμαντόπουλος Θ., *Ο Βενιζελισμός*, εκδ. «Σάκκουλα», Αθήνα- Κομοτηνή 1985.
- Ενεπεκίδης Π., *Η δόξα και ο διχασμός*, εκδ. «Ζαχαρόπουλος», Αθήνα 1992.
- Ζέγγελης Η., *Το εν Ελλάδι κρατούν Κοινοβουλευτικόν Δίκαιον*, εκδ. «Τυπογραφείον Εμπρός», Αθήνα 1912.
- Ιστορία του εθνικού διχασμού (Κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και Ιωάννου Μεταζά)*, εκδ. «Κυρομάνος», Θεσσαλονίκη 1994.
- Καζάζης Ν., *Ο Κοινοβουλευτισμός εν Ελλάδι*, εκδ. «Πανελλήνιον Κράτος», Αθήνα 1910.
- Καμπάνης Α., *Ο Δημήτριος Γούναρης και η ελληνική κρίσις των ετών 1918-1922*, εκδ. «Πυρσός», Αθήνα 1946.
- Κορδάτος Γ., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, εκδ. «20^{ος} Αιώνας», Αθήνα 1959.
- Λεονταρίτης Γ., «Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», τόμ. ΙΕ΄, Αθήνα 1977, σσ. 8-46.
- Λεονταρίτης Γ., *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1978.

- Μάγερ Κ., *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, χ. ε., Αθήνα 1959.
- Μακρυδημήτρης Α., *Οι Υπουργοί Εξωτερικών της Ελλάδας 1829-2000*, εκδ. «Καστανιώτης», Αθήνα 2000.
- Μάλλωσης Ι., *Η πολιτική ιστορία του Δημητρίου Π. Γούναρη*, εκδ. «Νέα Εποχή», Αθήνα 1926.
- Μαρκεζίνης Σπ., *Πολιτική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, εκδ. «Πάπυρος», Αθήνα 1966.
- Μαρωνίτη Ν., «Η εποχή του Γεωργίου Α΄», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», τόμ. 5, Αθήνα 2003, σσ. 9-36.
- Ματζούρης Σ., *Η στάση του Ελληνικού Τύπου έναντι της πολιτικής του Ελευθερίου Βενιζέλου (1910-1914)*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2014.
- Μαυρογορδάτος Γ., *1915 Ο εθνικός διχασμός*, εκδ. «Πατάκης», Αθήνα 2015.
- Μαυρογορδάτος Γ., *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916*, εκδ. «Αλεξάνδρεια», Αθήνα 1996.
- Μαυρογορδάτος Γ., *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, εκδ. «Σάκκουλα», Αθήνα-Κομοτηνή 1990.
- Μέλφος Θ., «Εκλογές και κυβερνήσεις», *Ιστορία των Ελλήνων*, εκδ. «Δομή», τόμ. 11, Αθήνα 2006, σσ. 92-135.
- Μουρέλος Γ., «Η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και η σχέση της με τους συμμάχους», *Μνήμων* 8 (1980-2), σσ. 150-188.
- Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, εκδ. «Κέντρο Λεξικολογίας», Αθήνα 2002.
- Μπαμπούνης Χ. – Φυριππής Εμμ., «Βουλή του 1892, Το Νομοσχέδιο θέσπισης εκπαιδευτικών τελών-διδάκτρων στους φοιτητές. Κομματικές θέσεις και αντιθέσεις, ιδεολογικές παραδοχές και συγκρούσεις», *Ιστορίας Μέριμνα (Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Γεώργιο Ν. Λεοντσίνη)*, εκδ. «ΕΚΠΑ», τόμ. Α2, Αθήνα 2011, σσ. 895-906.
- Μπαμπούνης Χ., *Ιστορική αφήγηση και πηγές*, εκδ. «Παπαζήσης», Αθήνα 2013
- Μπαχάρας Δημ., «Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης μέσα από τα μάτια των αντιβενιζελικών», *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης-Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων*, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 109-118.
- Μποχώτης Θ., «Εσωτερική Πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, εκδ. «Βιβλιόραμα», τόμ. Α2, Αθήνα 1999, σσ. 37-105.
- Νιάρχος Γ., *Δημήτριος Γούναρης*, εκδ. «Πελοπόννησος», Πάτρα 2016

- Νικολακόπουλος Η., «Οι εκλογές 1910-1920», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, εκδ. «Ελληνικά Γράμματα», τόμ. 6, Αθήνα 2003, σσ. 31-41.
- Νικολόπουλος Ν., *Δημήτριος Γούναρης, Πολιτική Βιογραφία*, χ.ε., Αθήνα 2006.
- Ξανθουδίδης Σ. Α., *Επίτομος ιστορία της Κρήτης*, εκδ. «Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία», Αθήνα 1909.
- Οικονόμου Αλ., *Πέτρος Πρωτοπαπαδάκης 1859-1922: ένας άνθρωπος και μια εποχή*, εκδ. «Μ. Φραγκούλη», Αθήνα 1972.
- Οικονόμου Ν., «Εσωτερικές Πολιτικές Εξελίξεις», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», τόμ. ΙΔ΄, Αθήνα 1977, σσ. 179-192.
- Παπαδημητρίου Δ., *Ο Τύπος και ο διχασμός 1914-1917*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1991.
- Παπαδοπούλου Λ., «Εκλογές και Κυβερνήσεις στον απόηχο της ήττας του 1897», *Ιστορία των Ελλήνων*, εκδ. «Δομή», τόμ. 11, Αθήνα 2006, σσ. 174-215.
- Παπακοσμάς Β., *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος*, εκδ. «Βιβλιοπωλείον της Εστίας», Αθήνα 1981.
- Παπαρρηγόπουλος Κ. (προσθήκες από Καρολίδη Π.), *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, εκδ. «Ελευθερουδάκης», τόμ. 6, Αθήνα 1932.
- Πιζάνιας Π., *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912*, εκδ. «Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδας- Ιστορικό Αρχείο», Αθήνα 1988.
- Προβατάς Α., *Πολιτική ιστορία της Ελλάδος 1821-2002*, χ.ε., Αθήνα 1980.
- Σβολόπουλος Δ., *Παναγής Τσαλδάρης*, εκδ «Πυρσός», Αθήνα 1946.
- Σβολόπουλος Κ., «Η είσοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην πολιτική ζωή της Ελλάδος και οι εσωτερικές εξελίξεις από το τέλος του 1909 ως το 1912», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», τόμ. ΙΔ΄, Αθήνα 1977, σσ. 266-279.
- Σβολόπουλος Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, εκδ. «Βιβλιοπωλείον της Εστίας», Αθήνα 1992.
- Σβορώνος Ν. Γ., *Ανάλεκτα της νεοελληνικής ιστορίας*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1994.
- Σκοπετέα Ε., *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, εκδ. «Πολύτυπο», Αθήνα 1988.
- Στεφάνου Σ. (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος Τα Κείμενα*, εκδ. «Λέσχη Φιλελευθέρων-Μνήμη Ελ. Βενιζέλου», Αθήνα 1981.
- Συρμάλογλος Α., «Η φορολογική πολιτική στο ελληνικό κοινοβούλιο, 1862-1910», *Παρουσίαση ανακοίνωσης στο Σεμινάριο Οικονομικής Ιστορίας του Οικονομικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών- 22 Ιανουαρίου 2007*.

- Τζόκας Σ., *Ανάπτυξη και Εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 1998.
- Τσίρος Ν., *Η νομοθεσία του Ελευθερίου Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911-1920 στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής του πολιτικής και στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής*, εκδ. «Παπαζήση», Αθήνα 2013.
- Τσοκόπουλος Β., «Ο Εκσυγχρονισμός που άλλαξε το τοπίο στην εποχή του Τρικούπη», *Ιστορία των Ελλήνων*, εκδ. «Δομή», τόμ. 11, Αθήνα 2006, σσ. 56-91.
- Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, εκδ. «Θεμέλιο», Αθήνα 2006.
- Τσουκαλάς Κ., «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», τόμ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σσ. 8-22.
- Φίνλεϋ Γ., *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία», Αθήνα 2008.
- Φραγκιάδης Α., «Αγροτική οικονομία και εξωτερικό εμπόριο», *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, εκδ. «Αλεξάνδρεια», Αθήνα 2006.
- Χουρδάκης Α., «Εκπαιδευτικές προθέσεις και απόπειρες μεταρρύθμισης- Από την Κρήτη στην ελεύθερη Ελλάδα», *Στα χρόνια του Βενιζέλου...*, εκδ. «Εθνικό Ίδρυμα μελετών και ερευνών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Χανιά 2010, σσ. 73-86.
- Χουρμούζη Ε., «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», τόμ. ΙΔ', Αθήνα 1977, σσ. 160-179.
- Χρήστου Θ., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην πολιτική ζωή», *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμ. 11, εκδ. «Δομή», Αθήνα 2006.
- Χριστοπούλου Μ., «Φερόμεθα προς τήν πτέρναν τοῦ ἔθνικοῦ ἐξωμότου... Η ρητορική του αντιβενιζελικού κόσμου για το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας και την Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης», *Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης-Η κορύφωση της σύγκρουσης δύο κόσμων*, Πρακτικά Συμποσίου, Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 95-108.
- Χριστοπούλου Μ., *Δημήτριος Γούναρης*, εκδ. «Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον κοινοβουλευτισμό και τη δημοκρατία», Αθήνα 2017.
- Χρονόπουλος Δ., *Δημήτριος Γούναρης*, εκδ. «Ελληνική ευρωεκδοτική», Αθήνα 1980.

II. Μεταφρασμένη βιβλιογραφία

- Clogg R., *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*, εκδ. «Ιστορητής», Αθήνα 1995.
- Dakin D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας*, εκδ. «ΜΙΕΤ», Αθήνα 2012.
- Driault E., *Ελλάδα και Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, εκδ. «Πελασγός», Αθήνα 1999.

Edgar W., «Οι Εκκαθαρίσεις του 1917: Η σημασία τους για το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου», *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, εκδ. «Φιλιππότη», Αθήνα 1980, σσ. 519-550.

Hering G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, εκδ. «ΜΙΕΤ», Αθήνα 2006.

Petropoulos J.A., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, εκδ. «ΜΙΕΤ», Αθήνα 1997.

III. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Epstein L., *Political Parties in the Western Democracies*, εκδ. «Praeger», New York 1967

Gardikas K., *Parties and politics in Greece, 1875-1885: Towards a two party system*, Διδακτορική διατριβή, Λονδίνο 1988.

Gardikas-Katsiadakis H., «Venizelos advent in Greek Politics 1909-1912», *Eleftherios Venizelos, The trials of statesmanship* (ed. P. Kitromilides), εκδ. «Edinburgh University Press», Edinburgh 2006, σσ. 87-114.

Llewellyn Smith M., «Venizelos' Diplomacy 1909-1923», *Eleftherios Venizelos, The trials of statesmanship* (ed. P. Kitromilides), εκδ. «Edinburgh University Press», Edinburgh 2006, σσ. 134-192.

Sartori G., *Parties and party system*, εκδ. ECPR Press, Cambridge 2005.

Veremis T.-Gardikas-Katsiadakis H., «Protagonist in politics 1912-1920», *Eleftherios Venizelos, The trials of statesmanship* (ed. P. Kitromilides), εκδ. «Edinburgh University Press», Edinburgh 2006, σσ. 115-133.